

SALE

gazali

INDÉFINIE

GAZÂLÎ

Şiblî Nûmânî

Çeviren

Yusuf Karaca

KAYIHAN YAYINLARI

Biyografik Araştırmalar Kitaplığı
Ticarethane Sokak Tefik Kuşoğlu İşhanı No:41/33
Sultanahmet / İstanbul
Tel. 0212 513 51 90 – 527 23 84
Fax. 0212 511 82 17
www.kayihanyayinlari.com
info@kayihanyayinlari.com
İ S T A N B U L 2 0 0 7
GAZÂLÎ
Genel Yayın Yönetmeni: Adem KUŞKULU
Yazar : Şiblî Nûmânî
Çeviri : Yusuf Karaca
Copyright : Kayıhan Yayınevi
İç Düzen : İrfan GÜNGÖRÜR
Kapak Tasarım : Sercan ARSLAN

MÜTERCİMİN ÖNSÖZÜ

Muhterem Okuyucularım!

Bu eseri terceme etmeye bizi sevk eden birkaç sebepten en başta geleni; her okuyucunun bildiği gibi bugünlerde Gazâliyi tanıma arzusunun milletimizde hızla uyanmış olmasıdır. Gazâliye ait birçok eserler terceme edilmiş ve edilmektedir. Fakat buna rağmen bu sahada büyük bir boşluk vardı. Gazâli'nin eserleri teker teker terceme ediliyor ama onun hayatını anlatan ve fikirlerini, görüşlerini, ilmi yüceliğini, bir değer ve abide olarak doğrudan kendisini bize anlatan hiç bir eser yoktu. Bu saha boştu.

Gazâliyi, bütün cephesiyle her hangi bir kimse bize canlandıramaz, anlatamazdı. Halbuki Şiblî gibi büyük bir değer, son asrın çok cepheli âlimi, ilim âleminin hizmetine böyle bir eseri çoktan sunmuştu. Bizim gücümüz de ancak bu eseri bir dereceye kadar terceme etmeye yetiyordu. Cesareten değil de bir nebze de olsa hizmet olur diye teşviklerin bizi sevk etmesiyle zahirde bu işi başardık.

Eser okunduktan sonra anlaşılacağı gibi; böyle bir eserin Şiblî gibi hayretengiz bir âlim tarafından yazılması ve imam Muhammed Hâmid Gâzali gibi fikir kâinatında kanatlı kuş gibi uçan, madde ve mana sırlarına aşina olma derecesine ulaştırılmış, bu sebeple de kendisine Hücetül İslâm unvânı verilmiş bir dâhiyi anlatması; esere çok büyük değer kazandırmış ve tercemesi güç yapılabilir bir ağırlık vermiştir.

Eser ilk okuyuşta -hele de bu okuyuş süratli ve az dikkatli olursa- anlatımı zor zannedilebilir. Ama ilmî durumu göz önünde tutulursa bunun sebebi kendiliğinden meydana çıkmış olur. Bu eser okunduktan sonra Gâzali hazretlerini iyice tanımamağa imkân yoktur. Çünkü Şiblî: Meşhur dehâsı ve üstün ilmî değeri ile Gazâliyi o kadar ayrıntılı incelemiş ve güzel bir uslûp ile okuyucularına nakletmiştir ki, insan bu eseri okurken çok derin ilmî mevzuları bile bir konuşma edası içinde kavramakta ve anlamaktadır. Ön sözün son sözünü, onun derecesinde yüce kimselerin zuhûrunu Allahü Tealâdan niyaz etmekle bitirir, Okuyucularımın iyi temennilerini umarım.

Not: Bu eserin Tercemesinin ikmalî Mübarek bir tesadüfle Mevlût kandiline rastlamıştır.

Yusuf Karaca

İstanbul, 1972

MÜELLİFİN ÖNSÖZÜ

Bismillahirrahmanirrahim

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Hamd âlemlerin Rabbine, Salât onun Resulü Muhammed'e (s.a.v.) ashabına ve âline olsun.

İlmi Kelâm Müslümanların meydana getirdiği onlara mahsus ehemmiyetli bir İlim kolu ve öğündükleri sermayeleridir. Ben, bugünlerde bu ilim kolunun geniş bir tarihini yazıyorum ve bu kitabımı dört bölüme ayırdım.

1- İlmi Kelâm'ın başlangıcı, çeşitli kolları, zaman zaman değişimleri ve gelişimleri.

2- İlmi Kelâm; İman esaslarını ispat etmek için nasıl bir başarı göstermiş ve Felsefi (Düşüncelerle bu esaslara zıt düşen) görüşleri iptal etmek, geçersiz kılmak için ne yapmıştır ve ne dereceye kadar bunda muvaffak olmuştur.

3- İlmi Kelâm'da, önder durumunda olan âlimlerin şahsiyet ve hayatları.

4- Yeni Kelâm ilmi.

Birinci bölümü mümkün mertebe yazıp tamamlamış olmamıza rağmen bazı sebeplerden dolayı orada durduk ve ikinci bölümü de atlayarak üçüncü bölüme geçtik. Bu üçüncü bölümde, İmam-ı Gazâlî'nin hayat ve şahsiyetini yazmaya başladık. Fakat tek başına bu bölümdeki bilgiler birike birike bir kitap haline geldi. Halbuki tam bir kitap hazırlamak için (Bu dört maddelik konuyu bir kitap halinde hazırlamak için) çok zaman gerekiyordu. Gerisini tamamlamayı beklemeden bu bölümü ayrı bir kitap haline getirmeyi uygun gördük. Gazâlî Hazretlerinin bütün cephesini belirtmek, onun İman esaslarını ve kanaatlerini ispat etmek için, ortaya koyduğu delilleri genişçe yazmamız da gerekiyordu. Bu sebepten İlmi Kelâm'ın pek çok önem taşıyan meselelerinin bazıları bu kitapta anlatılması gerekmiştir.

İmam-ı Gazâlî'nin sadece hayatı ve kişiliği konusunda zannediyorum ki müstakil bir eser yazılmamıştır. Fakat şahıslar ve tezkirelerle ilgili eserlerde (Biyografi kitaplarında) umumiyetle hayatı bir derecede zikredilmiştir. Bu kitaplar içinde (Teybîn-ü Kizbül Müfterî Fî Mâ Nüsibe İlâ Ebil Hasan Eş'arî) ve (Tabakât-ı Şâfiyye) bilhassa zikredilmeye değer. Birinci kitap meşhur Muhaddis (İbn-i Âsâkir) tarafından yazılmıştır. Bu kitap aslında İmâm-ı Eş'ari'nin şahsiyeti hakkındadır, fakat Eş'ari Mezhebinde olan ne kadar meşhur şahıs varsa onlardan da anlatmalar, nakiller, bahisler vardır. Bu münasebetle İmâm-ı Gazâlî'nin hayatından da bahsedilmiştir. Hatta İmam-ı Gazâlî'nin devrinde yaşamış olan (Abd-el Ğâfir Fârisî)ye atıflar yapmak suretiyle yazmıştır. Bunlardan dolayıdır ki yaşadıklarının hepsi, harf harf senet olarak kabul edilme değerine haizdir. Bu kitap Avrupa'da basılmıştır.

İkinci kitap, meşhur muhaddis Allâme İbn-el-Sübkî tarafından yazılmıştır. Bu kitap o kadar geniş malûmatla ve sağlam bilgilerle donatılmış olarak yazılmıştır ki hiçbir biyografik kitap buna eş olamaz. İmâm-ı Gazâlî'nin hayatını bu kitaptan daha geniş çaplı olarak hiçbir kitap yazmamıştır. Hatta bu kitabın düzeyine bile yaklaşamamıştır. Bundan dolayı hayatıyla ilgili bilgi verdiğim yerlerde daha çok bu iki kitaba dayandım. Geride İmâm-ı Gazâlî'nin görüş ve kanâatleri ve uğraştığı konular kalıyor ki bunun için de İmâm-ı Gazâlî'nin kendi kitapları yeterlidir. Kaldı ki bu kitapların çoğu zaten benim kütüphanemde mevcuttur.

İmâm-ı Gazâlî o kadar büyük bir şahıstır ki, eserlerinin ünü ve şöhreti Avrupa'da uzun zaman dalgalanmıştır ve pek çok ünlü İlim adamları onun eserlerinin şerh ve izahlarını yazmışlardır. Felsefe'nin tarihi ile ilgili yazılmış kitaplarda İmâm-ı Gazâlî özel olarak yer almış, kendisine çok değer verilmiş ve hatta bazı eserler sadece İmâm-ı Gazâlî'nin kitapları hakkında yazılmıştır. Bunlardan iki kitap Prof. R. Gosche'nin kitabı (Al-Gazâlî) ve Prof. S. Munk'un kitabı, İslâm ve

Yahudi felsefesi arasındaki bağ (Melanges de Philosophie Juive et Arabe) bende vardır. Birinci kitap Almanca olduğu için ondan faydalanamadım, ama ikinci kitaptan faydalandım ve yer yer ona atıflarda, müracaatlarda bulundum.

Şiblî Nûmânî

Dekken/HAYDARÂBÂD, 1901

ÖNSÖZ

Allaha şükür ki; Şibli'nin "El-Gazâlî" isimli eserini ikinci kere tercüme etmişçesine bir tashihle yayınlamış oluyoruz.

Kayıhan Yayınevi yetkililerine özellikle teşekkür ediyorum. Adem Bey'in bu ve benzeri önemli eserlere düşkünlüğü, coşkunuğu, her şeye katlanacak fedakârlığı olmasaydı bu eser sanki hiç yayınlanmamış gibi olacaktı. İlk baskıdaki korkunç dizgi hataları, satır atlamalar, kelimelerde yanlışlar nerede ise eseri anlaşılma bir hale getirmişti.

Eser bizatihi muhtevası bakımından çok ağır, ilmi, fikri (düşünce) konuları, en hassas meseleleri anlatmaya ve çizmeye çalıştığı için konulara yabancı olan kimselerin zor anlayacağı ağırlıktaydı. Aynı zamanda birtakım özgün dili Urduçadan Türkçeye çevirdiğim, yayınlanan ilk eserimde benim için iki zorluk birleşince ortaya konu ettiğim büyük kusurlar çıktı.

Şimdi ise bu şekliyle eser, o büyük ayıplardan kurtulmuş oldu. Ama şurasını peşinen itiraf edeyim ki, bazı İslami konularda emsalsiz yetkisi, derin bilgisi ile kaleme aldığı, hala İslam coğrafyasında hayranlık uyandırmış olan bu eseri ile Şibli Nûmânî ilmi hizmetlerine en büyük katkıyı sağlamıştır.

Kitabın baş tarafında yer alan tercüme-i halimden de anlaşılacağı gibi Şibli, ilmi şöhreti İslam coğrafyasının dışına taşmış çok önemli bir kişidir. Bu kitabın konusu olan İman, akide, sezgi ve ilham gibi dini ve felsefi konularda, birde bunları akli ve dini olarak inceleyen kelim ilmi üzerindeki derin bilgisi herkes tarafından kabul edilmiş bir ferdi ferid (benzeri çok az görülen bir ferd) dir.

Gazâlî'yi konu alan bu eser, O'nun hayatını bir bütün olarak özellikle kafası, gönlü, düşünce derinliği içinde ele almıştır. O, duygularını, inançlarını, Allah ve İslam çizgisini yaşayarak, uygulayarak bir ömür geçirmiştir. Nefsiyle mücadelesi, çevresiyle mücadelesi çocukluk çağlarındaki hayatının zorlukları ile mücadelesi, Müslümanların sosyal, dini ilmi yönünü Allah'a kulluk etmek üzere olan sapık cereyanlarla mücadelesi olarak özetleyeceğimiz dopdolu, müthiş bir ömürdür bu.

Sevgili okuyucu! Bu eseri okuduktan sonra ancak gerçek değerini anlayacağınız şu satırları size takdim ediyorum:

Hiz. Muhammed'in Peygamberliğine Başkaldırma:

Şer'î kelime ve terimlerin kesin bildirilen ve nakledilen mana ve mefhûmlarını reddedip Kur'an ve hadisin zâhir ve bâtın, kabuk ve öz diye manalarının ayırma uğratılması öyle bir saldırı ve savaş tarzıdır ki, her zaman ve her devirde İslâm'ın inanç düzenini, düşünce sistemini bozmak isteyenler, onlara bir oyun oynamak isteyenler bunu kullanmıştır. İslâm'ın tüm yapısı bununla kolayca dinamitlenebilir, İslâm'ın dış kılıfının içinde devlet içinde devlet kurulabilir.

Nitekim daha sonraki yüzyıllarda Hiz. Peygamber'in peygamberliğine başkaldırmak isteyen fırkaların, münafıklar grubunun, Bâtınîlerin bu saldırı ve savaş tarzını kullandıklarını görüyoruz. Bu manevî tevâtür ve tevârüsü inkâr ederek bütün İslâm düzenini güvensiz kılmak, şüpheli hale getirerek yaralamak istediklerini ve kendi dinî hâkimiyetlerini kurmak, hatta yeni bir peygamberlik kapısı açmak istediklerini görüyoruz. İran'da çıkan Bahâîlik ile Hindistan'da çıkan Kâdiyânîlik buna en açık bir örnektir.

Bu devrin manâ icâdcılarını -ki bunlara yukarıda örnekler verilmiştir- akli başında bir adamın kabul edemeyeceği ortadadır. Fakat Kelâm ilminin mücâdele tarzı İslâm dünyasında öyle bir düşünme dağınıklığı meydana getirdi ve felsefenin etkisi ile insanlarda karmaşık ve kapalı meselelere (içinde hiçbir öz ve mana olmasa da) karşı öyle bir istek doğurdu ki; bir sınıf insan üzerinde Bâtınîlerin büyüğü tuttu. Bunlar eski astronomi ilmini, tabîyyât ilimlerini, Yunan ilâhiyâtına ait meseleleri ve Yunan tâbir ve terimleri olan ön akıl vs.yi rahatlıkla kullandılar ve çeşitli tesirler, çeşitli maksatlarla insanlar onların etrafında toplandılar. Bir kısmı intikam alma duygusuyla, bir

kısmı sırlar ve sembollere hayranlıklarıyla, bir kısmı yanlış şekilde anlatılan zâhirîliğe karşı tepki göstermeleriyle, bir kısmı züppelik ve nefesine hoş gelmesi sebebiyle, bir kısmı da Ehl-i Beyt adına hareket edilmesi düşüncesiyle Bâtınîlerle böyle gizli bir teşkilât kurdular.

Bu teşkilât yüzünden güçlü İslâm devletleri uzun süre rahatsız oldu. İslâm âleminin en kıymetli, en değerli ve faydalı bazı insanları (Nizâmülmülk Tûsî ve Fahrülmelik vs. gibi) bunların eliyle öldürüldü.

Uzun süre bir büyük âlim ve Müslüman sultan veya vezir bunlardan emin olamadı, daima ölüm tehditleri altında bulundu. Sabaha sağ çıkarmayım diye endişe içinde oldu.

İbn Cevzî şöyle yazıyor:

“İsfahan’da eğer bir kimse ikindiye kadar evine dönmezse, bir bâtinîye hedef olup öldürüldüğü zannedilirdi.”

Böyle huzursuz bir ortam doğurmalarına ilâveten, düşünce ve edebiyatı da etkilemeye başladılar ve dinin temel prensiplerini, naslarını, kesin emir ve hükümlerini te’vil ve tahrif ederek genel sapıklık ve dalâlet kapısını açtılar.

Yeni Büyük Bir Kimseye İhtiyaç Duyulması:

Felsefe ve Bâtınîliğin bu İslâm’ı mahvetmek isteyen etkileri karşısında aklî ve naklî ilimleri tam olarak bilen, onların en ince problemlerini çözen, yetkili ve etkili büyük bir kimseye ihtiyaç vardı.

Bu kişi her ilim dalında müctehidçe görüşe sahip olmalı ve Allah vergisi zekâsı, temiz karakteri, görüşlerindeki titizliği, Yunan filozoflarından ve pek çok eski fikir babalarından daha az olmayan kişiliği ile gözleri doldurmalıydı. Pek çok yeni ilimleri modern biçimde tertipleyerek düzene koyma yeteneğinde olmalı, çok geniş bilgisi, derin görüşü ile kesin iman devletine de sahip olmalıydı. Kendi şahsî görüşü, araştırma, inceleme, ibâdet ve takvâsıyla dinin ebedi gerçeklerine taze iman taşınmalı, bu taze iman ve yeni güvenle keskin görüşüne dayanarak dinin önderliğine yani dine bağlanmaya ve peygambere tabi olmaya çağırmalıydı. Bir de İslâm âleminde ve ilim dünyasında kendi bilgisi, kesin imam, feraset ve basireti ile yeni bir ruh ve hayatta yeni bir dalgalanma meydana getirebilmeliydi.

Hicri beşinci asrın tam ortasında İslâm dünyasının şiddetle muhtaç olduğu böyle bir kişi İslâm’a nasip oldu. Bu kişi İmam Gazâlî idi.[\[1\]](#)

İşte Gazâlî öyle bir dönemde, ya İslam dünyasını istila eden eski Yunan hurafelerinin eski İran efsanelerinin, o gün isim yeni ortaya çıkan, değişik isimlerle anılan zırva, sapık cereyanlarının karşısına dikiliğ sağlam İslam inançlarını savunan, ispat eden, koruyan bir kimsedir Gazâlî.

Uzun söze gerek yok. Elinizdeki eser, size Gazâlî’nin azametini ve himmetlerinin önemini anlatacak ve gösterecektir. Şüphesiz ki bizim yetersizliğimize rağmen siz müminlerin feraseti konuları anlamaya yetecektir. Allaha hamd ederek sizlerden gönül bağı ile dualar bekliyorum.

Yusuf Karaca

Erenköy/İstanbul, 2007

Birinci Bölüm

GAZÂLÎ KİMDİR?

Adı: Muhammed,

Lâkabı: Hücetül İslâm (İslâm'ın en sağlam delili)

Ünü: İmâm-ı Gazâlî

Neseb zinciri: Muhammed oğlu Muhammed oğlu Muhammed oğlu Ahmed.

Horasan eyaletinde Tûs adlı bir Vilâyet vardır. Tûs'un çevresinde Taberân ve Tokan diye iki şehir vardır. İmâm-ı Gazâlî 450 hicri senesinde Taberân'da doğmuştur. Babası yün satıcısıydı, bu yüzden aileye Gazâlî lakabı verilmişti, çünkü (Ğazl) in manası yün eğirmek demektir. Arapçada lisan yapısı bakımından o işle ilgilendirmek, ona mensup kılmak için (Ğazzâl) demek kâfi idi. Fakat Harzem, Cürcan v.s gibi yerlerde nispet etme yolu böyle olduğu için Gazâlî denmiştir. Bu bakımdan oralarda Attar'a Attârî, Kassar'a Kassar'î derler.

Büyük Alim Sem'ânî "Kitâb-el-Ensâb"da: "Gazâle Tûs'da bir köyün adıdır, İmâm-ı Gazâlî de buralı idi" diye yazmıştır. Mezkûr Alime göre Gazâlî iki (zz) ile değil tek (z) ile dir. İbn-i Hallekan İmâm-ı Gazâlî'nin durumu hakkında Allâme Sem'ânînin şu sözünü naklen yazmaktadır. "Bu netice bütün diğer tarihçilerin yazdıkları gerçeklerin tersinedir ve hatta bazı tarihçiler allâme Sem'ânîyi teyid etmişlerdir. Füyûmî "Misbâh" isimli eserde İmâm-ı Gazâlî'nin yedinci göbekten torunu olan Şeyh Muhyiddin'den şöyle bir rivayet nakletmektedir "Dedemin adı çift (z) ile değil tek (z) ile dir. Fakat birinci rivayetin doğru olduğuna şüphe yoktur, en büyük delili de Tûs vilâyetinde Gazâle diye bir köy yoktur.

İmâm-ı Gazâlî'nin ailesinin zenâati hakkında şöyle bir beyanda bulunmak uygunsuz olmayacaktır. O devirde ve ondan önceki dönemlerde Müslümanlar arasında ilim öğrenmek o kadar yaygındı ki en basit bir sanatkâr bile ilim öğrenmekten mahrum kalmıyordu, o kadar ki; bu zenaat ehli içerisinde o kadar büyük Alimler yetişmiştir ki, biz bugün onları Allâme, İmam gibi lâkablarla anmaktayız. Meselâ İmam Ebu Hanife, kumaşçı idi, Şems-el-Eimme, helvacı idi, İmam Ebu Cafer bezci, Allâme Gaffâl mervézî kilit yapıcısı idi. Böyle pek çok ilim adamları vardır. Durum o dereceye ulaştı ki, ilim servetinin öne geçmesi sebebi ile bizzat bu zenâatler aşağı duruma düşmedi. Büyük büyük Alim'ler bu zenâatleri kendilerine geçim yolu olarak seçerler ve bu zenaatlere mensup olma bakımından kendilerine o ismi lakap olarak verirlerdi.

İmâm-ı Gazâlî'nin babası her nasılsa ilimden mahrum kalmıştı. Öleceği sırada Gazâlî'yi ve küçük kardeşi Ahmed Gazâlî'yi yakın bir arkadaşının himayesine verdi ve: "Çok müteessirim, ben okuma yazmadan mahrum kaldım, hiç olmazsa bu iki çocuğumun ilim tahsil etmesini arzu ediyorum, bu benim cehaletimin kefareti olsun" dedi. Ölümü üzerine himayesine verdiği zat Gazâlî'yi ilim tahsiline başlattı. İlk merhaleler böylece tamamlandı. Fakat bir müddet geçtikten sonra ilim tahsili için gerekli maddi imkân tükenmişti. Babasının verdiği paralar bitince himayesine alan şahıs Gazâlî'ye "Babanızın verdiği paralar bitmiştir, benim de imkânım yoktur, bu bakımdan siz iki kardeş her hangi bir medreseye kayıt olunuz" dedi. Gazâlî'de bu emri yerine getirdi. O zamanlarda programlı eğitim veren medreseler azdı, fakat evlerde devam eden eğitim çok yaygındı. Birçok ilim adamı kendi evlerinde yahut Camii'lerde ders okuturlar ve ne kadar talebe, derse devam ediyorsa bütün masraflarını şehrin zenginleri, ileri gelenleri temin ediyordu. Bu bakımdan bir şahıs ne kadar yoksul olursa olsun en yüksek tahsile devam edebiliyordu. Bugün memleketimizde de eğitim umumîdir, fakat bu sadece ilköğretimle sınırlı. Yüksek tahsil ve iyi bir öğretim almaya gelince, bu ancak özel okullarda, kolejlerde yapılabildiğinden ve paralı olduğundan o kadar ağır masrafa katlanmayı gerektirmektedir ki, rastgele kimseler bu nimetten faydalanamamaktadır.

İmâm Gazâlî Fıkh (İslâm Hukuk İlmi)'nin ön kitaplarını Muhammed Râzkânî oğlu Ahmed'den

okumuştur. Bu büyük zat Gazâlî'nin memleketinde ikâmet ediyor ve ders veriyordu. Gerekli eğitimi ondan aldıktan sonra Cürcan'a gitti ve Ebu Nasr İsmail'in huzurunda öğrenime başladı. O zaman eğitim metodu şöyle idi; Hoca dersin konusu hakkında ne anlatırsa talebe onu not alır, önemle korurdu. Bu yolla yazılan bilgilere ve tutulan notlara Ta'likât denirdi. Gazâlî bu Ta'likât'lardan haylice toplamıştı. Bir müddet sonra memleketine dönerken tesadüfen yolda eşkıyaların yağmasına uğradılar. Gazâlî'nin de yanında ne varsa, Ebu Nasr'ın yazdığı Ta'likâtlar da dahil olmak üzere gasbetti. Gazâlî'ye bu çok dokundu. Eşkıyaların başına gitti ve:

“Ben eşyalarımın sadece şu kâğıt tomarlarını istiyorum, çünkü ben bunları dinlemek ve öğrenmek için bunca yolları kat etmişim” dedi. Adam güldü ve:

“Sen, toz toprak öğrenmişsin. Eğer senin bilgin bu kâğıtlara bağlı ise kâğıt olmayınca sende cahil bomboş birisin demektir” dedi. Bu sözü söyledi ve kâğıtları geri verdi.

Bu hakâretâmiz söz Gazâlî'ye çok dokundu. Ruhunda unutulmaz tesir yaptı. Memleketine varınca o yazıları baştan aşağı ezberledi. Üç senesini harcayarak bu meselelerin tamamen hafızasına yerleşmesine çalıştı. Artık Gazâlî'nin bilgi seviyesi o dereceye ulaşmıştı ki, bayağı bir âlim onu doyuramıyordu, daha fazla bilgi için memleketinden çıkmayı düşündü.

O devirde her ne kadar İslâm memleketlerinde çeşitli konularda sanat ve ilim nehirleri akıyor, tek tek bütün şehir hatta bütün kasabalar medreselerle donatılmış, büyük büyük şehir'lerde yüzlerce âlim mevcut bulunuyor ve her âlim'in dershanesi tek başına bir medreseyi andırıyorsa da bilhassa iki şehir ilmin ve sanatın ana merkezi durumunda bulunuyordu; Nişabur ve Bağdat. Horasan eyaletinde ve Irak ülkesinde her konuda en büyük âlim diye bilinen iki kişi vardı: İmam-el-Haremeyn ve Allâme Ebu İshak Şîrâzî. Bu iki büyük âlim o iki şehirde ders veriyorlardı. Nişabur yakın olduğu için İmâm-ı Gazâlî önce oraya gitti ve İmam-el-Haremeyn'in huzuruna geldi.

Nişabur'da ilmî durum şu idi: İslâm'da ilk medrese burada yapılmıştı ve bu medreseye Beyhakıyye denmişti. Gazâlî'nin hocası olan İmam-el Haremeyn bile burada yetişmişti. İslâm dünyasında ilk kurulan medrese herkes tarafından bilinen şekliyle Bağdat'ın Nizâmiye Medresesidir. İbn-i Hallekân da bu iddiayı savunmuştur. Ama hakikat şudur ki; bu öncelik şerefi Bağdat'a değil Nişabur'a aittir. Bağdat'ın Nizâmiyesi daha kurulmadan önce Nişâburda büyük ilim yuvaları kurulmuştu. Onlardan biri yukarıda zikrettiğimiz Beyhakıyyedir. İkinci sırada Sa'diyye üçüncü sırada Sultan Mahmud'un kardeşi Sebük Tekin oğlu Nasr'ın kurduğu Nasriyyedir. Bunların dışında daha başka Medreseler de vardı. Hepsinin üstünü Nişabur Nizamiyesi idi. İmam-el-Haremeyn bu Medresenin Baş Müderrisi idi.

İmam-el-Haremeyn'in asıl adı Abdülmelik, lâkabı ise Ziyâeddin idi. İlk tahsilini babasından okudu. Ölümünden sonra o zaman Beyhakıyye Medresesinin baş müderrisi olan Ebu-el-Kasım İskâfî'ye talebelik yaptı. Buradaki tahsilini bitirdikten sonra Bağdat'a gitti, oradaki en ünlü âlimlerin sohbetinin ve bilgisinin feyzinden faydalandı. Bağdat'dan dönerek Nişabur'a gelip ders verme makamına oturdu. Fakat o zamanlarda Amîd-i Kunderî'nin teşviki ile Selçuklu oğullarından Alparslan; Camiilerde hutbe esnasında İmam Ebu-el-Hasan Eş'arî'ye lânet okunmasını emretmişti. İmam-el-Haremeyn ise Eş'ariyye mezhebine dâhildi. Bu ona çok dokundu ve kızarak Haremeyn'e yani Mekke ve Medine'ye çekip gitti. Orada bu zata çok hürmet ettiler. Ders halkası herkesin ilgi merkezi oldu. Medine ve Mekke'nin Fetva istekleri artık ona geliyordu. Bu sebepten halk ona İmâm-el-Haremeyn lâkabını verdi.

Amîd-i Kunderî'den sonra Alparslan Nizâm-el-Mülk'ü vezir yaptı. Nizam-el-Mülk'ün müsamahakâr, adaletli, insafli oluşunun şöhreti o kadar süratle etrafa yayılmıştı ki bu İmâm-el-Haremeyn'e kadar ulaştı. İmam-el-Haremeyn bunu duyunca Nişâbura geri döndü. Nizam-el-Mülk de hususî olarak onun için Nişabur'da büyük bir medrese yaptırdı. Adını da Nizamiye koydu. İmâm-el-

Haremeyn eğitim ve öğretimden başka, Vaaz, İmâmet, Hitâbet gibi bütün dinî vazifelerin de temsilcisi oldu. Memleketin bütün vakıfları ona havale edilmişti. Devrin Padişahları ona öyle hürmet ederlerdi ki bir defasında o Selçuklu oğlu Melikşah'ın emrine karşı "Melikşah'ın bu emri sakattır, böyle emirler vermek ona düşmez" dediği halde Melikşah'dan kızması beklenirken kendisi de: "Evet, aslında benim emrim yanlıştı, İmâm-el-Haremeyn'inki doğrudur" dedi.

İmâm-el-Haremeyn birçok kitabın yazarı idi. Onun meşhur kitapları; Nihayet-el-Talep, Şâmil, Burhan, İrşad, Müğîys-el Halk'dır. Son kitabını gözden geçirdim, demek isterim ki İmâm-ı Gazâlî böyle büyük bir zatın himayesinde son derece bir gayretle ilim tahsil etmeğe başlamıştır. Kısa bir müddet içinde de buradaki tahsil müddetini tamamlamış, bütün akranları arasında en üstün seviyeye ulaşmıştır.

İmâm-el-Haremeyn'den 400 talebe ders okuyordu. Bunlardan üç tanesi üstün seviyede idi. Keyyâ Herrâsî, Ahmed bin Muhammed Havafî ve İmâm Gazâlî. Bu bakımdan İmam-el Haremeyn dedi ki, Gazâlî çağlayan ırmak, Keyyâ yırtıcı bir Arslan, Havâfî yakıcı bir ateştir. Fakat Keyyâ ve Havvâfî'nin talebelik müddetince Gazâlî'ye eşitliği kabul edilebilir, ama daha sonra Gazâlî'nin yüceldiği mertebeye İmâm-el Haremeyn'in kendisi bile ulaşamamıştır. O devirlerde meşhur âlimlerin kendileri ders verdikten sonra kabiliyetli talebeler tarafından aynı dersin diğer talebelere tekrar ettirilmesi ve iyice kafaya yerleşmesinin temin edilmesi adetti. Bu mevki hangi talebeye nasip olmuşsa ona (Muîd) tekrarlatıcı denilirdi. İmâm-ı Gazâlî'de bu mevkiye yükselmiş ve kendisine (Muîd) denir olmuştu.

İmâm-el-Haremeyn hicri 478 de vefat etti. Öldüğü gün Nişabur'un bütün dükkânları kapandı Camii Kebir'in minberi kırdırıldı. 400'e yakın talebelerinin hepsi kalemlerini kırıp sene boyunca ona yas tuttular. İbn-i Hallekanın yazdığı gibi İmâm-ı Gazâlî, İmâm-el Haremeyn daha hayatta iken geniş bir şöhret elde etmiş ve eserler yazmıştı. Bu yüzden İmâm-el Haremeyn onunla iftihar ederdi. İmâm-el Haremeyn yaşadığı müddetçe Gazâlî onun ilim meclisinden ayrılmadı. Onun vefatından sonra da Nişabur'dan çıktı, fakat öyle bir çıkışla ki artık İslâm Dünyası'nda onun seviyesinde bir ilim adamı yoktu. O vakit yaşı sadece yirmi sekizdi. Gazâlî'nin bundan sonra ki dünyevî münasebetleri bir dereceye kadar Padişah ve Saray'la ilgilidir. Bu sebeple kısaca o devrin memleket ve siyasi durumunu yazmağa ihtiyaç vardır.

Abbasî saltanatının zayıflaması üzerine, memleketin her tarafında İstiklâl ve ayrılma fırtınası esti. Hükümet ve saltanata birçok hak talep edenler türedi. Bunların hepsinin içinde Türk'ler daha ileri adım attı ve ağır ağır bütün dünyaya hâkimiyetleri yayılmaya başladı. Böylece o vakit bütün İslâm dünyasının büyük bir kısmı onların hâkimiyeti altına girdi. Bugün dahi öyledir. Devrin Halife Sultan'ı Türk'tür, Mısır Hıdivi Türk'tür, İran Şehin Şâhı Türk'tür. [2] Gazâlî Hazretlerinin yaşadığı devirde de bu Türk'lerden Selçuk oğullarının hakimiyeti mevcuttu. Selçuklulardan saltanat tahtına ilk oturan Tuğrul Beydi. Tuğrul Bey, hicri 429 senesinde ilk önce Tûs'u ele geçirdi, daha sonra hicri 447 de Irak'ı ele geçirdi. Tuğrul hicri 455 senesinde ölünce Alparslan, ondan sonra da onun oğlu Melikşah tahta oturdu. Bu padişah zamanında Selçuklu saltanatı en kudretli devresine ulaştı.

İbn-i Hallekân şu sözlerle bu durumu anlatıyor: "Melikşah'ın saltanatı o kadar genişlemişti ki hiçbir saltanat bu dereceye ulaşmamıştı. İmparatorluğun uzunluğu; sınırı Çin'e dayanan Türkistan'ın en son şehri Kaşgar'dan Kudüs'e kadardı. Genişliği; Bizans'tan Hazar Denizi'ne kadar yayılmıştı. Melikşah memleketin her tarafında saraylar, köprüler ve kervansaraylar yaptırmış her çeşit vergiyi kaldırmıştı. Devrinde sulh ve emniyet o kadar sağlamlaştı ki kervanlar her hangi bir emniyet ve muhafız almadan Türkistan'dan Suriye hududuna kadar sefer yapar, tek başına bir insan binlerce kilometre istediği tarafa çeker giderdi. Şunu belirtmek lazımdır ki saltanatının azamet ve ününün bu dereceye ulaşması, veziri Nizam-el-Mülk'ün sayesinde olmuştur. Gazâlî hazretlerinin hayatı da bu

vezirle bir dereceye kadar ilgilidir. O bakımdan bundan da bir miktar bahsetmemiz gerekiyor.

Nizam-el-Mülk'ün asıl adı, Ali oğlu Hasan (Hasan bin Ali)'dir. Gazâlî'nin hemşehrisidir, yani Tûs'un bir köyü olan Râzkân'lıdır. Babası ve ceddi çiftçi idi. Hadis ve Fıkıh tahsilini bitirdikten sonra dünya işleri (devlet işleri)ne atıldı. Bu meşguliyetler sırasında Belh Sultanı'nın başkâtibi oldu. Gitgide o kadar terakki etti ki; Alparslan'ın veziri oldu. Alparslan hicrî 465 de vefat ettikten sonra oğulları saltanat için birbirine girdi. Fakat Nizam-el-Mülk'ün, yerinde davranışları ve tedbiri ile Melikşah tahta oturdu. Zaten tahta geçmeye de o lâıyktı. Melikşah tahta oturunca bütün hükümet işlerini Nizam-el-Mülk'e havale etti. (Melikşah hicrî 485 de öldü) Nizam-el-Mülk' devlete, dört halifeden sonra, bir daha elde edilemeyen genişliği ve refahı kazandırdı. Sulh, sükûn ve nizam, intizam bakımından, memleket sınırlarını birbirine öyle bağlamıştı ki; saltanat ordusu Ceyhun nehrini geçtiği zaman, gemilerin geçme ücreti olan on bir bin eşrefi altınının Şam valisi tarafından devlet hesabına derhal ödenmesini yazdı ve bu para da derhal ödendi. Diğer taraftan eğitim ve öğretime o derece önem verildi ki bütün İslâm ülkelerinde adım başına mektep ve medreseler kuruldu.

Ravzateyn (Fî Ahbar-el-Devleteyn) de: Medresesi olmayan bir tek şehir ve kasaba yoktu, o kadar ki, tamamen تنها, sapa ve kimsenin uğramadığı bir yer olan "İbn-i Ömer adasında bile koca bir medrese vardır" diye yazmaktadır. Allâme Kazvînî Âsâr-el-Bilâd adlı kitabında açıkça şöyle belirtilmektedir: "Onun zamanında medreselerin senelik masrafı altı yüz bin eşrefi altını idi. Bundan başka kendi şahsına ait bütün arazilerinin onda bir gelirini de eğitim masraflarına ayırmıştı. "Selçuklu devletinin eşrefi altınınını da tetkik ettim en azından 25 Rupyeye (Bugüne göre bin liranın üstünde) tutmaktadır. Buna ilâveten Nizam-el-Mülk'ün şahsına ait verdiği paralar bir tarafa, her sene devlet hazinesinden on milyon yüz bin altın eğitim için ayrılırdı. Bugünün değerinde bu para o kadar korkunç bir rakama ulaşmaktadır ki bir benzeri, tarihin hiçbir milletinde görülmemiştir.

Nizam-el-Mülk'ün kendisi ilim, irfan sahibi idi. İlim ve vakar sahiplerine de çok hürmeti vardı. Ebu Ali Fârmidî, Nizam-el-Mülk'ün makamına geldiğinde daima ona yerini verirdi. İmâm-el Haremeyn ve Ebu İshak Şîrazî'ye son derece saygısı vardı. Onlar makamına gelince ayağa kalkar elpençe divan dururdu. Bu kıymet bilirlilik, değer tanırılık onun makamını âlimlerin, kâmil insanların merkezi haline getirmişti. Binlerce âlim ve fazilet sahibi insan, daima onun makamında hazır bulunur, o da onların ilmî münazaralarına, tartışmalarına katılır ve faydalanırdı. Gazâlî hazretlerinin halet-i ruhiyesinde önceleri mevki düşkünlüğü vardı. İmâm-el Haremeyn'in yanında bulunduğu sürelerde âlimlere yapılan saygıyı, onlara verilen değeri gördükçe, içindeki bu arzusun daha körüklendiğini görüyordu.

Allâme Ebu İshak Şîrazî'nin Abbasîler tarafından elçi tayin edilerek Bağdat'dan Nişabur'a doğru yollanışı sırasında uğradığı şehirlerde kendine gösterilen tezahüratı, dükkân sahiplerinin dükkânlarını kapayarak varlıklarını onun ayakları altına serişlerini hatta sarrafların onun uğruna altınlar saçışını ve Nişabur'a gelince de bizzat İmâm-el Haremeyn'in onu kendi omzuna alıp götürüşünü de görmüştü. Yani İmâm-ı Gazâlî de medreseden çıkarak Nizam-el-Mülk'ün yanına doğru yol aldı. Çünkü onun ilmî şöhreti artık uzaklara kadar yayılmıştı. Nizam-el-Mülk onu son derece hürmet ve tâzimle karşıladı. O dönemlerde ilmî üstünlük ve yüceliği belirtme yolu, ilmî münazara ve tartışmalardı. Devlet adamları ve ileri gelenlerin, huzurunda âlimler ve fazilet sahipleri toplanır ilmî meselelerde tartışmalı konuşmalar yaparlardı. Kim konuşma gücü ve kabiliyeti ile diğerlerini alt ederse o, herkesten üstün kabul edilirdi. Bu usul o kadar yaygınlaştı ki birçok büyük şehirlerde kendiliğinden münazara toplantıları yapılır, halk büyük bir arzu ile bu toplantılara katılırdı. Sonuçta bu münazaralar bir sanat halini aldı. Bugün bu sanat üzerine yazılmış yüzlerce kitap mevcuttur.

Gazâlî hazretleri Nizam-el-Mülk'ün makamına geldiği zaman yüzlerce ilim adamının toplanmış olduğunu gördü.

Nizam-el-Mülk münazara toplantıları tertip etti. Çeşitli oturumlar yaptı, muhtelif konularda münakaşalar devam etti. Her ilmî ve fikrî tartışmada İmam Gazâlî üstün geldi. Bu başarılar Gazâlî hazretlerinin şöhretini daha çok parlattı ve her tarafa ünü yayıldı. Nizam-el-Mülk onu, Nizamiye Medresesi (Üniversitesi)ne Başmüderris (Rektör) tayin etti. Gazâlî hazretlerinin yaşı o zaman otuz dördü geçmiyordu. O yaşta Nizamiyenin başkanlığını elde etmek Gazâlî hazretlerinden başka kimseye nasip olmayan bir şerefti. Nizamiyenin yapılış tarihini ve durumlarını kendi yazıp bastırđığım Mecmua-i Resâil adlı eserimde uzunca yazdım. Burada sadece şu kadar yazmak gerekiyor: Onun, Nizamiyenin başkanı olması öyle büyük bir mevki idi ki çok büyük şöhret elde etmiş âlimler bu arzu ile ömürlerini geçirmişler ve bu hasreti gönüllerinde yaşatmışlardır. Medrese-i Bahâiyyenin ser müderrisi olan İmâm Ebu Mansur Muhammed Bedrî, Nizamiyede vaaz ederdi. Bu vaazlar arasında nizamiyenin ser müderrisliğini kasıt ederek şu şiirleri okurdu.

Ey o mevki ağladım, neredeyse seni de ağlatacaktım

Kendimi ve gözyaşlarımı sana uzakta ve erişilmez buldum

Benim elemlemlerimi cořturan ne gűzel sabahtır o;

Selâmlarımı gönderiyorum ve artık ben sana lâıyım

İbn-i Hâllekan bu durumu naklen yazarak der ki:

“Sözü geçen İmam bu mevkiye lâıktı ve kendisine söz de verilmişti. Fakat ölüm acele etti ve arzusuna ulaşamadı.”

Fahr-el İslâm Şâşî (Ahmed oğlu Muhammed) büyük mevki sahibi ilim ehli bir kimse idi. Hicrî 505 senesinde Nizamiye Medresesinin ser müderrisliğine (Rektörlüğüne) tayin olup, makamına oturunca elinde olmadan cezbeyle gelip ağlaya ağlaya şu şiiri tekrar tekrar okudu.

Memleket, büyüklerden mahrum kaldı ben başkan oldum.

Benim başkan oluşum ise aslında memleketin bedbahtlığıdır.

Kısacası: Hicrî 484 senesinin Cemazîyel Ülâ ayında büyük bir azamet, şan, şöhrat ve ihtişamla Gazâlî hazretleri Bağdat'a girdi ve Nizamiyenin başkanlık koltuğunu süsledi. Kısa zaman içinde onun ilim ve fazileti öyle tesir meydana getirdi ki, devlet büyükleri ile eşit tutulur oldu. Hatta Sübkî'nin "Tabakât" isimli eserinde yazdığı gibi onun mevki ve azameti valileri ve vezirleri bile bastırmıştı. Devletin en önemli işleri ve meseleleri, onun görüşü alınmadan neticelenmiyordu. O dönemde, İslâm'ın savet ve azametinin iki merkezi vardı. Selçukoğulları ve Abbasîler. Gazâlî her iki merkezde son derece hürmet görüyordu. Bunu bizzat kendisi bir mektubunda zikretmiştir. Cümleleri şunlardır.

"Yirmi sene şehit Padişah, Melikşahın saltanat devrinde zaman geçirdim, oradan Isfahan ve Bağdat'a gittim. Birkaç kere müminlerin emiri Sultan ile Halife arasında elçilik yaptım."

Melikşah hicrî 485 de vefat etti. Sarayın başkadını olan Türkân Hatun, devlet adamlarını ve devlet ileri gelenlerini dört yaşındaki oğlu Mahmud'un tahta geçirilmesine razı edince, Bağdat'da hilâfet makamında oturan Halife Muktedir Billâh'dan hutbenin de oğlu adına okunmasını istedi. Halife, acizliği yüzünden; devletin bütün işlerinin Türkân Hâtunun yönetiminde olmasını kabul etti, fakat hutbenin Abbasîler adına devam etmesini istedi. Türkân Hâtun hutbe ve paranın kendi adına olmasında ısrar ediyor ve aksi şekline asla razı olmuyordu. Bu mesele her hangi bir biçimde hallolamayınca Gazâlî hazretlerini elçi olarak gönderdiler. Onun güzel konuşması yahut ta manevi üstünlüğü tesiriyle Türkân Hâtun bu isteği kabul etti ve büyük bir fitne söndü.

Hicrî 487 senesinde Halife Muktedir Billâh ölünce hilâfet makamına Halife Müstazhir Billâh getirildi. Buna biat etmeye devlet adamları ile birlikte Gazâlî'de katılmıştı. Müstazhir son derece ilim dostu ve ilmin kıymetini bilen bir kimse idi. Bu bakımdan Gazâlî hazretleri ile hususi irtibat kurmuştu. Bâtıniyye mezhebi o günlerde çok kuvvet kazanınca bu Halife, Gazâlî'ye, bunlar hakkında kitap yazması için emir göndermişti. Bu yüzden Gazâlî bu husustaki kitabını, Halifenin adına ithaf etmiş ve (Müstazhiri) adını koymuştu. Hatta Gazâlî hazretlerinin kendisi "el-Münkizü min-ed-Dalâl"[3] adlı eserinde bu konuyu zikretmiştir.

Bu anlattıklarımız Gazâlî'nin devlet ve hilâfet ile olan durumu idi. İlmî mevki ise öyle idi ki, dersinde üçyüz müderris (büyük ilim sahipleri) ve yüz devlet adamı mevcut bulunurdu. [4] Ders vermesine ilâve olarak vaaz da verirdi. Vaazlarında da daima ilmî meseleleri açıklardı. Aslında bu vaazlar ilmî birer konferans mahiyetinde idiler. Hattâ bu vaazları İbn-el Lübân diye meşhur olan Şeyh Saîd bin el-Faris devamlı not tutar ve kaleme alırdı. Bu şekilde yüz seksen üç vaaz kaleme alınmıştır. Bunlar iki kalın cilt haline getirilmiştir. Gazâlî hazretleri bunları ikinci defa gözden geçirmiş ve bu eser "Mecâlis-i Gazâliyye" diye tanınmıştır. [5]

İNZİVAYA ÇEKİLMESİ ve SEYAHATLERİ

Gazâlî hazretlerinin, dünya işleri ile ilgisini kesmesi; dünyanın en ilginç olayları listesine geçirilse yeridir. Dünya ile ilgilerini birçok büyük kimseler de terk etmişlerdir. Fakat Gazâlî'ninkinin sebepleri tamamen başka ve yepyenidir. El-Munkizü Mine'd Dalâl isimli eserinde bu olayı kendisi ayrıntıları ile yazmıştır. Biz bu olayı diğer tarihi kitaplardan elde ettiğimiz bilgilerle burada daha geniş bir şekilde zikredeceğiz.

Gazâlî üstün kişiliği itibariyle aldığı talim ve terbiye, gördüğü eğitim gereği, kendi dininin icaplarından başka hiçbir tarafa ilgi göstermemesi gerekirdi. Aynı asırda yaşayan diğerlerinin hepsinin durumu da zaten öyle idi. Fakat Gazâlî öteden beri kendine has bir karakter taşıyan kimse idi. Ne kadar dinî fırka ve mezhep varsa hepsinin görüş ve düşüncelerini iyice incelemeyi ve tetkik etmeyi isteyen bir ruh yapısına sahipti. Nişabur ve diğer bölgelerde Selçukluların tedbiri sayesinde sakat mezheplerin taraftarları yoktu. Ama Bağdat şehri dünyanın her cins düşüncelerine, fikri akımlarına açık olan bir savaş meydanı haline gelmişti. Toprağına ayağını basan herkes kendini mutlak serbest ve hür sayar, arzu ettiği her şeyi söyleyebilirdi. Şîî, Sünnî, Mutezile, Zındık, Mülhid, (Dinden sapmış) Putperest, Hristiyan vs. Bağdat meydanında ilmî tartışmalar yapar, birbirleriyle mücadele eder, hiçbir kimse de bu duruma itiraz edemezdi. Bu serbestlik sebebiyle her çeşit düşünce ve kanaat yaygın durumda idi. Gazâlî Bağdat'a gelince teker teker bütün mezhep ve din mensupları ile görüştü. Onların görüşlerini, inançlarını araştırdı, öğrendi. Kendisi bunu şöyle yazmaktadır.

“Ben, teker teker bâtınî, zâhirî, felsefeci, kelâmcı, zındık ile buluşur düşüncelerini sorar öğrenirdim.” Bu firkalar ve mezheplerin mensupları ile görüşmesi Gazâlî'ye hayat akışını tamamen değiştiren bir tesir yaptı. Bunu biz kendi kaleminden kısaca nakledeyim.

“Tabiat ve karakterim önceleri ilmî araştırmalara doğru eğik olduğu için zamanla bu bana öyle bir tesir yaptı ki; başkalarının fikir ve kanaatlerinin taklitçisi, savunucusu olma bağına kopardım. Küçüklükten beri işite işite kafamda dondurduğum düşünceler tesirini kaybetmeğe başladı. Düşünüyorum da; inceleme yapana dışardan gelen bir fikir ve görüşe bağlanmak, Yahudi, Hristiyan herkesçe tutunulan yoldur. Gerçek ilim, asla şüphe ihtimali dahi bırakmayan bilginin adıdır. Meselâ; on sayısının üç sayısından fazla olduğu kesin ve katidir, şüphe götürmez. Eğer her hangi biri, hayır üç daha fazla derse ve bunu ispat etmek için o şahıs: benim iddiam doğrudur, ispat için ben değneği yılan yapabilirim derse ve yaparak gösterse dahi ben derim ki; şüphesiz değneğin yılan olması çok hayret verici bir şeydir. Fakat yine de bu hayret verici olay on sayısının üçten daha fazla olduğu gerçeğini değiştiremez.

Artık ben işte tıpkı böyle kesin bir inanca ne derece sahip olup olmadığımı düşünmeye başladım. Anladım ki; sadece hissiyat ve bedihiyyat (duygular ve algılar) tereddütlerin ve inanç burkuntularının artması, duygularda da şüphe uyandırmaya başladı. Hatta o duruma geldim ki hiçbir meselede şüphe götürmeyen kesin inanç bende kalmadı. İki ay bu şekilde geçti. Sonra Allah'ın lütfu ile bu durum kaybolup gitti. Fakat çeşitli dinî görüşlere ait şüphelerim devam etti. O zaman birbirinden farklı düşünen mevcut firkaların hepsi dört tane idi. Kelâmcılar, Bâtınîye, Felsefeciler, Tasavvufçular. Ben, teker teker bu firkaların inançlarını ve bilgilerini araştırmaya başladım.

Kelâm ilmiyle ilgili eskiden beri yazılmış ne kadar kitaplar varsa hepsini okudum. Fakat beni tatmin etmek için yeterli değillerdi. Çünkü o kitaplarda delil kaynaklarının temeli sonuçta ya taklide ya İcma'ya ya Kur'an-ı Kerime ya da Hadis metinlerine dayanıyordu. Bütün bunlar ise gördüklerinden, (Deneyle elde edilen bilgilerden) başka şeye inanmayan insanlara karşı, kesin delil olarak ileri sürülemezdi.

Felsefenin kesin olan yönü, matematik ve benzerleri olan bilgiler iseler de bunların dinle bir

ilgisi olamaz. Dinle ilgisi olan ilâhiyat (metafizik) ve benzeri şeyler ise herkesçe kesinlik göstermez.

Bâtınîyye fırkasının inançlarının tüm ve tek dayanağı vaktin imamına uymaktan ibarettir. Fakat vaktin imamı olduğu söylenilen kimsenin hakiki olup olmadığına nasıl tereddütsüz inanılabilir.

Geride sadece tasavvuf kaldı. En sonunda tasavvufa yöneldim. Bu yolda Hazreti Cüneyd, Şiblî, Bayezid-i Bistâmî'den naklen yazılanları gördüm. Ebu Talip Mekkî'nin Kût-el- Kulûb ve Harrâs Muhâsibî'nin eserlerini okudum, ama bu yol aslında tatbikî bir yol olduğu için sadece bilgi ile bir netice alınmaz, hakikatine ulaşılamazdı. Tatbik için ise zühd ve riyâzat (fazla ibadet, takva) yolunu seçmek gerekiyordu. Bir de kendi meşgul olduğum şeylere baktım, hiçbirisi tam bir samimiyet üzerine kurulmuş değildi. Ders vermek, ilim öğretmek yönüne rağbet edişimin, şöhret ve mevki hırsına dayandığını gördüm. Bütün bunlar tüm ilgilerimi keserek Bağdat'tan çıkıp gitmeye beni zorladı. Fakat altı ay, gitsem-gelsem tereddütleriyle geçti. Nefis böyle büyük mevki ve şöhreti terk etmeye bir türlü yanaşmıyordu. Bu kararsızlıklar arasında öyle bir hale geldim ki dilim tutuldu, konuşamaz oldum. Ders okutmam imkânsız oldu. Zaman geçtikçe hazmetme yolu tıkanmaya başladı. Nihayet tabibler tedaviden ve ilâç vermekten vazgeçtiler. Bu duruma ilâcın faydası olmayacağını söylediler. Sonunda her şeyi terk edip Bağdat'tan çekip gitmeye karar verdim. Âlimler, devlet adamları durumu öğrenince hepsi bütün samimiyetleri ile buna mani olmaya çalıştılar ve içten gelerek dediler ki;

“Bu İslâm'ın talihsizliği olur. Bu kadar faydalı hizmetler verirken her şeyden el etek çekmeniz şer'an nasıl caiz olur.”

Bütün ileri gelenler, alimler bunu söylüyordu. Fakat ben en doğru olanı anlıyordum. Bu yüzden her şeyi yüz üstü bırakıp hemen ayaklandım ve Suriye yolunu tuttum. Şair ne kadar doğru söylemiş:

Ey Sâib gerçi hiçbir işi düşünmeden yapmak asla doğru olmaz

Ama düşünmeden dünyadan el etek çekmek ne kadar güzeldir.

İbn-i Hallekân'ın rivayetine göre hicrî 488 senesinin Zîlkâde ayında Bağdat'tan çıktı.

Gazâlî hazretlerinin Bağdat'tan çıkışının ruh hali; kendinden geçmişcesine bir neşe görüntüsü veriyordu. Pahalı ve kıymetli elbiseler yerine üzerinde kaba-saba kumaştan yapılmış bir giysi vardı. Leziz yemekler yerine çeşitli sebzelerle iktifa ediyordu.

Bazı rivayetlere göre Gazâlî uzun zamandan beri dünyadan el etek çekmeyi düşünüyordu. Fakat dünya ile ilgi bağları bir türlü kopmuyordu. Bir gün vaaz ederken tesadüfen tasavvufa bağlı olan küçük kardeşi Ahmed Gazâlî çıkıp geldi ve şu şiirleri okudu:

Başkalarını doğru yola çağırıyorsun;

kendin doğru yola gelmiyorsun,

Başkalarına vaaz ve nasihat dinletiyorsun;

kendi nefesine dinletemiyorsun.

Ey yumuşamayan katı-taş, ne zamana kadar

Demiri keskinleteceksin de kendin keskinleşemeyeceksin.

Sonuç olarak demek isteriz ki, Bağdat'tan çıkıp Suriye'ye yöneldi. Yollar katedip Şam'a gelince mücahede ve riyâzat (nefsi ile mücadele, fazla ibadet)la meşgul oldu. Her gün Cami-i Emeviyyenin batı tarafındaki minareye çıkar, kapısını kapatır bütün gün boyunca orada manevi düşünce, tefekkür ve Allah'ı zikretmekle vakit geçirirdi. Aralıksız iki sene Suriye'de kaldı. Her ne kadar vaktinin çoğunu tefekkür ve nefis mücadelesiyle geçirmişse de ilmî çalışmaları terk etmemişti. Şam'ın Üniversitesi olan Cami-i Emevî'nin batı cihetinde bulunan tekkede oturur, devamlı ders okuturdu. Gazâlî hazretleri açıkça “halvet ve riyâzat (yalnız kalarak devamlı ibadet) yolunu ben tasavvuf kitaplarından öğrenmiştim” demektedir. Fakat bu ilim, kitaplardan elde edilemez. O bakımdan mutlaka bir şeyhe bağlanmış olmalıdır. Bütün tarihçiler, Gazâlî'nin Şeyh Ebu Ali Fârmidîye bağlılığında görüş birliğindedirler. Mezkûr Şeyh çok yüce bir tasavvuf ehli idi. Ne zamanki o, Nizam el-Mülk'ün makamına gelirse hürmet için ayağa kalkar onu kendi makamına oturtur, kendisi de edeplice karşısına otururdu. Halbuki İmâm el-Haremeyn ve Ebu el-Kâsım Kûşeyrî geldiklerinde sadece ayağa kalkmakla yetinir makamını terk etmezdi. Sebebini soranlara “İmam el-Haremeyn ve diğerleri geldikleri zaman yüzüme karşı beni övüyorlar. Nefsim bundan çok zevk alıyor. Şeyh Ebu Ali Fârmidî ise öyle değil, kusurlarımı bana bildiriyor, halkımın benim tarafımdan gördüğü zulümleri bana açıkça söylüyor”[6] Mezkûr Şeyh hicrî 477 senesinde Tûs'da vefat ettiğine göre talebelik devresinde olan ve o zaman yirmi sekiz yaşını aşmamış olan Gazâlî'nin bu zâta biat etmiş olması gâyet mümkündür.

İki sene sonra Gazâlî Şam'dan Kudüs'e geçti. Allâme Zehebî, Gazâlî Şam'da olduğu sıralarda bir gün Medrese-i Emîniyyeye gitti. Müderris İmâm-ı Gazâlî'yi tanıımıyordu. Aralarında konuşurken; “Gazâlî şunu yazmıştır” diyerek görüşüne delil göstermek istedi. Gazâlî, bu mesele nefsinin kendini beğenmesine, gurura kapılmasına sebep olur düşüncesi ile derhal o anda Şam'ı terk etti. Her ne suretle olursa olsun Şam'dan çıkarak Kudüs'e geldi. Burada da aynı meşguliyet içinde (Kubbetüs Sahra) odasına gider, kapıyı kapatır ve mücahedesine devam ederdi.[7]

Beyt-el-Makdis'i ziyaret ettikten sonra, İbrahim (a.s.)'ın kabrinin olduğu yer olan makamı Halil İbrahim'e gitti, sonra hac niyetiyle Mekke-i Mükerreremeye ve Medine-i Münevvereye azimet etti. Mekke'de bir müddet kaldı.[8] Bu yolculuk esnasında Mısır ve İskenderiyeye de uğradı ve bir müddet buralarda kaldı. İbn-i Hallekân'ın beyanına göre buradan Yusuf bin Taşfîn ile görüşmek için Fas'a (Marekeş'e) gitmek istiyordu. Fakat bu esnada Yusuf vefat ettiği için bu niyetinden vaz geçmek zorunda kaldı.

Bazı büyükler bu rivayetin doğruluğundan, Gazâlî dünya işlerini terk etmişti, bir devlet büyüğü veya padişahla görüşmek için niçin ta oralara gitsin diye şüphe etmişlerdir. Fakat bu itiraz doğru değil. Gerçek şu ki; Gazâlî hazretleri sükûn içinde herkesten uzak bir hayat yaşamak istiyordu. Bu ise buralarda mümkün olmuyordu. Öyle ise Merakeş'e gitmek istemesinde şaşılacak hiçbir şey yoktur. Hülâsa on sene aralıksız mübârek makamları görmek için gezdi. Çoğunlukla harabe denecek ıssız yerlerde kalır çile çekerti. Bu çok enteresan yolculuğun, enteresan maceraları hakkında çok az bilgi edinebildik. Parça parça öğrenebildiklerimizi aşağıya yazıyoruz.

Bir şahıs onu şehir dışında sahra da gördü. Sırtında bir hırka, elinde de bir su ibriği vardı. Halbuki aynı adam onu dört yüz talebenin meydana getirdiği halkanın ortasında azametle ders okuturken görmüştü. Şaşkınlık göstererek, “ders vermekten şu durumunuz daha mı iyidir” diye sordu. Gazâlî hazretleri ona ehemmiyet vermeyen bir bakışla baktı ve şu şiiri okudu:[9]

Bütün arzular bana: dur gitme,

bu konaklar seni sevenlerin yeridir, buraya gel diye bağırdılar.

Leylâ'nın ve sa'dânın sevgilerini bir yerde bıraktım

ve ilk konaktaki dostu döndüm.

Hicrî 498 senesinde Halil İbrahim'in (a.s.) makamına gelince İbrahim'in (a.s.) mezarı başında durarak üç meselede kendi kendine söz verdi.

1- Her hangi bir padişahın sarayına gitmeyeceğim.

2- Hiçbir padişahın ihsanını kabul etmeyeceğim.

3- Hiçbir kimse ile ilmî münakaşa etmeyeceğim.

Ölünceye kadar da bunlara sadık kaldı.

Beyt-el-Makdis de Hz. İsa'nın (a.s.) beşiğinin bulunduğu yer olan Mehd-i İsa'ya geldi. Beraberinde İsmail Hâkimî, İbrahim Şebbakî, Ebu el-Hasan Basri gibi büyükler vardı. Uzun müddet konuşmalar devam etti. Gazâlî hazretleri vecde gelerek şu şiiri okudu:

Ben seni feda ettim, aşk olmasaydı sen de beni feda ederdin

Ama sen beni iki gözün sihirli bakışı ile esir ettin

Aşkdan dolayı içim bunalınca sana geldim

Aşkımın nasıl olduğunu bilseydin sen bana gelirdin.

Ebu el-Hasan Basri'yi öyle bir vecd kapladı ki, onu orada görenlerin hepsi derinden etkilendi, çoğu kendinden geçerek yakasını paçasını yırttı. İbn el-Esir: “Gazâlî, İhyâ el-Ulûm isimli eserini bu yolculukta yazmıştır ve Şam'da binlerce istekli mezkûr eserini bizzat kendisinden okumuştur” diye yazmaktadır.[\[10\]](#) Bazı tarihçiler, böyle bir yolculukta bu kadar önemli bir kitabın yazılması nasıl mümkün olur diye bu olayın doğruluğunu kabul etmemişlerdir. Şüphesiz Gazâlî hazretlerinin kendinden geçmiş ve cezbe halinde yaptığı bu yolculuk göz önünde bulundurulursa oturup telif yapması, kitap yazması tahmin edilemez. Fakat derin tetkikler ve araştırmalardan anlaşılıyor ki, on senelik yolculuk müddeti aynı ahval içinde geçmemiştir. Uzun müddet onu cezbe ve vecd kaplamaya devam etmişse de seneler süren zaman içinde normal ilmî çalışmalar da sürmüştür. Akidelerle ilgili olan Kavâid el-Akaid risalesini bu yolculukta Beyt el-Makdis sakinlerinin arzuları üzerine yazmıştır. Halkın dilinde Cemal el-İslâm diye anılan Gazâlî'nin en üstün talebelerinden Ebu-el Hasan Müslim bu yolculuk esnasında Şam'da ondan ilim öğrenmişti.[\[11\]](#) Gazâlî'nin kendisi El Münkızü Mine'd-Dalâl isimli eserinde “Hac yaptıktan sonra aile efradımı görme arzusu beni memleketime gitmeğe sevk etti. Halbuki ben memleket kelimesinden bile kilometrelerce kaçıyordum. Memlekete gelince yine ben uzlet ve yalnızlığı tercih ettim. Fakat geçimimi sağlamak zorunda oluşum benim kalp cılamı birden solduruyordu. Kendime dönebilmeyi ve huzur bulmayı nadiren ele geçirebiliyordum” demektedir.

Demek istiyorum ki, bu başkalarıyla ilgisini kestiği devrede bile Gazâlî'nin durumu şu ifadeyi taşıyordu:

Bazen yüksek tepelere oturup her tarafı seyrediyorum.

Bazen de kendi ayağımın arkasını göremiyorum,

Gazâlî hazretlerini sahra ve ovalarda dolaşmaya sevk eden şeyin, hakikati bulma, gerçeği araştırma arzusu olduğunu, yukarıdan beri okuyup gelmektesiniz. Kendisi; nefsiyle mücadelesinin ve fazla ibadet etmesinin kalbinde bütün perdeleri kaldıran bir temizlik meydana getirdiğini, ne kadar şüpheler varsa hepsinin yok olup gittiğini söylemektedir. Hakikatin keşfedilmesinden sonra Gazâlî hazretleri her geçen gün dinî hakikatlerin sarsılıp gittiğini felsefe ve akılcılığın karşısında dinî akidelerin yetersiz kaldığını görünce uzlet ve inziva çemberinden çıkmaya karar verdi. Ne güzel tesadüf ki aynı zamanda devrin Padişahının “Ders vermeyi ve ilim öğretme hizmetini sürdürmeyi lütfen kabul ediniz” emri geldi. Bu emir o kadar kesindi ki Gazâlî onu reddetseydi iş kızgınlığa kadar gidecekti. O anda bile Gazâlî tereddüt içindeydi. Bu yüzden manevî derinliklere sahip dostlarıyla görüştü, onların fikirlerini sordu. Hepsi de, uzleti terk etmeyi tavsiye ettiler. Birçok yüce kimselere rüyalarında; bunun, Allah’ın rızasına uygun olacağı işaret edildi. Hepsinden daha önemlisi Allah, her asrın başlangıcında bir müceddit (Yenileyici) gönderir şeklindeki Peygamber buyruğu, düşünceleri kapladı. Tesadüfen beşinci asrın başlamasına bir ay kalmıştı. Kısacası hicrî 499 senesinin Zilkâde ayında Gazâlî Nişabur’un Medrese-i Nizamiyesinde başmüderrisliğe şeref verdi.[\[12\]](#) Eskiden olduğu gibi okuma ve okutmakla meşgul oldu.

Gazâlî’nin, devrin Sultanı diye zikrettiği, Nizam el-Mülk’ün en büyük oğlu Fahr el-Mülk sultan olmuştu. Onun zamanında ve o dönemde (Melikşah’ın oğlu) Selçuklu Sultanı Sancar’ın başveziri idi. Son derece ilim sever, kadir bilir bir vezirdi. Gazâlî’nin yüceliğini, her konuda âlim oluşunun şöhretini duyunca bizzat ayağına gitmiş son derece saygı ve hürmet göstermiş, gayet mütevâzi bir tavırla Nişabur nizamiyesinin müderrisliğini kabul buyurmasını istemişti.[\[13\]](#) Fahr el-Mülk hicrî 500 senesinin Muharrem ayında bir Bâtını tarafından şehid edilmişti. Tahminen onun vefatından birkaç gün sonra Gazâlî öğretim görevinden ayrılıp Tus’da bir köşeye çekilmeyi tercih etti. Kapandığı evin yanında bir Medrese bir de Tekke yaptırdı ve orada ölünceye kadar hem zahir ilmini, hem de batın ilmini (akıl ilmini, sezgi ilmini) öğretmeye devam etti.

Gazâlî hazretlerinin her geçen gün herkes tarafından sevilmesi, ona hased edenleri de çoğaltıyordu. Gazâlî özellikle İhyâ-el- Ulûm adlı kitabında âlimlerin ve Şeyhlerin riyâkârlıklarının ve gösterişli yönlerinin kökünü kazıyordu. Bu bir devri kendisine düşman yapmıştı. Durum o noktaya geldi ki kalabalık bir gurup alenen karşı çıkmak için karar aldılar ve herkesin gözü önünde ona çirkin sözler söylemeye karar verdiler. O devirde Horasan’ın hâkimi Selçuklu oğullarından Melikşah’ın oğlu Sancar’dı. Bu sülâlenin İmam Ebu Hanife hazretlerine son derece bağlılıkları vardı. İmam-ı Azamın kabrine ilk defa kubbeli türbe yapan bu sülâle idi.[\[14\]](#)

Gazâlî gençliğinin ilk sıralarında fıkıh usulü hakkında yazdığı Menhûl isimli kitabının bir yerinde İmam-ı Azam hazretlerine çok şiddetli bir hücumda bulunmuş, onun şanına yakışmayan son derece ağır sözler kullanmıştı. Gazâlî hazretlerinin düşmanları için bu iyi bir fırsattı.

Bu insanlar o kitabı alarak Sancar’ın huzuruna gittiler, onu allandıra ballandıra naklettiler. Gazâlî’nin diğer eserlerindeki görüşlerini de bozup değiştirerek ortaya serdiler ve Gazâlî’nin akidelerini “inanış tarzını” zındıkça, dinden sapmış düşünceler olduğunu iddia ettiler.[\[15\]](#)

Sancar’ın kendisi ilim adamı değildi ki kötüleyenlerin şikâyetleri hakkında bir hüküm verebilsin. Unvanları, cübbe ve sarıktan ibâret olanların sözlerine kandı, Gazâlî’nin huzuruna getirilmesini emretti. Halbuki Gazâlî hiçbir Padişahın huzuruna gitmemeğe karar vermişti. Diğer taraftan Ferman-ı Şahaneyi göz önünde bulundurması gerekiyordu. Nihayet meşhed-i Rızaya kadar gitti ve orada kalarak Padişaha Farsça geniş bir mektup yazdı. Mektubun konumuzla ilgili olan parçaları şunlardır.

Kendisi ile ilgili yazıda şöyle diyor:

“Şehit Sultan Melikşahın döneminde yirmi sene geçirdim. Oradan İsfahan ve Bağdat’a gittim. Birkaç kere Müslümanların Halifesi ile Padişah arasında önemli konularda elçilik yaptım. Yetmiş civarında dinî ve ilmî konularda kitap yazdım. Böylece dünyayı tanıdım, önemli makam ve mevkilere ulaştım ve hepsini geriye attım. Bir müddet de Kudüs ve Mekke’de kaldım. İbrahim Halilullah’ın mezarını ziyaretim sırasında; hiçbir Padişahın huzuruna çıkmamaya, ihsan ve yardımlarını almamaya, münazara ve çatışmalar yapmamaya söz verdim. On iki sene boyunca bu sözümü tuttum. Halife ve bütün Padişahlar duacınız olan beni ma’zûr karşıladılar. Şu anda işittim ki yüce makamdan huzuruza gelmem için bir emir çıkmıştır. Emre uymak için meşhed-i Rızaya kadar geldim, sözüme uymam için ise kışlalar mevkiine gelmedim.”[16] Padişah bu mektubu okuyunca Gazâlî’yi ziyaret etmeyi arzuladı ve saray erkânına: “Ben, yüz yüze konuşarak onun düşüncelerini ve inançlarını öğrenmek istiyorum” dedi. Muhalipler, İmam-ı Gazâlî hazretleri Padişahın zihnini çeler, onu büyülercesine hemen ikna eder diye korktular, bu bakımdan Gazâlî’nin asker kışlalarının bulunduğu bölgeye kadar gelsin saraya girmesin, dışarıda münazara meclisi kurulsun, böylece Gazâlî münazara ve tartışmada mağlup edilsin diye gayret gösterdiler. Tus’un âlimleri ve ileri gelenleri durumu haber alınca mezkûr bölgeye geldiler ve muhaliflerine: “Biz İmam-ı Gazâlî hazretlerinin talebeleriyiz, tartışılması istenen meseleleri bize söyleyiniz, biz cevap vermeye muktedir olamadığımız zaman İmam hazretlerini pâdişaha arz ederiz. Doğrudan doğruya siz ona muhatap olacak kimseler değilsiniz” dediler. Bu tartışmalar yüzünden Sancar, Gazâlî’yi huzuruna çağırarak karar vermesinin daha uygun olacağını, düşündü. Başvezir olan Muîn el-Mülk’e Gazâlî’yi getirmesini emretti.

Gazâlî ister istemez kışla bölgesine geldi, Muîn el-Mülk’le buluştu. Son derece hürmet ve saygı ile karşıladı ve onunla birlikte Sancar’ın huzuruna gitti. Sancar hürmet için ayağa kalktı, kucaklaştıktan sonra Padişah tahtının yanında yer verdi. Gazâlî daha çok muazzam saraylar görmüştü ama Sancar’ın azamet ve mevkiinden çekindi ve vücûduna bir titreme geldi. Yanında Ehli Kur’an biri vardı. Ona Kur’an-ı Kerimden bir parça okumasını söyledi. O’da “Allah kendi kuluna kâfi değil mi?” âyetini okudu. Bu ayetin tesiri ile kalbi kuvvet kazandı. Sancara hitaben uzunca bir konuşma yaptı. Bu konuşma olduğu gibi Mükâtebât’ında kayıt edilmiştir.

Konuşmanın sonunda benim size iki sözüm var diyerek şunu söylemiştir:

“Biri şu ki; Tûs bölgesinin halkı önceleri kötü idare ve zulüm sebebiyle mahvolmuştu. Şimdi ise soğuk ve açlıktan tamamen yok olmuşlardır. Onlara acı, Allah’da sana acıyacak. Yazıklar olsun, Müslümanların boyunları musibetler ve felâketlerden kopacak hale gelmiş, senin atlarının boyunları ise altınlarla bezenmiş kalın tokaların yükünden kopacak.

İkincisi de şu; ben on iki seneden beri bir köşeye çekilerek yaşadım. Bundan sonra veziriniz Fahr el-Mülk buraya gelmem için ısrar etti. Ben bir insanın, bir meselede doğru konuşması gerekirse uzun zaman ona düşmanlık beslenir dedim, ama o kabul etmedi ve Padişah adaletlidir, aksine hareket olursa ben sinemi siper edeceğim dedi.

Benim İmam-ı Azamı kötülediğim görüşü meşhur edilmiştir. Tamamen yanlıştır. İmam-ı Azam hakkındaki kanaatimi İhyâ el-Ulûm adlı kitabımda yazdım. Ben onu fikh ilminde zamanın en mümtaz şahsiyeti olarak kabul ediyorum.”

Gazâlî’nin konuşmasını dinleyen Sancar: “Bugün Irak ve Horasan bölgelerinin bütün âlimleri burada toplanmış olsalardı hepsi sizin sözlerinizden faydalanırlardı. O halde siz bunları kendi elinizle kaleme alın da memleketin her tarafına gönderilsin, halkım da benim âlimlere karşı düşüncelerimin nasıl olduğunu öğrensın. Ders okutma vazifesini mutlaka kabul etmeniz gerekiyor. Sizi Nişabur’da kalmaya mecbur eden Fahr el Mülk benim alelâde bir memurumdur. Ben bütün âlimleri senede bir defa olsun sizin huzuruza gelip halledemedikleri meseleleri öğrenmelerini

emredeceğim.”

Gazâlî Padişah sarayından ayrılarak Tûs şehrine geldi. Bütün şehir halkı onu karşılamaya çıktı. Herkes bayram yaparak Gazâlî hazretlerinin üstüne altın ve mücevherler saçtı.

Muhalipler yine de edepsizlikten vazgeçemediler. Gazâlî'nin yanına vararak ondan dinî meselelerde kimin izinde ve peşindesiniz diye sordular. Gazâlî de akılla ilgili meselelerde aklın, nakille (sabit delillerle) ilgili meselelerde Kur'an'ın izindeyim, müctehidlerden hiç kimsenin izinde değilim, taklidcisi de değilim dedi. Muhalipler bunu işitince ayaklandılar. Gazâlî'nin “Mişkât el-Envâr” ve “Kimya-ı Saâdet” gibi bazı eserlerine itirazlar yazarak kendisine gönderdiler. Gazâlî de son derece ilmî ve tafsilatlı olarak bu itirazlara cevap yazdı. Bu cevaplar olduğu gibi Mükâtebât'da nakledilmiştir.

Nihayet bu fitne kendi kendine söndü. Fakat Gazâlî'nin şöhreti ve herkes tarafından son derece sayılması onu bir köşede huzur içinde oturtmuyordu.

Hicrî 500 de Sultan Melikşah oğlu Muhammed Nizâm el-Mülk'ün büyük oğlu Ahmedî başvezir yapıp “Kıvam el-Din, Nizam el-Mülk, Sadr el-İslâm” ünvanını verdi. O da Gazâlî hazretlerini tekrar Bağdat'a davet etmeyi istedi. Bağdat'ın Nizamiyesi, bütün dünya'da Müslümanların İlim merkezi olarak kabul edilmiştir. Çok uzak bölgelerden, memleketlerden yüksek tahsil için buraya geliyorlardı. Bu bakımdan devlet adamları buranın ilmî üstünlüğüne bir zarar gelmesin diye çok gayret göstermişlerdir. Gazâlî, Nizamiyeyi terk ettiği zaman kardeşini yerine vekil bırakmıştı. Fakat bu geçici bir tedbirdi. Gazâlî'nin geri gelmesinden ümit kesilince yerine asil bir kimse getirilmişti, ama Gazâlî hazretlerinin mertebesinde bir şahıs nerde bulunurdu. Neticede Nizamiyenin o üstünlüğü kalmadı. Ahmed vezirlik mevkiine geçince her şeyden önce bu mesele üzerine eğildi. Bağdat Halifesi de bu konuda düşünceli ve dertli idi.

Tûs şehrinin bulunduğu Horasan eyaleti Sultan Sancar'ın[17] idaresi altındaydı ve Nizam el-Mülk'ün oğlu Sadreddin Muhammed bin Fahr el-Mülk'de Sancar'ın veziri idi. Ahmed baş vezir olunca Sadreddin'e bir mektup yazarak, Gazâlî'nin Bağdat nizamiyesinin başına geçmesine razı edilmesini istedi. Bununla birlikte bir mektup da Gazâlî'ye yazılmıştı. Bu iki mektup Gazâlî'nin eline verildi. (Mektubun bazı parçaları aşağıya alınmıştır.)

“Allah ruhunu şâd etsin, Nizam el-Mülk'ün saltanat ve Hilâfet merkezinde inşa ettirdiği Nizamiye Medresesinin yerinin ve değerinin büyük olduğu apaçıktır. Orası dinin ve ilmin kaynağı, yüceliğin, tahsilin ocağı, alimlerin sığınağı, fayda dileyenlerin ve ilim öğrenenlerin iltica evidir. Gerçi büyük şehid Nizam el-Mülk'ün eserleri bütün dünyaya yayılmışsa da hiçbirisi bunun gibi değildir. Hilâfet makamının emri ile dünya ayakta kaldığı sürece bu mübarek eser de ayakta durmalıdır. Bu olay bu büyük esere ek binalar yapmak hususunda mübalağa göstermeyi bize ve Ehlibeyt'e mecbur kılmıştır.” Bu mektuptan açıkça belli olmaktadır ki; halk Bağdat Halifesi Mustansır Billâh'dan, Gazâlî hazretlerinin Nizamiyede ders vermesinin temin edilmesini rica etmişlerdi. Bunu belirten ifade de şudur.

“Mukaddes peygamber makamından (yani hilâfet merkezinden) ciddi ilgi gösterilip bu işin yerine getirilmesinde ve tanzim edilmesinde mübalâğa derecesinde gayret gösterdiler. Bu hayırlı ve mübarek mekânın muhafazası ve devamı için Sadreddin'e bile mektup yazarak zamanın seçkini, İslâm'ın senedi, dinin süsü yüce zat Ebû Hâmide Muhammed Gazâlî'den başkası bu işi idare edemez. Çünkü o dünyanın en değerlisi, insanlığın örneği, devrin paha biçilmez cevheridir.”

Bu emirname üzerine, hilâfet makamının bütün mensupları imza koymuşlardı. Bilhassa şunu not olarak ilâve etmişlerdi. “Hilâfet makamının temsilcileri ve saltanat mevkiinin ileri gelenlerinin hepsi, yüce İmam'ın lütfen göreve gelmesini sabırsızlıkla beklemektedirler.”

Nizam el-Mülk'ün oğlu Ahmed'in, İmam-ı Gazâlî'ye yazdığı şahsi mektubunun özeti ise şöyledir:

“Zâtîâliniz nereye teşrif ederseniz orası herkesin ilim öğrendiği yer haline gelecek. Fakat nasıl ki siz bir devrin kendine uyduğu insansanız, ikâmet ettiğiniz yer de bütün İslâm dünyasının merkezi ve herkesin yöneldiği yer olmalıdır. Ta ki dünyanın her bölgesinden insanlar oraya kolaylıkla ulaşabilsin. Böyle bir yer ise selâmet evi Bağdat’tır.”

Gazâlî hazretleri bu mektuplara ve emirnâmelere cevap olarak uzunca bir mektup yazdı ve Bağdat’a gelmesine çeşitli mazeretler gösterdi.

“Birincisi şu ki, burada yani Tûsda şu anda iki yüz elliye varan yetişkin talebe tahsil görmektedir. Onların Bağdat’a gelmeleri ise çok zordur. İkincisi; ben daha önce Bağdat’ta bulunduğum zaman çoluk-çocuk sahibi değildim. Şimdi ise çoluk-çocuk hem kalabalık hem de memleketten ayrılmak kudretinde değiller. Üçüncüsü de; ben, Halil İbrahim makamında asla münazara ve tartışma yapmayacağım diye söz verdim. Bağdat’da ise tartışmasız durmaya imkân yoktur. Bundan başka, ara-sıra hilâfet makamına selâm vermek, saygı göstermek için gitmek gerekecek. Ben bunlara katlanamam. Hepsinden daha fazlası şu ki, ben makam, unvan ve aylık kabul edemem. Bağdat’da ise geçimim için malım-mülküm ve hiçbir arazim yoktur” diye cevap verdi.

Kısacası hilâfet makamından ve devlet merkezinden pek çok ısrar oldu ise de Gazâlî kesin olarak reddetti ve yerinden ayrılmadı.

Gazâlî tahsil esnasında hadis ilmini iyice öğrenmemişti. Artık bu bilgiyi tamamlamayı düşündü. Meşhur hadis âlimi (muhaddis) Hafız Ömer bin Ebî el-Hasan el-Reddâsi iyi bir fırsat olarak Tûs’a gelmişti. Gazâlî onu evine misafir etti, ondan Sahih-i Buhârî ve Müslimin senetlerini öğrendi. Hafız İbn-i Asâkir “Gazâlî, Sahih-i Buhârî’yi Ebu İsmail Hafsi’den okumuştur” diye yazmıştır.

Gazâlî hazretleri her ne kadar hayatının sonlarına doğru tamamen dervişâne yaşamış, gece-gündüz nefis mücadelesi yaparak riyâzat ve ibadetle vakit geçirmiş ise de eser yazmayı da tamamen terk etmemişti. Fıkıh usûlü ilminde çok üst derecede bir değer taşıyan “Mustasfâ” onun eseridir. Hicrî 504 senesinde yazılmıştır. Bir sene sonra da Gazâlî hazretleri vefat etmiştir.

VEFATI

Gazâlî, hicrî 505 senesinin Cemâzîyessânî ayının on dördünde Taberan denilen yerde vefat etmiş ve oraya gömülmüştür. İbn-i Cevzî onun ölümünü kardeşi Ahmed Gazâlî'nin rivayetine dayanarak şöyle yazmaktadır:

“Pazartesi günü Gazâlî sabah vakti uykudan uyanıp yatağından kalktı. Abdest alıp namazını kıldı. Sonra kefen istedi ve getirilen kefen bezini gözlerine sürerek: ‘Efendimin emri başım-gözüm üstüne’ dedi ve ayaklarını uzattı, baktılar ki nefes bitmiş.”

Büyük insan Gazâlî'nin vefatı, bütün İslâm dünyasına çok acı tesir yaptı. Birçok âlimler mersiyeler yazdılar. İslâm'ın Hücceci Gazâlî vefat edince her bölgenin ileri gelen büyükleri, şerefli kimseleri ona ağladı. O sözlerden iki örnek:

“Bu facia tüylerimi diken diken ediyor; gözler onun için uykusuz. Ve gözyaşları onun için akıyor.”

“Karşılaştığım en büyük kayıp, en üstün değerdir. O, insanlar arasında artık yeri doldurulamayacak ve benzeri olmayan bir kişi idi.”

ÇOCUKLARI

Gazâlî erkek çocuk bırakmamıştır. Birkaç kız çocuğu vardır. Onlardan birinin adı Sittül Münâ idi. Bunun çocuklarının şeceresi hayli devam etmiştir. Füyûmî Kitab el-Misbah'da Şeyh Mecdüddin Gazâlî'nin lâkabı ile ilgili bir rivayet nakletmiştir. Şeyh Mecdüddin altıncı göbekten olan Sittül Münâ'nın evlatlarındandı. Ve hicrî 710 senesinde hayattaydı.

TALEBELERİ

Gazâlî'nin talebeleri pek çoktu. Kendisi bir mektubunda 1.000 (bin) rakamını zikretmiştir. Bazıları çok meşhur kimseler olmuşlardır. Tumrutoğlu Muhammed, İspanya'da Taşfınoğullarını bertaraf ederek kuvvetli bir İslâm devletinin temellerini atmıştır. Bu kişi de Gazâlî'nin talebesidir. Endülüs âlimleri arasında büyük bir şöhrete sahip olan Ebubekir Arâbî onun talebesidir. Burada biz önemli talebelerini de içine alan bir liste sunuyoruz.

Kadı Ebu Nasr Ahmed bin Abdullah:	Hicrî 444'de doğdu. 544'de vefat etti. Tûs'da Gazâlî'den Fıkh bilgisini tamamladı.
Ebu-el-Feth Ahmed bin Ali:	Nizamiye Medresesinde çeşitli dallarda ilim öğretir, ders okuturdu. Hicrî 518'de vefat etti.
Ebu Mansur Muhammed bin İsmail:	Meşhur vaizdi. Hadis ilmini sem'ânî ve Beğavî'den okudu.
Ebu Said Muhammed bin Esad:	Fıkh ilmi konusunda Gazâlî'nin talebesi idi.
Ebu Hamid Muhammed bin Abdülmelik:	Fıkh'ı Gazâlî'den okudu. Hadis ilmini Hafız Hâmidî'den okudu.
Ebu Said Muhammed bin Ali Kürdî	Gazâlî'nin, İlcam-el-Avam isimli kitabının rivayet edicisi budur. Edebiyatta Makâmât-ı Harîrî kitabının yazarının talebesi idi.
İmam Ebû Saîd Muhammed bin Yahya Nişâbüri:	Büyük âlimdir. Gazâlî'nin, "Kitab-ı Basîd" isimli kitabının ilk şerhini bu yazmıştır.
Ebû Tâhir İmam İbrahim:	Gazâlî bir mektubunda: Bu, talebelerim arasında en ileri gelendir. Suriye ve civarı yolculuğunda Gazâlî ile beraberdi. İmâm-el-Haremeyn'den de okudu. Hicrî 513 senesinde şehid oldu.
Ebu-el-Feth Nasr bin Muhammed Âzerbeycânî:	Tasavvuf ilmini Gazâlî'den öğrenmiştir.
Ebu-el- Hasan Sâd-el-Hayır bin Muhammed-el-Belânîsî:	Meşhur Hadis âlimi ve seyyahtı. Sem'ânî ve İbn-i Cevzî, Hadis ilminde onun talebesi idiler. Hicrî 514 de vefat etti. Gazâlî'den Fıkh okudu.
Ebu Mansur Saîd bin Muhammed:	Bu, öyle büyük rütbede bir şahıstır ki Nizamiyye'ye Müderris tayin edilmiştir.
Ebul Hasan ali bin Muhammed Cüveynî Sûfî:	Tûs'da Gazâlî'den fıkıh okumuştur.
Ebul Hasan Ali Manhar Dîneverî:	Gazâlî'nin meşhur talebelerinden idi. Muhaddis Hafız İbn-i Asâkir ona talebelik yaptı. Hicrî 533 senesinde vefat etti.

Ebul Hasan Ali bin Müslim Cemalül İslâm:	Çok büyük bir şahıstır. Şam'da Gazâlî'den tahsilini tamamlamıştır. Hafız İbn-i Âsakir ve diğerleri bunun talebeleridir.
---	--

Bu büyük şahıslardan başka uzun uzadıya yazılması gerekmeyen pek çok talebeleri vardı.[\[18\]](#)

İkinci Bölüm

ESERLERİ

Eserleri bakımından da Gazâlî hazretlerinin durumu hayret vericidir. Sadece 54-55 (elli dört–elli beş) senelik bir ömür yaşamıştır. Aşağı yukarı yirmi yaşında eser yazmaya başlamış, on-on iki sene sahralarda dolaşmış, ovalarda gezmiş, talim ve tahsil yaptırma, ilim öğretme işine ara vermemiş, hiçbir zaman talebelerinin sayısı iki yüz elliden aşağı düşmemiştir. Tasavvuf ve dervişlik meşgalesi bir tarafa, ta uzak bölgelerden gelen fetva isteklerine cevap yazmak da ayrı bir uğraş. Bütün bunlarla birlikte yüzlerce kitap yazmıştır. Onlardan bazıları ciltler ihtiva etmektedir. Çeşitli konulardaki eserlerini okudum. Yazdığı her eser, konusunda emsalsizdir. Söyleyen ne kadar doğru söylemiş “în seâdet bezôrı-bâzû nist” bu saadet bu yücelik bilek kuvveti (maddî kuvvet) ile elde edilmiş değildir.

Ben her şeyden önce onun eserlerinin kısa bir listesini Keşfüzzunûn, İhyâ Şerh’i ve Tabakât-ı Sübkî’den alarak aşağıya sıralıyorum. Daha sonra meşhur kitaplarını bir derece genişleterek yazacağım.

- 1 – İhyâ el-Ulûm.
- 2 – İmlâ Ala Müşkilil İhyâ.
- 3 – Erbaîn.
- 4 – Esmâ el-Hüsnâ.
- 5 – El İktisâd Fil İtikad.
- 6 – İlcam ül Avâm.
- 7 – Esrâr-ı Muamelâtüddin.
- 8 – Esrar el-Envar el-İlâhiye
- 9 – Ahlâk ül Ebrar Venecati Mine’l Eşrar
- 10 – Esraru Itbaissünne
- 11 – Esrar el-Hurûf Vel-Kelîmât
- 12 – Eyyühel-Veled
- 13 – Bidâyet ül Hidâye (vaaz hakkında)
- 14 – Basît (Fıkıh hakkında)
- 15 – Beyan el-Kavleyn Lişşâfî
- 16 – Beyanü Fesâihil İbahiyye
- 17 – Bedai el-Sun’i
- 18 – Tenbih ül Gâfilin
- 19 – Telbisü-İblîs
- 20 – Tehâfüt ül-Felâsife
- 21 – Talîkuhû-fî Fürû il-Mezheb
- 22 – Tahsîn el-Meâhiz
- 23 – Tahsîn ül-Edille
- 24 – Tefrika Beynel İslâm ve Zındıka,
- 25 – Cevahirül Kur’an
- 26 – Huccet ül-Hak
- 27 – Hakikat el-Ruh
- 28 – Hulâsat ül-Resâil ilâ Mesâil fil-Mezhebi
- 29 – İhtisâr ul-Muhtasar lil-Müzenî (Bu meşhur kitaplarından biridir.)
- 30 – Er Risâlet el-Kudsiyye
- 31 – Es Sirrul-Masûn (Kur’an’ı Kerim ayetlerini bu kitapta enteresan bir üslûpla sıralamıştır.)
- 32 – Şerh-i Dâire-i Ali ibni-Ebî Tâlip (Lecnetül Esmâ diye isim verilmiştir.)

- 33 – Şîfa el-Alil fî-Meseletit Tâlil,
- 34 – Akidet ül Misbâh
- 35 – Acaibi Sun'illâh
- 36 – Unkûd ül Muhtasar
- 37 – Ğayet ül-Ğavri fî Mesâil el-Devri (Boşanma konusunda)
- 38 – Ğavrud-Devri (Hicrî 484 de Bağdat'da yazmıştır.)
- 39 – Fetâvâyı Müştemile Alâ Mie ve Tisîne Mes'ele
- 40 – El Fikre vel-İbrâ
- 41 – Fevâtîh el-Sûr
- 42 – El Fark Beynessâlih ve Ğayrissâlih,
- 43 – Al Kânûn el-Küllî
- 44 – KânûnüResül
- 45 – El-Kurbetü İlellâh
- 46 – El Kıstâs ül Müstakim
- 47 – Kavâid ül Akâid
- 48 – El Kavı ül-Cemîl fî Reddî Alâ men Ğayyeral-İncîl
- 49 – Kimya-ı Saadet
- 50 – Muhtasar Kimya-ı Saadet
- 51 – Keşfü Ulûmil Ahira
- 52 – Kenz el-Üddeti,
- 53 – Lübâb ül-Müntehil Fî İlm il-Cedel
- 54 – Elmüstasfâ (Fıkh usulü hakkında)
- 55 – Menhül
- 56 – Me'haz fîl-Hilâfiyyâti Beynel Hanefiyyeti veş Şafiyyeti
- 57 – El Mebâdî vel-Ğâyât
- 58 – El Mecalis ül-Gazâlîyye
- 59 – Makâsid ül-Felâsife
- 60 – El Münkizü Mine'd-Dalâl
- 61 – Mîyâr ün-Nazar
- 62 – Miyâr ul-İlim Fil-Mantık
- 63 – Mîhakkinnazar
- 64 – Mişkâtülenvâr
- 65 – Müztazhir (Batinî tarikatını reddetmek için yazılmıştır)
- 66 – Mizan ül Amel
- 67 – Mevahir ül Bâtiniyye
- 68 – El Menhec ül-A'lâ
- 69 – Mirac üs-Sâlikîn
- 70 – El Mekkûn Fil-Usûl
- 71 – Müsellem üs-Salâtin
- 72 – Mufasssal ül-Hilâf fî Usûl il-Kıyas
- 73 – Minhac ül-Abidin (son eseri olduğu söylenmektedir)
- 74 – El Mearif ül-Akliyye[\[19\]](#)
- 75 – Nasihat ül-Mülûk (Farsça)
- 76 – Vecîz
- 77 – Vesît

KONULARI İTİBARI İLE MEŞHUR ESERLERİ

Fıkh'da: Vesît, Besît, Vecîz, Beyan, Tâ'lîk, Hulâsa, İhtisar, Ğâye, Mecmua

Fıkh usulünde: Tahsîn, Şifa, Mûntehil, Menhûl, Mustasfâ, Mezhep, Mufasssal

Mantıkda: Mîyar, Mihak, Mîzân (Bu kitabın aslı Avrupa'da mevcuttur.)

Felsefede: Mekâsıd (Avrupa'da nüshası var)

Kelâmıda: Tehâfût, El Mûnkiz, İlcâm, İktisad, Müstazhirî Fezâih, Hakikatur Rûh, Kevlülcemil,

Tefrika, Risâle, Mevâhim-i Bâtınîye

Tasavvuf ve Ahlâkıta: İhyâ, Kimya, Maksad, Ahlâk, Cevahirül Kuran, Cevahirül Kûds, Mişkât,

Minhâc, Mirac, Nasihat, Eyyühel-Veled, Bidâye, Mişkât Fi-Letâif.

Yukarıdaki eserler hakkında Gazâlî hazretlerinin eseri olarak bildirilen meşhur eserleri arasındaki bazılarının, onun değil başkalarına ait olduğunu bazı büyük kimseler ileri sürmüşlerdir. Bu tür kitaplar dört tanedir.

Menhûl

Maznûnu'n-Bihî Âlâ Ğayri-Ehlihî

Kitabü'n-Nefhi Ve't-Tesviye

Sırru'l-Âlemin

Bu dört kitaptan her biri hakkında genişçe malûmat vereceğiz.

MENHÛL:

Bu kitap Fıkh usulü hakkında yazılmıştır. Keşfüzzünûn'da bu eser, Ebu Hanifeyi red konusunda yazılmıştır diye kaydedilmiştir ve Kalâid el-İhvân kitabının yazarının şu sözünü nakletmiştir:

“Bu kitap Gazâlî'nin değil Mahmut Mûtezilî'nindir. Şemsül Eimme Kerverî bu kitabı red eden bir eser yazmamıştır.”

Bu kitapta İmam-ı Azam'a çok sert hücumlar yapılmıştır ve İmam-ı Azamın içtihatlarının % 90'ı yanlıştır” diye iddiada bulunulmuştur. Halbuki Gazâlî hazretleri İhyâ isimli kitabında İmam-ı Azamı son derece medh etmiş buna ilâve olarak din İmamları hakkında sert konuşmak Gazâlî'nin şanından çok uzaktır. O bakımdan bu Gazâlî'nin eseri olamaz diye düşünülmüştür.

Fakat hakikat şudur ki; sırf bu delillere dayanarak böyle bir iddiada bulunulamaz. Birincisi: Tarih ve Tezkere kitaplarında bu eserin, Gazâlî'nin olduğu belirtilmiştir. İkincisi: Gazâlî'nin ilk zamanlarını dikkatle okuyanlar anlamışlardır ki Gazâlî hazretleri önceleri, ne kadar mücadeleci, çekişmeci bir ruha sahipti. Muhaddis Abdülğâfir Fârisî, Gazâlî'yi her iki devresinde de görmüştü. O şöyle anlatmaktadır: “Gazâlî hazretleri önceleri son derece mevki düşkününü, kendini beğenmiş, gururlu biri idi. Fakat sonradan tamamen değişti. Bambaşka bir insan oldu.”[\[20\]](#) Menhûl bu ilk devrenin tesiri ile yazılmış bir eser olacak. Biz bu kitabı gördük. İbâre ve ifâde tarzı açıkça göstermektedir ki Gazâlînin gençlik devrinin heyecanı ile yazılmış bir kitaptır.

MAZNUNU'N-BİHÎ ÂLÂ ĞAYRİ-EHLİHİ:

Bu kitapla ilgili olarak Muhaddis İbn-i Salâh ve Âllâme İbn-i Sübkî'nin iddiası şudur: “Bu kitap, Gazâlî'nin eseri olamaz. Delilleri ise;

a) Kâinatın kadîm olup yaratılmadığını

b) Allah'ın her şey ile ayrı, ayrı değil toptan bilgiye sahip olduğunu

c) Allah'a ait sıfatları kabul etmediğine dair fikirler görülmektedir. Ve bu inançların her biri küfrü gerektirir.” Bu meseleyi bertaraf etmek için bizim red ve ispat gibi iki tarafın ifadelerini ölçmemiz gerekir. Ne kadar Tezkire (Biyografi) kitapları varsa hepsi bu kitabı Gazâlî'nin eserleri arasında saymıştır. Bundan daha önemlisi kendi eseri olduğunda şüphe olmayan Cevahirül Kuran'da bu kitabı Gazâlî bizzat zikretmiştir.

Reddedenlerce sadece şu ihtimal ileri sürülmektedir; Bazı meseleler o şekilde kaleme alınmıştır ki, İbn-i Salâh ve İbn-i Sübkî gibi âlimlerce küfür kabul edilmiştir. Eğer red için bu kadar tahmin ve ihtimal kâfi gelirse o halde İhyâ el-Ulûm'da şu konuyu ele alalım: “Mevcut Dünya'dan daha iyisini yaratmak imkânsızdır.” Bu bir çok Hadis âlimlerine göre açıkça küfürdür. Bundan dolayı bir kısım kimseler Gazâlî'yi dinden çıkmış olarak kabul etmişlerdir. Fakat İhyâ-el-Ulûm'da bu mesele gayet açık bir şekilde zikredilmiş bu sebepten Âllâme Şârâni sadece bu mesele üzerinde duran[21] El-Ecvibe isimli kitabını yazmıştır.

Bundan başka onların küfür değildir diye karar verdikleri meselelerin küfrü gerektirdiği yönüne hiç kimse inanmamaktadır. Halkın inandıkları ise küfrü gerektirmemektedir. Meselâ Allah'ın sıfatlarını inkâr edenler Allah; işitici, görücü, bilici değildir dememektedirler bilakis Allah'ın Bizatihî var oluşu bilme, görme, işitme keyfiyetine kâfidir. Bu sıfatlar insan ve hayvanlarda (ayrı) olduğu gibi Allah'ın asıl varlığından ayrı değildir. Bu şekilde ki sıfatlarını inkâr etmeye kim küfür diyebilir. Âlemin Kadim oluşu ve cüzi (bütünün parçaları hakkındaki) bilgileri reddetmek meseleleri de bunun gibidir.

Hayret edilecek nokta şu ki, bu meseleler Maznûnu'n-Bihî Âlâ-Ğayri-Ehlihî isimli kitapta katiyen zikredilmiş değil. Âllâme İbn-i Salâh ve İbn-i Sübkî bu kelimeleri ve bu sözleri nereden almışlar bilinmemektedir. Bu kitap basılmış ve her tarafa yayılmıştır. Herkes bizzat bakarak karar verebilir.

KİTABÜ'N-NEFHİ VE'T-TESVİYE:

İhyâ el-Ulûm şerhinde, Âllâme Murtaza Hüseyînî bu kitabın düzmece olduğuna karar vermiştir. Ama bu iddiasına hiçbir şekilde her hangi bir delil ileri sürmemiş, ne de bu fikri teyid eden her hangi bir kimsenin sözünü nakletmiştir.

SIRRU'L-ÂLEMÎN:

Bizce bu kitap şüphesiz düzmecedir. Bunun yazılış şekli ve ifade tarzı, Gazâlî hazretlerinin yazı ve ifade üslûbundan tamamen ayrıdır. Düzmece yapanlar öyle bir hileye başvurmuşlar ki, yer-yer İmam-el-Haremeyn'in ders verdiğiinden ve hocalık yaptığıından bahsetmişler ve kendi bilgilerince bu kitabı asıl kitaplardan saydırmak için iyi bir tedbir diye düşünmüşlerdir. Fakat sadece bu hareket kitabın düzmece olduğuna yeter bir delildir. Halbuki Gazâlî'nin adeti! Hocalarını ve Şeyh'lerini asla zikretmemektir. Eserlerinde Şeyh'inin veya hocalarının isimlerinin mutlaka geçmesi gereken yerlerde bile o, buna hiç yanaşmamış, teğet geçmiştir. Açıkça söylemesi bir tarafa üstü örtülü olarak bile temas etmemiştir. El Münkızü Mine'd-Dalâl'da çok mecbur kaldığı bir yerde: “Şeyhlerimizden nasıl ve ne şekilde ilim öğrendiysem ona uygun olarak tefekkür ve mücahede ile meşgul oldum” demek suretiyle yetinmiştir.

ESERLERİNE MUHTELİF YÖNLERDEN BAKIŞ

1- Âllâme Nevevi “Bostan” isimli kitabında güvenilir bir şahıstan naklederek: “Ben Gazâlî’nin eserlerini ve hayatının günlerini hesapladım. Her güne ortalama olarak dört kerrâse düşmektedir. Kerrase ise dört sayfaya denir. Bu hesaba göre günde onaltı sayfa yazı yazmış olmaktadır. Diğer birçok uğraşları arasında her gün bu kadar yazı yazması, insanı şaşırtıcıdır. Âllâme Taberî, İbn-i Cevzî ve Suyûtî’nin eserleri gündeleme ile bundan daha fazla sayfa tutmaktadır. Fakat bu büyük zatların eserlerinde başkalarından nakledilen bölümler, alıntılar çoktur. Bu alıntılarda bölüm bölüm başkalarının sözleri naklen yazılıp gitmiştir.”

2- Gazâlî’nin eserlerinin ilmî konuları Fıkıh, Kelâm, Ahlâk, Tasavvuf’tur. Bir kitabı da Tevrat ve İncil’in tahrife (aslından değiştirilmeye) uğradığı hakkındadır. Bu eserde ileri sürülen delil getirme tarzı, bugünkü Müslüman yazarların tarzıdır. Ben bu kitabı İstanbul Ayasofya Kütüphanesinde görmüştüm. Bu kitaptan Gazâlî’nin Tevrat ve İncil hakkında geniş bilgi sahibi olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf konularındaki eserleri ise İslâm’ın ilmî yükselişinin çok kıymetli bir örneğidir. Bu bakımdan bu kitap üzerine ayrıca geniş bir makale yazacağız. O, galiba Tefsir ilmi sahasına hiç el atmamış olacak yahut ta (Yâkût el-Te’vil fî el-Tefsir.) adındaki kalınca kırk cild tuttuğu söylenilen ve eserleri arasında sayılan bu telif incelemelerimize göre tahmini bir isimden ibarettir.

3- Bu eserlerin bizzat Gazâlî’nin zamanında ve ondan sonraki zamanlarda herkes tarafından tutulması şayan-ı hayrettir. Muhaddis Zeynüddin Irâkî’nin ifadesine göre “Gazâlî’nin İhyâ el-Ulûm’u İslâm’ın en üstün değerdeki eserlerindendir.” Gazâlî ile aynı asırda yaşayan ve İmam el-Haremeyn’in talebesi olan Abdülğafır Fârisi ise “İhyâ el-Ulûm gibi bir kitap daha önce katiyen yazılmamıştır” demiş, sahihi Müslimin Şerh’ini yazan İmam-ı Nevevî de şöyle yazmıştır. “İhyâ el-Ulûm Kur’an-ı Kerim’i okşayan bir eserdir. Şeyh Ebu Muhammed Kâzirûnî; “Eğer dünyada bütün ilimler yok edilse ben İhyâ el-Ulûm’dan onların hepsini yeniden meydana getiririm” diye iddia ederdi. Çok meşhur bir sofî olan Şeyh Abdullah Ayderus hemen hemen İhyâ el- Ulûm’u tamamen ezbere bilirdi. Şeyh Ali ise yirmi beş defa baştan sona kadar İhyâ el-Ulûm’u okumuş ve her bitirişinden sonra fakirlere ve talebelere umumi ziyafet çekmişti.

Hayret edilirki; Tasavvuf ve dervişlikte Gazâlî’yle aynı seviyede olan kimseler onun eserlerinin ilhamla yazıldığını kabul ederlerdi. Meşhur Tasavvufçu olan Kutb-ı Şâzilî bir gün İhyâ el-Ulûm’u eline alarak dışarı çıktı ve halka: Biliyor musunuz bu ne biçim bir kitaptır, diye sorarak vücudundaki kırbaç izlerini gösterdi. Ve dedi ki, daha önce ben bu kitabı sevmez ve red ederdim. Bu gece Gazâlî hazretleri beni Peygamberimizin huzuruna götürdü ve şikâyetçi oldu. Suçumun karşılığında bana kırbaç vuruldu. Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i Arabîyi bilmeyen yoktur. O, İhyâ el-Ulûm’u Kâbenin önüne oturarak okurdu. Gazâlî’nin eserlerinin herkes tarafından benimsenmesinin en büyük sebebi şudur; âlimler ve yazarlar ona gösterdikleri itinayı çok az eserlere göstermişlerdir. Fıkıh konusunda onun; “*Besît*”, “*Vesît*”, “*Vecîz*”, “*Vesâil*” isimli dört eseri; Şafiî mezhebi fıkının dört temel eserleridir. Veciz; bugünlerde Mısır’da gayet güzelce ve titizlikle basılmıştır. Bu kitaba ilk önce Fahrettin Razi şerh yazmış, sonra hicrî 682 yılında ölen kadı Sırâceddin Mahmud, İmâdüddin Ebu Hâmid Yûnus Erbilî, Ebul Fütûh Mahmud İclî, Abdülkerim bin Muhammed Gazvinî-Râfî v.s. geniş şerhler yazmışlardır. İhyâ şerhlerine ait olan bu şerhlerin sayısı yetmişe yakın olarak ifade edilmektedir. İmam Ebul Mülekkîn Vecîz’de zikredilen hadisleri senetleriyle çıkarma hususunda yedi ciltlik El Bedrul Münîr adında kalınca bir eser yazmıştır. Bu kitabın özetini Hafız İbn-i Hacer, Bedr bin Cemaa, Bedri Zerkeşî, Şihap Bûsîrî, Süyûtî ve diğerleri bunların özetini yazmışlar, daha başka ilim adamları bunlara birçok şerh ve izahlar yazmışlardır. Bunların adı Keşfüzzunûn’da etraflıca

yazılmıştır.

Aynı bunun gibi Keşfüzzunûnun Erresâil adıyla zikrettiği, Vesît üzerine de birçok şerh ve izah yazılmıştır. İlk önce Muhyiddin Cûşânî buna on altı ciltlik şerh yazmış, sonra hicrî 710 da vefat eden İbn-i Rif'a diye anılan Necmettin Ahmed Ali altmış ciltlik şerh yazmış, adını da El Matlap koymuş. Hicrî 777 de vefat eden Ebul Abbas Ahmed Kamûlî ise birkaç ciltlik şerh yazıp adını el Bahrul Muhît koymuştur. Bundan başka hicrî 682 de vefat eden Cafer bin Yahya, Muhammed bin Abdülhakim, hicrî 716 da vefat eden Şeyh İzzüddin Ömer, hicrî 600 de vefat eden Ebul Fütûh Saîd, hicrî 842 de vefat eden İbnü Ebî el-Dem, Hicrî 712 de vefat eden Kemalettin Halebi, hicrî 558 de vefat eden Yahya bin Ebilhayır Yemenî, hicrî 624 de vefat eden, İmâdüddin Abdurrahman el-Kâdî v.s. bu kitaba şerh ve izahlar yazmışlardır. İbn-i Mulakkin Şâfîi de hadislerinin senetlerini çıkarttığı kitabının adını Tezkiretül Ahyâr bimâ fi el-Basît min el-Ahbâr, koymuştur.[\[22\]](#)

GAZÂLÎ'NİN ESERLERİ VE AVRUPA

Ne kadar şayanı hayrettir ki, Gazâlî'nin eserlerine karşı Avrupa'nın gösterdiği alâkayı (itinayı) Müslümanların kendileri göstermemişlerdir. Şüphesiz Müslümanlar bu eserlerin çoğunu muhafaza etmişler, onlar üzerine şerhler ve izahlar yazmışlardır. Fakat bu alâka ve kadirşinaslık sadece Fıkıh, Usulü Fıkıh, Tasavvuf ve Ahlâk ile ilgili olanlara inhisar etmiş, onun fırtınalar koparan, her şeyi allak bullak eden ve Gazâlî'nin asıl cevherini açığa çıkaran akılcılığına ait eserlerine kimse göz atmamış, bilâkis âlimlerimiz bu çeşit kitapları ona ait bile saymamışlardır. Bu bakımdan İslâm kütüphanelerinde bu eserlerden çok azı bulunmakta ve bilinmektedir. Bu cinsten bir eser daha ilerde kendisinden bir bahis açacağımız “Maznûnu'n-Bih” eseri hakkında Âllâme Sübkî (bu kitabın Gazâlî'ye ait olmasını Allah korusun akılcılığa mühür vurmamakta, onu tamamen serbest bırakmaktadır) diye yazmaktadır. Gazâlî bu eserinde, bir takım hükümler çıkarmayı ve serbest düşünceyi benimsediği için eser herkesçe benimsenmemiştir. Fıkıh usulünde Gazâlî'nin ilk eseri olan “Menhûl”ü gözden geçirdik. Müthiş fırtınalı ve çarpışmalı bir eserdir. Gençlik çağına ait olduğu için Gazâlî burada bir imama yahut müçtehide bağlı bulunmamaktadır. Yazdıklarını da serbestçe yazmaktadır. Sadece bu kusuru yüzünden bu kitap âlimlerce makbul sayılmamıştır. Şemsül Eimme Kerverî bile bu kitabı Mahmud Mutezili'nin eseri saymış, İbn-i Hacer Mekkî ise “Elhayratül Hisân” isimli eserinde bu görüşü desteklemiştir. İhyâ el-Ulûm hakkında da bu tür kıvılcımlar gizlenmişler. Bu bakımdan bir çok bilginler yakılmasına karar vermişler ve öylede yapılmıştır.

Bunun aksine Avrupa; Gazâlî'nin felsefe ve şeriatın esaslarını uyguladığı yahut da akıl metodlarını ve akıl yollarını kendine has bir tarz da ifade ettiği bu eserlerini büyük bir ihtimamla muhafaza etmiştir.

Gazâlî hazretleri “Mekâsidü l-Felâsife” adını koyduğu eserinde Yunan felsefesinin meselelerini gayet güzel bir sıra ve hoş bir uslûpla yazmıştır. Bu kitabın İslâm memleketlerinde izine rastlanmamaktadır. İspanya'nın Kraliyet kütüphanesinde el yazması bir nüshası mevcuttur. Müslümanlar bu kitaba ehemmiyet vermediler ama Avrupa'da İbrani diline bile tercümesi yapıldı. Hatta bu tercüme, Fransız Kütüphanesinde bugün bile mevcuttur. On ikinci asırda bu kitabın Lâtin'ceye tercümesini Dominique-Gundi yapmıştır. Ve milâdi 1506 da Venedik'te basılmıştır. Kitabın Arapça aslının birkaç sayfası Avrupa'da bugünlerde basılmıştır. Tetkik ettim, bunda sadece mantığın iptidai meseleleri vardır. Fakat öyle açık ve kısa şekilde yazılmıştır ki hiçbir yazar bugüne kadar böyle bir başarı gösterememiştir.

Diğer bir kitap: adı; El-Münküzü mine'd-Dalâl'dır. Gazâlî dini düşüncelerindeki değişiklikleri ve peygamberliğin gerçek manada ne olduğunu, bu kitapta yazmıştır. Bu kitaba da Müslümanlar takdir gözüyle bakmamıştır. Fakat Avrupa onu çok takdir etmiş, Fransa'da Arapça aslıyla beraber tercemesi basılmış ve M. Pallia ile M. Schmoc ders konuları olan Arap felsefesine ait olduğu için bu kitabın önemli yerlerine izahlar koymuşlardır.[\[23\]](#)

Gazâlî; Tehâfütül-Felâsife isimli eserinde Yunan felsefe meselelerini yıkmış, değersiz kılmıştır. Bu kitabında İbranice'ye tercümesi yapılmış olup, el yazması Fransız Devlet kütüphanesinde mevcuttur. M. Schmoelders ve M. Munk bu kitabın bazı yerlerine genişçe izahatlar yazmışlardır.

Mantık konusunda Gazâlî'nin diğer bir başka kitabı, Nizam el-Amel isimli eserdir. Bu kitap İslâm memleketlerinde tamamen gözden kayıptır. Fakat Avrupa'da bu esere öyle ilgi gösterilmiştir ki, İbrahim Hasdâî denilen bir Yahudi bunu İbranice'ye tercüme etmiş ve M. Golden Thal ise Leipzig de 1839 da bu tercümeyi basmıştır.

İhyâ el-Ulûm'un en güzel yazması da Berlin kütüphanesinde mevcuttur.[\[24\]](#)

GAZÂLÎ'NİN ŞİİRLERİ

Gazâlî'nin devrinde Selçuklu'ların önderliğinde Farsça şiir yazma sanatı en yüksek zirvesine ulaşmıştı. Ve şiire düşkünlük, halkın kan ve damarına sirayet etmişti. Her ne kadar Gazâlî şair değil idi ise de devrin vazgeçilmez sevgisi olduğu ondan ve ruhunda şiire derin ilgi duymasından dolayı, Gazâlî susamazdı. O devirde şiirin iki çeşidi olan Kaside ve Rûbâî son derece terakki etmişti. Fakat Kaside şiiri, başkalarını övmek, yaltaklık, yağcılık yapmak gibi yönlerle inhisar ettirilmişti. Ama Rûbâî şekli onun huyuna ve zevkine tam uygunluk gösteriyordu. Sultan Ebu Saîd ve Ömer Hayyam Rûbâî'yi, hakikatleri ve derin duyguları ve sezgi ilmini açıklayabilme vasıtası yapmışlardı. Ömer Hayâm, Gazâlî'nin bağlı bulunduğu dergâha mensuptu. Bu gibi sebeplerden dolayı Gazâlî, binde bir şiir yazarsa mutlaka Rubâî şekliyle yazardı. Bu bakımdan Mecmeül Füsahâ ve Ravzâtül Cennât[25] isimli kitaplardan onun birkaç Rubaî'sini naklediyoruz.

Hiç kimse kader perdesinin arkasını göremedi.

Ve kader sırrını hiç kimse anlayamadı.

Herkes mantık ve kıyas yoluyla bir şeyler söylediler,

Ama yine de hiçbir şey anlaşılamadı.

Çünkü bu öyle kolay anlaşılır bir mesele değil.

Bu rubaîde Gazâlî Sokrat'ın (Hiçbir şey bilmediği mi bildim) sözünü açıklamak istemiş ama ifade tarzı ancak Gazâlî gibilerin dilinden dökülebilir.

Farâbî der ki:

Kâinatın sırrı olgunlaşmamış ve çözülmemiş olarak kaldı.

Ve o çok şerefli cevher delinemedi (özüne vakıf olunamadı)

Herkes mantık ve kıyas yoluyla bir şeyler söyledi.

Lâkin asıl derin mana ve hakikat, söylenmemiş olarak kaldı.

İbn-i Sinâ ise bu mânayı şu sözlerle ifade etmiştir:

Her ne kadar akıl ve fikir bu sahada çok at koşturmuş olsa da

Kılı kırk yarmasına rağmen bir kıl payı kadar bile bilgi edinemedi.

Onun kafa ve gönlünde binlerce güneş parladı,

Fakat kemale (Hakikate) giden yolu bir türlü bulamadı.

Gazâlî'nin Rûbâileri Farâbi'ninkilerden daha basit olmasına rağmen İbn-i Sinâ'nın rûbâilerinden daha çok berrak ve ince manâlıdır.

Gazâlî'nin bir başka rûbâisi daha vardır ki, bu rûbâide; dış görünüşe (zahire) bağlı kalıp da bâtını bilmeyenlerin hakikatleri kavrayamayacakları anlatılmaktadır. Demektedir ki;

Elbisemle şarap küpünün yanında namaz kıldım

Meyhane suyundan da Teyemmüm ettim.

Mabetlerde kaybettiğimiz sevgilileri

Belki bu meyhanelerde buluruz diye

Aşkı zaptetmek ve onu kontrol altında bulundurmak için ise şu beyti söylemişti.

Dedim ki: Ey gönül!

Daha ne zamana kadar acı içinde kıvranacaksın

Bu sırrı, bilen bir doktor ile gizlice ortaya çıkar

Kalp dedi ki: Bir doktor bana şöyle dedi:

Sen bir sevgilinin aşkını taşıyorsun,

yüz mührü birden ağzına bastır.

Şayan-ı hayret olan şudur ki; Gazâlî'nin ne kadar Farsça ifadeleri varsa hepsi hakikatler ve marifetler üzerine söylenmiş olup onun yüce mertebesine uygun düşmektedir. Ama arapça yazdığı şiirler tezkere kitaplarında nakledildiğine göre, son derece basit ve avam seviyesindedir. Arapça, edebiyat zevkine, Farsça ise, şiir zevkine uygundur.

Üçüncü Bölüm

DEĞİŞİK İLMÎ KONULARLADAKİ HİZMETLERİ

Gazâlî, görüldüğü gibi birçok ilmî konularda kitaplar yazmıştır. Fakat onun bilhassa üzerinde durduğu ve hizmet ettiği ilmî konular: Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Kelâm ve Ahlâktır. Fıkıh konusunda onun Vesît, Vecîz, Besît isimli üç kitabı vardır. Bunlar, Şâfiî Fıkıh'ının üç temel eseridir. Vecîz isimli kitabında aynı şekilde Fıkıh'ın zor ve dolambaçlı meselelerini sadeleştirerek kaleme almış ve onları kısaltarak, sıraya koyarak yazmıştır. Buna benzer her hangi eski bir eser görülemez.

Usûl-i Fıkıh'da Gazâlî'nin kendisi bir çok yeni meseleler ortaya koymuştur. İncelemesini yaptığımız Menhûl isimli kitabı bu iddiamızın açık delilidir.

Bütün bunları düşünerek her ne kadar Gazâlî'nin, yazıldıkları konularda bize en kıymetli emanetleri olan bu yeni buluşlarını ve icatlarını genişçe yazmamız boynumuzun borcu olmasına rağmen, okuyucularımız Şafii Fıkıh'ı ve Usul-ı Fıkıh'dan zevk almadıkları için biz ancak, ilm-i Kelâm ve Ahlâk konularında yazdığı eserlerle iktifa edeceğiz. Memleketin arzu ve durumunun icabı olarak felsefeyle karışık ilmî meseleleri, halka takdim etmemizi gerektiriyor.

AHLÂK FELSEFESİ VE İHYÂ EL-ULÛM

İslâm'da ahlâk ilim dalı: iyiyi ve doğruyu göstermek için bizzat İslâmıla birlikte görüntüye gelmiştir. Fakat bunun felsefî bir konu olarak ele alınması, eski Yunan ilim kitaplarının Arapçaya tercüme edilmesiyle başlamıştır. Aristo ahlâk İlmi konusunda on iki makale tutan iki kitap yazmıştı. Arapların Ferforiyos dedikleri Parferis onları şerh etmişti. Huneyn bin İshak bunu Arapçaya tercüme etmiştir. [26] Aristo bu mevzuda “Fezail’i-Nefs” adıyla bir kitap yazmıştı. Bunu Ebu Osman Dimeşkî Arapçaya çevirmişti. Âllâme İbn-i Miskeveyh “Arapça ve Yunancanın ikisini de gayet iyi bilen Ebu Osman bu kitabı o kadar güzel tercüme etmiştir ki bir kelimeyi bile atlamamış ve bir kelimenin karşılığı olarak bulduğu diğer lisandaki kelimeyi öyle koymuştur ki Yunanca da o kelime neyi ifade ediyorsa bulduğu bu kelime de eksiksiz aynı düşünceyi, anlayışı ifade etmektedir” diye yazmaktadır.

Calinos bazı ahlâk meseleleri üzerine bir kitap yazmıştı. Konusu ise; “İnsan kendi kusurlarını ve eksiklerini nasıl tanır” idi. Bu kitap da Arapçaya tercüme edildi. İbn-i Miskeveyh’in “Tehzib el-Ahlak” adlı eserinde ve diğerlerinde ekseriyetle bu kitaba havaleler yapılır.

Bu tercümeler yardımıyla İslâm Filozofları bu konuda ayrı ayrı kitaplar yazmışlardır. Bunlardan zikredilmesi gerekenler şunlardır.

Ârâül Medinet el-Fâzile: Ebu Nasr Fârâbî’nin eseri olup Avrupa’da basılmıştır. Bu kitapta Fârâbî ahlâka oranla siyaset esasları üzerinde daha çok durmuştur.

Kitâbü’l Birr Ve el-İsm: Ebû Ali Sînâ’nın eseri olan bu kitabı inceledim. Eserin çok kısa ve özlü yazıldığını söyleyebilirim.

Tehzîbü’l-Ahlâk: Hakîm (Filozof) İbn-i Miskeveyh’in eseridir. İbn-i Miskeveyh, Ebu Ali Sînâ ile aynı asırda yaşamıştır. Ve birçok ilim konularında onunla akrandı. Hakikatte bu kitap Yunan ahlâk felsefesinin özüdür. Birçok yerinde Aristo, Calinos ve Yirus’un Arapçaya tercüme edilen eserlerinin ibarelerini nakletmiştir.

Bütün bu eserler Felsefî biçim üzerine yazılmış olup, din ile ilgileri yoktur.

Dinî yolda yazılmış eserlerden Ebu Talip Mekki’nin “Kût el-Kulûb”ü ve Râgıb İsfahânînin “Zerîa ilâ Mekârimi’s-Şerîa” isimli eserleri anılmağa değer. Her ne kadar Kût el-Kulûb, ahlâkın bütün kısımlarını bölüm bölüm yazmışsa da, aslında o vaaz ve nasihat yollu bir eserdir. Zerîa isimli eserde ise, yer yer Felsefenin pırıltıları görülürse de bunlar çok azdır, bunların azlığı bir tarafa esere dinî mevzuları o kadar fazla yüklemiş ki, okuyanlar asla felsefî ifadelerin farkına varamazlar.

Burada kendiliğinden şu soru akla gelmektedir; Gazâlî hazretleri bu konuyu ele almadan ahlâk ilmi ile ilgili bu kadar fazla eser mevcut olmasına rağmen, İbn-i Miskeveyh, Ebû Ali Sînâ, Râgıb İsfahânî gibi muazzam şahıslar bütün kafa ve fikir güçlerini bu konuda harcamalarına rağmen, acaba neden bu ilim kolu her tabakaya yayılmadı? Ve neden bununla ilgili eserler herkesin ruhuna ve damalarına işlemedi? Hatta haklarında eserler yazılan ilim kolları listesine bile giremedi.

Gerçek şudur ki: Gazâlî’den önce bu konuda yazılmış olan eserler; fazlaca benimsenme, herkes tarafından kabul görme özelliklerine sahip değildi. Felsefî yolda yazılmış eserler ise; bir taraftan anlatım tarzı açısından herkesin rahatça anlama düzeyinin üstündeydi. Diğer taraftan dinî bir çeşni taşımamaları halk nazarında en büyük kusurlarıydı. Bu yüzden mahdut bir tabakadan başka çoğunluk arasında tutunamazdı. Ne de dinî eserlere has bir bağlılık ve saygı duyulabilirdi. Bunlarla birlikte en büyük bir başka eksiklik ise bu eserlerde ahlâk meseleleri baştanbaşa eksiksiz yazılmış değillerdi. Yazılanlar da son derece kısa ve kapalıydı.

Dinî tarzda yazılmış ahlâk konusunda ki eserlerde ise felsefe ve akılcılığın çeşnisi hiç mi hiç yoktu. Bu bakımdan felsefeciler ve akılcılar bu eserlerden hoşlanmıyorlar, zevk almıyorlardı. Hattâ bizzat dinî topluluklarda ince görüşlü, tetkik edici kafada olmayan kimseler bile bu eserleri değersiz

buluyorlardı.

Gazâlî din ve felsefenin her ikisini de İhyâ el-Ulûm adlı eserini yazmıştır. Bu metodla bütün eksiklikleri kapatmış ve eser öyle tutulmuştur ki, bir taraftan bütün İslâm âlimleri bu eseri İlâhî ilhamlarla yazılmış bir kitap olarak kabul etmişler, diğer taraftan Henri Luis; felsefe tarihi isimli eserinde bu kitapla ilgili olarak şöyle yazmıştır. “Eğer Descartes (Avrupa’da yeni ahlak felsefesinin kurucusu olarak kabul edilir.) zamanında İhyâ el-Ulûm Fransızcaya tercüme edilmiş olsaydı herkes, Descartes’in İhyâ el-Ulûm’daki bilgileri çaldığını söyleyecekti.[\[27\]](#)

Zevk sahipleri ve ilim âşıkları bu kitabı Muska gibi boyunlarına asıp taşıdıkları için kolaylıkla yükte hafif olsun diye âlimler seferde, kıyamda kolayca yanlarında taşıyabilmeleri için onun özetini yazmışlar. Bu özetlerin adları ve yazarları şöyledir:

Muhtasar İhyâ el-Ulûm: Şemseddin bin Alî Aclûnî. Vefatı H. 813 Mısır Said-i-Süadâ tekkesi şeyhi

Lübabül İhyâ: Ahmed bin Muhammed (İmam-ı Gazâlî’nin kardeşi)

Lübabül İhyâ: Muhammed bin Saîd Yemenî

Lübabül İhyâ: Şeyh Ebû Zekeriyâ Yahyâ

Lübabül İhyâ: Ebûl Abbâs Ahmed bin Mûsâ el-Musulî. Vefatı H. 622

Lübabül İhyâ: Hafız Celâleddin Suyûtî

İhyâ el-Ulûm’da herkesle ilgili bir özellik vardır: Okuyanın kalbinde, tarifi zor bir tesir meydana gelir. Her konu, kalbe neşter gibi işler, her mesele, sihir gibi insanı etkiler, her kelimesinde insanı bir vecd hali kaplar. Bunun en başta sebebi, Gazâlî hazretleri bu kitabı yazdığı zaman İlâhî tesirlerin neşesi ile sarhoş olduğu bir sırada yazmasındadır. Bağdat’da iken hak ve hakikati araştırma aşkına tutulmuştu. Bütün dinleri inceledi, hiçbirini tatmin etmedi. Nihayet Tasavvufa yöneldi. Fakat o; lâf, söz, yazı işi değildi. Bilâkis baştan başa bâtını ıslah etmek yani iç dünyayı düzeltmek, nefsi terbiye etmektir. Gazâlî’nin uğraşları ve hayatını kuşatan meşguliyeti ise bu duruma en büyük mani teşkil ediyordu. Herkesçe makbul olmak, şöhret elde etmek, üstün makam ve mevkilere tırmanmak, ilmî yarışmalar ve çarpışmalarda bulunmak, nefsi terbiye etmek, nasıl başarılabilirdi.

Beyit:

İkisinin arasında dağlar kadar fark vardır

Senin gittiğin bu yol menzile, hedefe gitmez

Nihayet her şeyi terk edip bir kaftana bürünüp Bağdat’tan çıktı. Ovaları aştı. Zor nefis mücadelesi ve çok fazla ibadetlerden sonra sır meclisine kadar ulaştı. Yani İlâhi sırları anlayanların yanına vardı. Buraya ulaştıktan sonra kendi cezbe halinde mest olarak bütün âlemden habersiz kalması, ilgisiz olması mümkündü.

Fakat! Beyit: (Aynı sofradaki arkadaşları hatırla) ifadesine uygun olarak umumun durumuna baktı, her tabakanın berbat olduğunu gördü. Zengin, fakir, idareciler ve halk, âlim, cahil, ayyaş ve dindar hepsinin ahlâkı harap olmuş ve harap olmaya devam etmektedir. Yol gösterici durumunda olanlar yol (dünyalık) imkânlarını elde etmekle cezbe halinde bu kitabı yazdı. Kitabın giriş kısmında bizzat kendisi şöyle yazmaktadır: “Hastalığın her tarafı sardığını, ahiret saadetine giden yolların kapandığını, yol gösterici durumunda olan alimlerin tükenip gittiğini, geride kalanların şeklen alim olduğunu, onları da şahsi arzularının esir ettiğini ve onların, bütün insanlara, ilmin üç şeyin adı olduğunu öğrettiklerini gördüm. Bu üç şey ise:

Münâzara: (Öğünme ve kendini gösterme vâsıtası)

Va’az ve nasihat: (Halkı memnun edici sözler söylemek, uygun fıkralar anlatmak)

Fetva vermek: Meseleleri bağlama ve karar verme yoludur. Ebedi âleme ait bilgi dünyadan silinmiş, halk onu unutmuş ve kaybetmiş. Bunu gördükten sonra kendimi tutamadım, sükût mührünü kırdım.

Gazâlî’nin bu kitapta bahsettiği konular tamamen yeni değildir. Kendisi kitaba girişte şöyle yazmaktadır. “Bu mevzuda daha başka kitaplar yazılmıştır. Benim kitabıma özgü olan özellikleri şunlardır:”

Önceden yazılmış eserlerde kısa ve kapalı geçen ifadeleri ben açık ve genişçe yazdım.

Darma dağınık yazılan konuları sıraya koydum.

Lüzumsuz uzunlukta ki meseleleri kısalttım.

Fazlaca tekrar edilmiş bahislerin fazlalığını attım.

Daha önceden yazılmış eserlerde adı-sanı bulunmayan çok derin, ince ve zor meseleleri hal ve izah ettim.

Gazâlî, son derece dürüst davranarak, nefsinin esiri olmadan eskilerin eserlerini göz önüne koyarak, bu kitabını yazdığını açıkça bildirmiştir. Gazâlî’nin işaret ettiği eserler şunlardır: “Risâle-i Kuşeyriyye”, Ebû Talip Mekki’nin “Kût el-Kulûb”, Rağıb İsfahânînin “Zerîa ilâ İlmi’ş-Şerîa” adındaki eserlerdir.

Kût el-Kulûb adlı eserdeki özellik; eline aldığı meseleleri ifade ediş tarzı ile ilgilidir. Bu özellik, önce Kur’an-ı Kerimi, sonra Hadisleri, sonra Sahabîlerin sözlerini, ondan sonra da Tâbiîn’in sözlerini nakletmesidir. İhyâ el-Ulûm’un ifade tarzı da budur: Bu tarzında Kût el-Kulûb’a o kadar uygunluk göstermiştir ki her hangi bir kimse bu iki kitabı karşılaştırsa Gazâlî hakkında çalma suizannına kapılabilir. İki satırda bir, dört satırda bir, ancak tek kelime fark ediyor. Bazı yerlerde o farklı kelimelerin yerine onun eş manasında başka bir kelime yazılmıştır. Buna örnek olarak bazı ibareleri nakledebiliriz. (Burada müellif iki kitaptan örnek metinleri kitabına koymuş, fakat biz aynı yazıları yazmayı fazla buluyoruz.)

Allâme Murtaza Hüseyinî yazdığı İhyâ el-Ulûm şerhinin bir çok yarinde, İhyâ el-Ulûm’un yazıları

ile Kût el-Kulûb'un yazılarını devamlı karşılaştırarak bu uygunluğu göstermeye çalışmıştır. Bundan da bu mesele kolayca anlaşılmaktadır. Bu şekildeki hareketle hâşâ (Gazâlî küçültülmüş değildir. Bilâkis İhyâ el-Ulûm devrine ait olan bir eser hakkında tarihi araştırmayı karara, hükme bağlamıştır.

İbn el-Esir ve diğerleri İhyâ el-Ulûmun sefer (yolculuk) halinde yazıldığını ileri sürmüşlerdir. Buna bazı âlimler "Her yerinde sayısız hadisler nakledilerek örnek gösterilen böyle bir kitap yolculuk halinde yazılamaz." diye bu iddiaya itiraz etmişlerdir. Hadislerle ilgili olan alıntıların Kût el-Kulûb'dan alındığını kabul ettikten sonra bu itiraz kendiliğinden geçersiz kalır.

Her ne suretle olursa olsun, İhyâ el-Ulûm'da Gazâlî'nin, az çok Kût el-Kulûb, Risâle-i Kuşeyriyye ve Râgıb İsfahanî'nin Zerîa isimli eserinden faydalandığında şüphe yoktur. Hatta Yunan filozoflarının ahlâk felsefesi üzerine yazdıkları eserleri de Gazâlî'nin göz önünde tuttuğunda yine şüphe yoktur. İbn-i Sinâ'nın İbn-i Miskeveyh'in eserleri ve İhvan-ı Safâ'nın Risalelerinin de gözünün önünde olduğu doğrudur. Fakat bütün bu eserlerin İhyâ el-Ulûm'la ilgisi, su damlasının inci ile taşın camla, değersiz bir kâsenin, cemişdin bardağı ile ilgisi ne kadar uzaksa, bu kitaplar arasındaki ilgilerde o derece uzaktır.

İhyâ el-Ulûm'u eski ve yeni yazılmış eserlerden çok daha üstün kılan özelliklerini sırayla yazalım.

1- Bu eserin, bilginler ile cahil insanlar indinde, mevki sahibi ile halktan olan kimseler arasında benimsenmesinin en büyük özelliği, hikmet ve mev'iza'yı (nasihat ve derin bilgiyi) birlikte mezc etmiş, kaynaştırmış olmasındadır. Yazıda olsun, sözlü ifade de olsun en büyük problem; ayrı bilgi düzeyindeki insanlara, çeşitli sınıftan kimselere hitap edildiğinde ortaya çıkmaktadır. Hatip güzel hitabesi ile büyük bir kalabalığı coşturabilir, fakat hakîmâne zevke ve derin bilgiye sahip olan kimse bundan tesir almaz. Bunun aksine derin bilgilerle dolu bir insan ince hakikatlere ve derin bilgilere temas eden konularda konuşsa rast gele kimseler de bu konuşmadan bir şey anlamazlar. İhyâ el-Ulûm ise; hangi konu işlenmişse işlensin gayet rahat anlaşılır uslûbuna ve herkesin anlayabileceği biçimde ve çok hoş giden tarzda yazılmasına rağmen, felsefe ve hikmetle dolu olmaktan sıyrılmamıştır. Bu özelliğinden dolayıdır ki Râzî gibi en büyük âlimden al da bu zamanın en basit vâizine kadar herkes İhyâ-el-Ulûm'dan aynı zevki ve tadı almaktadır, aynı anlayışa erişmektedir.

2- Gazâlî'nin döneminde felsefe üzerinde ve felsefe ile ilgili ne kadar kitap yazılmışsa hepsi dolambaçlı ifadelerle anlaşılması güç terimlerle yazılmıştı. Ve bu şekilde yazılması bir prensip haline gelmişti. İbn-i Sînâ felsefeyi sanki anlaşılmasın bir muammâ, bir tılsım haline sokmuştu. Bunun da bazı sebepleri vardı. Biri; felsefe meselelerinin kendisinin ince ve derin meseleler olduğu diğeri, eski Yunan'lılardan beri felsefenin herkesin anlayacağı basit şekle sokulmasının doğru olmadığı düşüncesinin devam etmesi. Bundan başka birde, bu konu ile ilgilenen herkesin karmaşık meseleleri kolayca ifade edecek kabiliyette olmayışları idi. Felsefenin diğer bölümlerine kıyasla ahlâk felsefesi daha kolay ve anlaşılması herkesçe mümkündür. Ahlâk konusunda yazılan kitaplarda, meselâ İbn-i Miskeveyh'in Taharet kitabı bu özelliklerden uzak değildi. Gazâlî hazretleri ahlâk felsefesinin meselelerini o kadar açık ve güzelce ifade eden şahıstır ki, en nazık ve ince konuları sohbet ve latîfe şekline sokmuştur. Aynı konuyu İbn-i Miskeveyhin Taharet kitabında ve Gazâlî'nin İhyâ el-Ulûmunda okursanız Tahâret kitabında derin derin düşünerek tefekkür ederek okumanız gerekeceğini göreceksiniz. Bütün bu uğraşmalardan elde edilecek şey kitabın ne demek istediğini anlamaktan ibarettir. İhyâ el-Ulûm'da ise ilmî bir kitap okuduğunuzun bile farkına varamayacaksınız. Hikâye gibi onu okuyup gidersiniz. Mesele sadece konuyu anlamanızdan ibaret kalmayacak, bilakis kalb'de o konular derin etkiler bırakacak hatta baştan başa o etkiler içinde kaybolup gideceksiniz.

3- Ahlâk öğretimi ve eğitiminde yapılan en büyük yanlışlık, daima karakterlerin ayrı ve tabiatların çeşitli oluşunun göz önüne alınmamış olmasıdır. Her hangi bir ekol kurucusu nazarında

yalnızlık ve kimseyle temas etmemek makbul ise o kimse herkesin Dünya'dan el etek çekmesini isteyecek, başka bir ekol kuran kimse nazarında, başkalarıyla kaynaşmak herkese faydalı olmak iyi geliyorsa oda herkesin bu kalıp içerisinde yoğrulmasını isteyecek. Halbuki insan karakterleri ayrıdır. Bu bakımdan tek taraflı eğitimin tesiri ona uygun olan karakterleri aşamaz, onlara özgü olarak kalır. Geri kalan binlerce insan ise bundan faydalanamaz. Bu ince noktayı herkesten önce Gazâlî kavramıştır. Onun metoduna göre ahlâk eğitimi, karakterler ve tabiatların ayrı ayrı oluşu gözü önünde bulundurularak yapılmalıdır. Yaratılışı icabı bir kimsenin karakteri başkalarıyla ünsiyet edici ise ona asla ayırıcı, başkalarıyla ilgi kesici bir eğitim verilmemelidir. Bilâkis cemiyet içinde yaşamaya mahsus prensipleri ve kâideleri öğretmek lâzımdır ki, bu yolla o kimsede iyi alışkanlıklar meydana gelsin. Meselâ yakınları ziyaret etmek, onlarla ilgiyi kesmemek, halka yardım edici olmak herkese doğru yolu göstermek gibi. Aynı bunun gibi yaratılış icabı tabiat ve karakteri yalnızlıktan hoşlanan bir kimseyi asla başkaları ile ünsiyet etmeğe, kaynaşmaya zorlamamalıdır. Bilâkis tek başına kalmanın başkalarıyla alâkasız bulunmanın öyle metodlarını bulmak lâzımdır ki bu metodlar ve prensipler sayesinde o normalden dışarı çıkamaz olsun.

4- Gazâlî her ne kadar cemiyet hayatını ve ahlâkın temellerini tamamen dinî esaslara dayamış, bundan dolayı da her konuyu daha başında dinî kaynaklara bağlamışsa da şu inceliği de her yerde göz önünde bulundurmıştır; Şeriat'ın sahibi olan Allah hangi işleri Peygamberlik ile ilgili kılmış ve hangi işleri âdet ve gelenek olarak görmüştür diye açıklama getirmiştir. Yemek adabı üzerine müstakil bir konu yazmış, orada yemek yeme usullerini belirtmişti. Bir usul şu ki “Yemeği sofraya koyarak yemeli, sandalye ve masada yememeli.” Bunu ispat hususunda Hazreti Enes'ten; (Peygamber (a.s.) hiçbir zaman sandalye ve masa üzerinde yemek yememiştir.) diye bir hadis nakletmiştir. Sonra daha önceki Müslümanların şu sözünü nakletmiştir. “Peygamber (a.s.) dan sonra ortaya çıkan dört şey bid'at'dır. Yemek masası ve sandalyeler üzerinde yemek yemek ve sabun kullanmak, karnı iyice doldurarak yemek” Bu sözlerden sonra şöyle yazmaktadır. “Evet, sofrada yemek yemek iyidir, ama bu sandalye ve masa üstünde yemek yemek, mekruh yahut haram manasına gelmez. Çünkü böyle bir hüküm şeriat'da yoktur. Geride bunların Peygamberimizden sonra icat olunan şeyler olduğu meselesi kalır ki bu ise her yeniliğin, her yeni buluşun bid'at olduğu kaidesini ortaya koymaz. Doğru olmayan bidat, iyi olmayan yenilik sadece sünnete muhalif olanlar yahut da Şeriat'ın açık bir hükmüne karşı olanlardır. Yoksa zaman ve gelişme icabına uygun olarak bir kısım yenilikler ve icatlar müstehap olur ve uygun düşebilirler. Masa ve sandalye üzerinde yemek yemenin tek farkı yemeğin yerden biraz yüksek olmasında ve yemek yenişinde kolaylık olmasındadır. Bu ise Şeriat'da men edilmiş bir şey değildir. Bidat'dır denilen bu dört şeyin durumu da aralarında aynı değildir. Sabunla yahut bunun yerini tutan başka bir şeyle el yıkamak daha güzeldir. Çünkü bunda temizlik ve paklık vardır. Yemek yedikten sonra el yıkama emri temizlik yönündendir. Sabunla ve benzeri ile el yıkamakta ise daha fazla temizlik vardır. Daha önceki zamanlarda sabun kullanılmamışsa sebebi o devirde sabunun fazla olmayışından ve herkesçe kolay elde edilemeyeşindendir. Yahut ta o şahıslar öyle mühim meselelerle uğraşıyorlardı ki bu kadar fazla temizlikle uğraşmaya imkânları yoktu. O kadar ki onlar ellerini bile yıkamazlar ellerini koltuk altlarına siliverirlerdi. Ama bunun böyle olmasında asla el yıkamanın müstahap olmadığı manası çıkmaz.[\[28\]](#)

Şu mesele dikkate alınmalıdır, Gazâlî'nin belirttiği adâb-ı muâşeret ve ahlâk kâideleri; eski Asya milletleri adetlerine kıyasladığımız zaman daha çok medenî memleketlerin âdetlerine uygun düştüğünü görürüz. Meselâ yemek yemedeki edepler konusunda şöyle yazıyor. “Yemeği her hangi yüksek bir yere koyarak yemeli, yemekler teker teker ve sırayla gelmeli, hafif yemekler (Çorba ve benzerleri) önce gelmelidir. Misafirlerin çoğu gelmişse sadece bir iki kişi kalmışsa yemeğe

beklemeden başlamalı yemekten sonra da meyve veya tatlı bir şey gelmelidir.” Bu konuya devam ederek: Bazılarınca bütün yemek çeşitlerinin isimlerini bir kâğıda yazarak davetlilerin önüne koyma âdeti vardı demektir. Bu sözler, olduğu gibi bizzat onun ifadeleridir. Bundan da anlaşılmaktadır ki isim listesi metodunu Avrupa bizden öğrenmiştir.

Dinleme bahsinin beşinci edep bölümünde şöyle yazmaktadır: Hürmet olsun diye her hangi biri için ayağa kalkmak Arapların âdeti değildi. Bu bakımdan peygamber dönemi Müslümanları bazı kereler Peygamberimiz için ayağa kalkmazlardı. Nitekim bu, Hazreti Enes’den rivayet edilmiştir. Fakat bununla ilgili kesin bir yasaklama yapılmamıştır. Bu bakımdan bu âdetin cari olduğu memleketlerde hürmet ve ta’zim için ayağa kalkmakta bizce de bir sakınca yoktur. Çünkü bundan maksat hürmet ve saygıdır. Bu tür diğer bir takım hususlar başka milletlerde alışıla gelmiş yaygın âdetler ise bunların yapılması caizdir, hatta müstahsen bile olur. Elbette yapılmaması açıkça belirtilen bir işte tevil yoluna sapmak doğru değildir ve şüphesiz o işin yapılması da caiz olamaz.

5- Doğu milletlerinde güzel ahlâka ait birçok örnekler verilmiştir. Meselâ, doğu milletlerine göre güzel ahlâka örnek olarak şunlar söylenebilir: “İnsan yumuşak başlı olmalı, halim olup sert olmamalı, düşmandan intikam almamalı, ağır sözlere karşı kızmamalı, oyun ve eğlenceden tamamen sakınmalı, utangaç olmalı, kanaatkâr olmalı, mütevekkil olmalı, topluluk içinde sessiz sedasız oturmalı, büyüklerin huzurunda ağzını açmayıp dudağını bile oynatmamalı, herkese eğilip bükülerek davranmalı. Kısacası ne kadar iyi ve güzel huylar varsa hepside durgun ve pasif hareketlerle yapılmalıdır.” Buna karşılık bugün ileri milletler nazarında ahlâk üstünlüğünün, huy güzelliğinin ölçüsü şudur: “İnsan hür olmalı, atılgan aktif ve hareketli olmalı, her çeşit uygun ve iyi imkânlardan ve konfordan faydalanmalı, kısaca ne kadar iyi bilinen şey varsa aktif, müteharrik yapının kendini göstermesi, dışarı çıkmasıdır.”

Bu iki çeşit karakter ve ahlak anlayışı, yerine göre övülmeye değer. Fakat birinin temayülü pasifliğe, diğerinki serbestliğe ve aktifliğe doğru yönelmektedir. Eğer her hangi bir millette sadece birinci katagorideki vasıflar bulunursa o millet her hangi bir suretle terakki edip ilerleyemez. Milletimizin günden güne gerilemesinin ve ilerleyemeyişinin en büyük sebeplerinden biri de âlimlerin vaaz, nasihat, irşatlarında öğrettikleri güzel huyların hiç birinde faal olmak, atılgan olup büyük işler başarma kudretini kendinde görmek, kendine güveni olmak, hür ve serbestçe hareket edip cesur olmak, gayretli ve düşündüğünü yapabilmek gibi önemli meseleleri söylemeye bile yanaşmamaktadırlar.

İhyâ el-Ulûm bile bu tip kusurlardan uzak değildir. Çünkü azim, sebat, himmet ve kendi başına bir iş yapabilme konularını genişçe işlememiştir. Bu bakımdan biz güzel ahlâkın ne olması gerektiğini anlattığımız bu yerde, ahlâk kefesinin; dünyadan el etek çeken Hristiyan Ruhban’lığına, yılgın bir ruh yapısına ve pasif bir ruha doğru eğilmemesi gerektiğini anlattık.

Çocukların ilköğretim çağında, yürüyüşler yapması, beden hareketleri ve spor yapması, erkekçe oyunlar oynaması, Gazâlî’ce çok önemli görülmüştür. Şarkı, türkü ile ilgili anlattığı konularda itirazcılar Gâzâlî’ye “Şarkı, türkü (mûsıkî) nefsânî eğlenceler ve oyunlara dâhildir” diyerek karşı çıkmışlardır. Gazâlî onların bu sözüne Peygamberimizin Habeşistan’lıların oynadıkları oyunu seyrettiğini naklederek cevap vermiştir ve şöyle yazmıştır: Buna ilâveten ben diyorum ki, eğlence ve oyun gönle neşe vermektedir. Bu yüzden insanda kafa yorgunluğu azalmaktadır. Gönül ise bir şeyden usanıp bıcarsa, körleşir pasifleşir. Bu bakımdan onu dinlendirmek, tekrar onu yeni bir iş yapmaya hazırlamak ve güçlü kılmak demektir. Gece gündüz nafile namaz kılan şahsın ara sıra boş oturması, dinlenmesi gerekir. Çünkü boş oturmak, hareketsiz durmak, insanı iş yapmaya, oyunlar ve hareketlerle meşgul olmak ise insanı önemli ve daha iyi işler yapmaya hazırlar.

Az yemenin iyiliklerini izah ederken de şöyle yazmaktadır: “Bizim; aç kalmanın faziletlerini,

üstünlüklerini sayıp döküşümüzden, çok kimseler bu hususta ifrat derecesine, en ileri merhalesine varmanın iyi ve güzel olduğunu söylediğimizi sanacaklar. Fakat hâşâ ben böyle demek istemiyorum. ”

Şu, İslâm şeriat'ının bir kâidesidir ki, insanın nefsi bir şeyi haddinden fazla arzuluyorsa ve bu aşırı arzusu onu çok kötü bir sonuca götürecekse bu durumda şeriat, bu arzuyu men etmekte, durdurmakta o kadar şiddet gösteriyor ki câhil bir kimse bunu, şeriatın, insan arzusunu tamamen ortadan kaldırmak ve yok etmek istediği şeklinde anlıyor. Hâlbuki aklı eren anlayışlı kimse, buradaki asıl maksadın İtidâl (orta bir yol) olduğunu anlayacağı gayet tabidir. Meselâ bir taraftan iştah, yiyebildiğin kadar çok ye, çatlayıncaya kadar ye diye arzular. Diğer taraftan şeriat koyan ise aç durmanın son derece üstünlüklerini izah eder. Bu durumda ikisi arasındaki tercihten İtidâl dediğimiz normal olan şey ortaya çıkar.

Karakterlerin ıslah edilebileceği konusunda da şöyle yazar:

“İnsandaki öfke damarının tamamen yok edilmesi; ahlâkın iyileştirilmesi konusunda ana hedef değildir. Ancak insanda iyi bir hamiyet ve vakar meydana gelmesi istenir. Yani ne korkaklık ne de tehevvr (aniden kabarmak) gibi huylar istenmez.” Tekrar yazmaya devam ederek derki; “insanın öfkeyi tamamen yok etmesi nasıl istenilebilir.” Bizzat Peygamberler (a.s.): “Başka insanlara öfke geldiği gibi bana da öfke gelir” buyuruyor. Peygamberimizin huzurunda uygunsuz bir hareket yapılmıca mübarek yanağı kıpkırmızı olurdu. Elbette başkalarından farkı, öfkelenildiği zaman başka insanların yaptığı gibi mübarek dilinden asla her hangi uygunsuz bir söz çıkmazdı. Bu sebepten Allah'ü Teâla: “Öfkelerini yenenler” buyurdu. “Öfkelerini yok edenler buyurmadı.”

Emri bil-Mâruf ve Nehyi Anil-Münker yani iyi işleri emredip onları yapmaya teşvik etmek ve kötü işlerin yapılmasına mani olmak, İslâm'da şeri bir hükümdür. Bu konuda âlimler; Bu mesele, sadece devrin devlet adamları tarafından bu işle görevlendirilen kimselerin yapacağı hizmettir, görüşündeler. Fakat Gazâlî bu görüşü şiddetle reddederek şöyle yazmaktadır:

“Kötü ve yakışsız işleri alabildiğine bir serbestlikle men etmek, her şahsın boynunun borcudur. Buna delil olarak, derki; bir devleti elinde bulunduran kimse eğer bir yanlışlık yapmışsa ve bunda ısrarda devam ederse iki durum ortaya çıkar. Eğer devlet reisi bunu doğru bir hareket olarak kabul ediyorsa bu yanlış görüş, onun kendisine aittir. Hata olduğunu bile bile yapıyorsa ikinci bir suç daha işlemiş olur. Ve bundan dolayı o ayrıca muaheze edilmelidir.”

Bu konuda Gazâlî, mevzu ile ilgili bir çok hikâyeler anlatmıştır. Abbasi halifelerinin ve diğer İslâm hükümdarlarının hatalarına, kötülüklerine halktan bir serbestlikle, cesaret ve metanetle mani olmaya çalışmış ve bunda da muvaffak olmuşlardır. Bu konuya devamla; evladın babaya, hizmetçinin efendisine, talebenin hocasına, halkın Devlet reisine karşı iyiliği emretmesi caiz midir? Değil midir? Diye sorar ve şu hükme bağlar: Sorgulamanın çeşitli dereceleri vardır. Hatayı hissettirmek, hatanın hatasının olduğunu hissettirmek, öğretmek, öğüt ve nasihat vermek, zorlamak ve azarlamak, elle engellemek, korkutmak ve tehdit etmek, hırpalamak ve dayak atmak gibi tedbirlerdir. Herkes tarafından bütün bu yollar denenebilir. Fakat hoca ve benzeri kimseler sadece iki yoldan hareket etmelidir. Öğretmek yoluyla, öğüt ve nasihat verme tarzıyla bu görevi yapmalıdırlar.

Doğu ülkeleri ahlâkının en çok üzerinde durulan ve yanlış anlaşılan nazik meselesi; tevekkül ve kanaatkârlık meselesidir. Bu meselenin yanlış anlaşılması bütün Asya milletlerini bilhassa Müslümanları uzun bir müddet tembel, hareketsiz, uyuşuk bir hale getirmiştir. Yüz binlerce insan tevekkül ve kanaati; yiyecek ve içeceğini, geçim vasıtalarını kazanmayı terk etmek şeklinde anlamaktadır, (İnsan sadece Allah'a güvenmeli ve itimat etmelidir. O mutlak rızık vericidir ve rızık vermeyi kendi üzerine almıştır. İnsanın kendisinin el ayak yormasına ihtiyac yoktur) düşüncesine sahiptir. Bu düşünce yüz binlerce insanı çeşitli biçimlerde fakir ve yoksul bırakmış, dilenci yapmıştır. Haddizatında bu konu son derece nazik ve incedir. Ve bunun yanlış anlaşılması çok kötü

neticeler doğurmuştur. Gazâlî bunun üzerinde çok geniş ve delillerle dolu izahlar yapmış, A'mâl el-Mütevekkilîn cümlesi ile isimlendirdiği konuya şu cümlelerle başlamıştır:

“Bilmek gerekir ki ilim bir keyfiyet meydana getirmekte o keyfiyet de ameller (hareketler) meydana gelmektedir. Bir kısım insanlar, tevekkülü ve geçim vasıtalarını elde etmek için ne el ve ayağı hareket ettirmeye, ne de bir tedbir ve de çıkar yol aramaya ihtiyaç yoktur diye düşünmektedirler. Hatta onlara göre kırpıntı elbiselerin yere atıldığı gibi insan işsiz güçsüz yere serili kalmalı yahut ta etin tahta üzerine yazıldığı gibi yazılmalıdır. Fakat bu, cahillerin düşüncesidir. Çünkü bu şekilde hareket etmek şeriat'ta haramdır.”

Tevekkülün hakikati ve mahiyeti üzerine, Gazâlî son derece açık fakat derin anlamlı bir bölüm yazmıştır. Burada o, umumun düşündüğünden tamamen ayrı bir tarzda tevekkülün manasını izah etmiş ve şöyle yazmıştır:

“Tevekkül hakikatte tevhidin (bir Allah inancının) adıdır. Tevhit inancı sebebiyle insanda öyle bir hal meydana gelir ki bu halin verdiği hareket noktasından insanda bir takım özel davranışlar meydana gelir. Halk bunu tevekkülle tabir etmektedir. Fakat evvelâ şunu anlamak lâzımdır ki, tevhidin dört derecesi vardır. Dille söylemek, dili ikrar ettirmek ve kalben tasdik etmek, keşif yoluyla bütün fiillerin ve hareketlerin Allah'ın kendisinden geldiğini bilmek, sebepler ve vasıtaların hiçbir rolünün olamayacağına inanmaktır.

Şunu da müşahade etmek, iyice tanımak lâzımdır ki, kâinatta yüce varlık Allah'tan başka hiçbir şey mevcut değildir. Bu dört mertebeden ilk iki derecede tevekkülün varlığının hiçbir izi yoktur. Tevekkül üçüncü derecede başlar. Yani keşif yoluyla dünyada olan her şeyin sadece o Allah'ın varlığı sebebiyle meydana geldiğini anlamaya başlamasıdır. Aradaki vasıtalar, sebepler tamamen değersizdir. (Nasıl ki Padişah yazı ile bir emirname çıkarttığı zaman kâğıt, kalem, mürekkep v.s. gibi eşyalar bu emirnameye sebep teşkil etmediği gibi). Keşif derecesindeki iman halinde insanın durumu şöyle olmaktadır; Allah'tan başka diğer sebep ve vasıtalar onun gözünde tamamen silinip kaybolmaktadır. Bu durumda ne dilerse Allah'tan dilemekte ne isterse Allah'tan istemektedir. İşte bunun adı tevekküldür.”

İmam-ı Gazâlî'nin izah ettiği tevekkül ve vecd; sahiplerini kaplayan vicdânî bir keyfiyet ve durumdur. Şüphe yok ki böyle bir keyfiyetin içine giren insan dış unsurlardan ve zâhiri sebeplerden sıyrılmış olacaktır. Fakat bugün tevekkül davasını güdenler bu anlattığımız manadan mı hareket etmekte ve böyle bir vecd halinde mi onlara bu duygu gelmektedir? Değilse onların el ve kollarını bağlayarak Allah'tan ümit beslemek ve dilekler kurmak suretiyle hayat geçirmeye hakları yoktur.

Gazâlî hazretleri, hakiki manada mütevekkil bir şahsın bile sebeplerden, araç ve vasıttan el ayak çekmesini asla doğru bulmamaktadır ve şöyle demektedir:

“Sebepler ve vasıtaların üç çeşidi vardır:

- 1- Kesin ve kat'i sebepler
- 2- Zan ve tahmine dayanan sebepler
- 3- İhtimal dâhilinde görülen sebepler.

Kat'i ve kesin sebeplere yapışmamak kesinlikle yanlıştır. Bu, cinnetten başka bir şey değil ve o şahsın da tevekkülle en ufak ilgisi yoktur. Çünkü meselâ eğer sen Allah'ın senin karnını ekmeksiz doyuracağını yahut ta ekmeğe bir hareket verip senin kendi ayağına geleceğini, yahut ta Allah, ekmeği pişirip senin midene dolduracak bir melek tayin edeceğini bekliyorsan o zaman sen Allah'ın âdetini ve kanununu hiç tanımamışsın demektir.”

Kişinin tahminine ait olan sebeplerde de vasıta ve araçlara yapışmamak, sebeplere tevessül etmemek diye hiçbir şart yoktur. Çok büyük bir zat olan Hazreti Havvâs bile yolculuk halinde iğne, iplik, makas, ibrik v.s. gibi eşyaları daima yanında bulundururdu.

Şüphesiz ihtimal dâhilinde olan sebepleri; yani binde bir, tesadüfen elde edilebilen şeyleri, durmadan araştırmaya çalışmak, imkânsız olan şeyleri elde etmeye uğraşmak da tevekküle aykırıdır, demektedir. Daha sonra, şöyle yazmaktadır:

“Tekkelerde, belirli günlük ihtiyaçlarla yetinerek ömür tüketmek, gerçek tevekkülünden çok uzak bir şeydir. Elbette dilenilmezse, hediye ve bağışlara kanaat edilirse, bir dereceye kadar bu, tevekküle uygun düşebilir. Fakat herkes bu tür bir hayata alıştığı takdirde o zaman tekkeler Pazaryeri, bedava geçim yeri olur ve orada yaşamak, bedava yaşamak şekline döner. Böyle yerlere gelip giden şahıslara mütevekkil denemez. Fakat bizim yukarda anlattığımız gibi bir takım şartlar içinde bulunan şahıslar istisna teşkil eder.”

Demek istiyoruz ki; Gazâlî’nin aslını ve şartlarını anlattığı tevekkül, asla insanı tembel, zelil yapan, el ve kolunu bağlayarak eğitilmiş dilencilik öğreten tevekkül değildir. Gazâlî hazretlerinin bu konuda defalarca tekrarladığı ve tanıtmaya çalıştığı tevekkül sahibi, ister istemez başkalarının kazançlarını yiyen bir kimse değildir.

İHYÂ EL-ULÛM'UN AHLÂK FELSEFESİ

Bu rastgele genel özelliklerini anlattıktan sonra şimdi biz, İhyâ el-Ulûm'un kendine has ahlâk felsefesinden bahsedeceğiz. Gazâlî ahlâk felsefesinin öncelikli prensiplerini tamamen Yunan filozoflarından almıştır. İbn-i Miskeveyh'in Tehzibül Ahlâk kitabı, Yunan ahlâk felsefesinin tam bir özetidir. Gazâlî İhyâ el-Ulûm'da ahlâkın hakikati, onun bölümleri ve çeşitleri üzerine ne yazmışsa Tehzibül Ahlâk'ı önüne koyarak yazmıştır. Meselâ yaratılışın hakikati ve mahiyetinden bahsettiği yerde şöyle yazar:

“Hulk, halk yakın manalı kelimelerdir. Çok kere birlikte yan yana kullanılır. Meselâ filân kimsenin hulk ve halkı yani huy ve yaratılışı ikisi de güzeldir. Bu da şu, demektir. O şahsın dış görünüşü de güzeldir, ruh yapısı da güzeldir.”

Gerçekte insan, iki şeyin birleşiminin adıdır.

1- Cisim.

2- Ruh.

Cismin yani bedenin nasıl bir şekli, biçimi varsa ruhun da bir şekli ve biçimi vardır. Nasıl cisim ve bedenin kötü ve güzel olanı varsa ruhunda kötü ve iyisi vardır. Nasıl ki dış görünüşü bakımından insana yakışıklı ve çirkin denirse ruhi yönden de o insana güzel huylu yahut da kötü huylu denir.

Mantık kaidelerine uygun olarak ahlâk şöyle tarif edilir: Ruh'ta, öyle sağlam bir karakterin ve melekelerin yerleşmesine denir ki, o karakter ve meleke sebebiyle insandan, iyi yahut ta kötü hareketlerin kendi kendine zorlamadan meydana gelmesine ahlak denir.

Bu tarifte üç madde vardır. Meleke, sağlamlık ve hareketlerin rahatlıkla, zorlanmadan meydana gelmesi

Birinci madde (meleke) nin faydası şudur: Eğer herhangi bir kimsenin tabiat ve karakteri, yaratılışı icabı cömert ise iflas yahut yoksulluk sebebiyle, cömertliğini ispat edemese bile onun cömert oluşunda bir değişme yoktur o yine cömerttir.

Demek istiyoruz ki, bir insanda ahlak değerlerinin var olduğunu ispat etmek için onu gösteren hareketlerin yapılması şart değildir. Şart olan sadece imkân elverdiği ve fırsat ele geçtiği zaman tereddütsüz o işin yapılması keyfiyeti insan tabiatında bulunsun.

İkinci madde (Sağlamlık) den de şu anlaşılır: Herhangi bir kimse binde bir, tesadüf yollu, bir işi yapmaya yönelmişse o hareket onun ahlâkından sayılamaz. Çünkü buna değişmez bir huy denemez.

Üçüncü maddenin faydası şudur: Her hangi bir şahıs kendi ruh yapısını zorlayarak öfkesini yenerse bu insana da halîm (iyi huylu) denemez. Çünkü bu hareket o şahıstan kendiliğinden meydana gelmiş değil zorlama ile yapılmıştır.

Ahlâkın (karakterin) türleri çoktur. Ama bütün dallarının kendisinden ayrıldığı ana kollar üçtür: İlim, öfke, şehvet (kuvvetli arzu).[\[29\]](#) Bu üç duygunun (kuvvetin) insanda normal halde bulunmasının adı güzel ahlâktır. Bir kimsede bu üç kuvvet mutedil olduğu takdirde o şahıs tamamen iyi ahlâklı olacaktır. Eğer sadece biri yahut ikisi bulunup öteki üçüncüsü bulunmayacak olursa o zaman iyi ahlâklı olmak eksik kalacaktır. Nitekim vücudun bütün azaları güzel olursa, insan ancak o zaman ideal güzel olur. Aksi takdirde ideal güzel değil kusurlu olur.

İlim melekesinin itidâl halinde bulunmasının adı hikmet ve felsefedir. Ve o; bütün güzel ahlâkın ana kaynağı ve esasıdır. Gazap ve öfke duygusu eğer ifrat ve tefritten tamamen uzak olursa yani aklın emrinde ve iradesinde olup ne tarafa isterse o tarafa yöneliyor ve istediği yerde durdurabiliyorsa bu duruma cesaret denir. Cesaret melekesi insanlarda çeşitli görüntülerde kendini gösterir ve her görüntüsünün adı başka başkadır. Meselâ; kendine güvenmek, kahramanlık, istediği gibi hareket etmek, kimseden çekinmemek, yumuşak huylu olmak, azim, vakar gibi görüntülerdir.

Gazap ve öfke duygusu normalden saparak ifrata doğru giderse bu; tehevür yani sinirlilik halini alır ve bundan da derece derece gurur, kibir, kendini beğenmişlik ve menfaat perestlik gibi duygular meydana gelir. Tefrite doğru eğilirse aşağılık duygusu, kendine güvensizlik, yüzsüzlük, bayağılık halinde kendini gösterir. Şehvet duygusunda tam bir itidal olursa buna iffet denir. Bu sıfatı değişik kalıplara dökersek değişik adlarda huylar ortaya çıkar. Yani cömertlik, haya, sabır, bağışlayıcılık, kanaatkârlık, iffetlilik, temiz karakterlilik, güzel tabiatlılık, hasedsizlik gibi. Eğer bu sıfat ifrat ve tefrit tarafına doğru kayarsa o zaman bu duygudan; hırs, tamahkârlık, hased, hayâsızlık, israf, gösteriş, sahtekârlık, başıboşluk, yaltakçılık, başkalarına imrenme v.s gibi huylar ve vasıflar meydana gelir.

“Akıl melekesi itidâl halinde olursa; insanda tedbirli davranış, kıvrak zekâ ve isabetli görüş meydana gelir. Akıl ifrat yoluna giderse hile, sahtekârlık, dalaveracılık, kalpazanlık ve benzeri huylar meydana gelir. Tefrit yoluna doğru saparsa ahmaklık, saflık, idraksizlik, ileriye görememek gibi durumlar meydana getirir.

Kısacası güzel ahlâkın temel unsurları üçtür. Hikmet, cesaret, iffet. Geride ne kadar güzel ahlâk tezahürleri varsa hepsi, bunların muhtelif kalıplara dökülüşü ve çeşitli şekillerde görünüşlerinden başka bir şey değildir.”

“Gazâlî’nin bu ahlâk çerçevesi ve sınıflaması İbn-i Miskeveyh’in görüşlerine ve incelemelerine aynen uymaktadır. Daha doğrusu İbn-Miskeveyh’in, kitab-ı Tehzibül Ahlâkta bu konuda neler yazmışsa ve ne görüşler ileri sürmüştü Gazâlî bunu daha güzel bir ifade ile anlatmıştır.

Gazâlî, ahlaki değerleri böyle sınıflamasından sonra bu konuda, ahlâkın, düzelme ve bozulma kabiliyetinde olup olmadığını salâha ve fesada meyletme istidadında olup olmadığını araştırmaktadır. Eski Yunan filozofları bu noktada insanın, yaratılıştan şerli ve kötü ahlâklı olduklarına, fakat eğitim ve terbiye etme yoluyla iyi olabileceğine inanmaktadırlar. (Ravâkiyyûn) filozofları bunun aksini iddia etmektedirler ve; insan, yaratılıştan güzel huylu ve iyi ahlâklıdır demektedirler. Calinos bu her iki görüşü şu ifadelerle çürütmüştür. Eğer bütün insanlar yaratılıştan güzel ahlaklı olsalardı eğitim, öğretim yoluyla ahlâksızlaştırılamamaları gerekirdi. Mademki insanın temel yapısında hiçbir kötü duygu yoktur o halde kötü huylar nereden çıktı. Fakat daha önce bütün insanların iyi olduğu iddia edilmişti. Bu bakımdan öğretmenin kendisinde huysuzluk, ahlâksızlık yoksa başka birine ahlâksızlığı nasıl öğretebilir. Calinus’un şahsî görüşü ise: (Bir kısım insanlar yaratılıştan ahlâksız ve kötü huyludurlar. Bir kısmı da yaratılışı icabı iyi huylu, temiz karakterlidir. Bazıları da bu ikinin ortasında olurlar. İşte sadece bu son kısmın yani orta kısmın insanları ıslah edilebilir, sadece onların ahlâkı düzeltilebilir. Aristo yazdığı ahlâk kitabında şu görüşü ileri sürmüştür. Kötü huyluluk olsun isterse iyi huyluluk; bunların hiç biri insanın yaratılışından ve doğuşundan gelmemektedir. Ne gibi ruhî meyilleri varsa hepsi başkalarından öğrenme yoluyla oluşmaktadır, demiştir. Elbette eğitim ve öğretim kabiliyetinin dereceleri çeşitlidir.[\[30\]](#)

Gazâlî; Aristo’nun görüşünü benimseyerek şöyle yazar:

“Varlıklar iki türdür. Birinci türde olanlar yaratılışı eksiksiz olan ve bizim gücümüzün, irademizin dışında olanlardır. Güneş, ay, dünya ve benzerleri gibi. İkinci türde de eksik yaratılanlar vardır. Ve bunlar yaratılırken terbiye ve ıslah yoluyla terakki ettirilebilen, mükemmelleştirilebilen şeylerdir. Henüz çekirdek içinde tohum halindeki ağaç gibi ki; o şu anda çekirdek halindedir. Ama ağaç olma kabiliyetindedir. İnsan ahlâkı bu ikinci kısma girer. Bütün insanların karakteri aynı olmayıp farklı olduğu kesindir. Bir kısmının ahlâkı kolaylıkla ıslah edilip düzeltilebilir. Bir kısmının ki de pek zor olarak değiştirilebilir. Ahlâkın kendi çeşitlerinde bile ayrılıklar vardır. Meselâ: Şehvet, öfke, kibir, gurur vs. gibi. Bunların bir kısmı kolaylıkla ıslah edilebilir, bir kısmı çok zor olarak düzeltilebilir.

Ahlâk filozoflarının, düzeltilmesinin imkânsız olduğuna inandıkları huylara bir örnekte şudur;

Şehvet, öfke, menfaatçilik vs. gibilerin tamamen sökülüp atılmasına Dünya’da bir örnek gösterilemez. Gazâlî hazretleri buna cevap olarak diyor ki: (Haşa! Ben bu beşerî duyguların tamamen yok edilebileceğini asla iddia etmiyorum. Bu duyguların hepsi hayatın icapları göz önüne alınarak yaratılmıştır. Öfke melekesi eğer tamamen yok olsaydı, insan kendi kendini başkalarının hücumlarından, zararlarından koruyamaz, yok olurdu. Şehvet melekesi zamanla yok olsaydı veya uğraşarak zail edilseydi, o zaman insan nesli tükenirdi. Ahlâk ilminin gayesi şudur: Bütün bu meleke ve duygular devam etmeli, fakat bunlarda itidal ve normallik meydana gelmelidir. Bu bakımdan Allah’ü Teâlâ Kur’anı Kerim’inde (ve-el Kâzımîn-el-Gayza) öfkesini yenenler buyurmuş, (ve-el-Fâkîdîn-el-Gayza) öfkesini tamamen yok edenler buyurmamıştır.”

Bu bahisten sonra Gazâlî, genel olarak ahlâkın ıslahı konusunda bir takım kaideler yazmış, lakin ahlâkın ıslah edilmesinin her şeyden önce insanın kendi kusurlarını görmesine dayandığı için buraya hususî bir başlık koyarak kusurları görmenin, hataları tanımanın dört yolu olduğunu söylemiştir.

1- Tarikat Şeyh’inden, insanın kendi hatalarını, kusurlarını, göstermesini istemesi gerekir.

2- İnsanın samimi ve doğru sözlü dostlarından kusurlarını devamlı hatırlatmalarını rica etmesi gerekir. Hz. Ömer (r.a.) daima “Benim kusurlarımı bana bildiren şahıslardan Allah razı olsun” derdi. Gazâlî bu metodu açıklayarak şöyle diyor: “Yazıklar olsun! Bu manevi hastalıkları tedavi tarzı bugün işe yaramamaktadır. Çünkü dostlar ya dalkavukluk yapıyorlar veya kusurları örtterek görmemezlikten geliyorlar. Yahut da o kadar mübalağalı söylüyorlar ki kusurun ne olduğunu tanımak mümkün olmuyor. Nefislere gelince kusurları, hataları belirten şahıs düşman, hased edici veya boşboğaz tasavvur ediliyor. Bir kimse kusurlarımızı bize söylediği zaman hemen karşı çıkıp; bunlar senin kendinde de mevcuttur diyoruz. Bu anlayış; bizi, kusurlarımızı görmeğe ve onları düzeltmeğe doğru sevk etmiyor.”

3- Kusurlarımızı tanımanın en büyük yolu düşmanlarımızdır. Kusurlarımızı kendimiz göremeyiz. Ama düşmanlarımız gizli ve en basit kusurlarımızı, en ince noktasına kadar tanırlar ve onları etrafa yayarlar. Bu bakımdan düşmanlarımızın kusur bulması hatalarımız ve kusurlarımızı tanımakta çok işimize yarar. Ama ne yazık ki bu yolda bize fayda vermemektedir. Nefsimiz bize, aslında bizde bu kusurların olmadığını bilakis düşmanın düşmanlığı sebebiyle iyi hareketlerimizin bile onun gözünde kötü gözüktüğüne bizi ikna etmektedir. Yahut ta öyle bilinen kimseler her harekete kusur elbisesi giydirir diye bizi kandırmaktadır.

4- Başka şahısların ahlâk ve davranışlarını kendi kusurlarımıza ayna yapmamız lâzımdır. Çünkü insanoğullarının adetleri ve davranışları ekseriyetle birbirleriyle karışmış ve benzer durumdadır. Bu bakımdan başkalarında gördüğümüz kusuru kendimizde de olabilir diye davranışlarımızla kıyaslamamız lazımdır. Sonra daha çok dürüstçe incelediğimiz zaman hakikatin ne olduğu, aynı kusurun bizde de olup olmadığı meydana çıkacaktır.

Gazâlî’nin sıraladığı kusurları tanıma yollarından ilk ikisini Calinos; (Kişinin kendi kusurunu tanınması) adlı kitabında yazmıştır. Dördüncüsü ise Yakup Kindî’nin kendi buluşudur.

Gazâlî’ye göre; ahlâkın güzelleşmesi üzerinde terbiye ve öğretimin çok büyük rolü vardır. Terbiyenin ana temeli ise çocukluk devrinde atıldığı için Gazâlî, çocuklara ahlâk eğitiminin usul ve programlarını ve nasıl uygulanacağına ait düşüncelerini şöyle planlamıştır. Özeti şudur:

Çocukta eşyaları ayrı ayrı tanıma, iyiyi ve kötüyü ayırma alâmetleri gözükmeye başlar başlamaz onu kontrol etmeye başlamak lazımdır. Çocukta her şeyden önce gıdaya doğru rağbet ve eğilim başlar, öyleyse terbiyeye buradan başlamalıdır. Ona, yemeğe başlamadan önce daima “Bismillah” demesini öğretmeli, sofrada önüne ve yakınına konan yemeğe elini uzatmamasının gerektiğini, birlikte yemek yediği kimselerden önce sofraya uzanmamasını, yemeğe veya yemek yiyenlere devamlı ve dikkatle bakmamasını, çabuk çabuk yememesini, yediklerini iyice çiğnemesini, yemek esnasında örtüleri ve

elini kirlfetmemesini, çok fazla yemenin herkes tarafından ayıplanacağını, iyice anlatmak lazımdır. Az yemeyi, hafif yemeklerle iktifa etmeyi, başkalarına ikram etmeyi, onun kafasına yerleştirip bu alışkanlıkların güzelliği çocuğun içine işlenmelidir.

Beyaz elbise giymeyi sevdirmeli ve ona renkli, ipekli, altın nakışlı kumaşlardan elbiseler giymenin kadınlara veya kadın yaratılışı kimselere göre olduğu anlatılmalıdır. Bu çeşit kıyafetlere alışan çocuklarla arkadaşlık yapmaktan sakındırmalı, tembellikten konforlu yaşama arzusundan uzaklaştırılmalıdır.

Çocuk hoş a giden bir harekette bulunursa onu övüp gönlünü okşamalı, teşvik etmeli hatta ona mükâfatlar bile verilmelidir. O hareketinin tersine bir iş yaparsa ona eski düzgün hareketini hatırlatmalı ta ki kötü hareketleri yapmağa istekli ve cesaretli olmasın. Bilhassa o işi gizlice yapmaya çalışıyorsa, ikinci defa yapışında onu alıp تنها bir yere götürerek öğüt vermeli, o hareketin çok kötü olduğu anlatılmalıdır. Fakat sürekli arka arkaya onu kötülememelidir. Anne ve babanın çocuklarını her zaman azarlamamaları ve zorlamamaları gerektiğini göz önünde bulundurmalıdırlar. Çünkü ısrarla ve tekrar tekrar söylemekle sözün tesiri azalır gider. Çocuk da bu azarlamalara ve baskılara alışır, artık onları önemsemez hale gelir.

Gündüz çocuk uyumalı, yatak konforlu ve çok yumuşak olmamalı. Çocuğun gizlice bir iş yapmasını şiddetle ve ısrarla men etmelidir. Çünkü çocuk bir işi gizlice yapıyorsa mutlaka onu kötü bildiği için öyle yapıyor. Bu bakımdan gizli ve saklı hareket etmenin alışkanlığı kaybolur olmaz kendiliğinden bütün kötülükler çözölüp gidecektir.

Her gün çocuk az çok yaya yürümeli, beden hareketleri yapmalıdır. Bu yolla insan ruhundaki ve tabiatındaki uyuşukluk ve tembellik kalkar. El, ayakları yaymamalı, pek hızlı yürümemeli, mal, mülk, kıyafet, yediğı gıdalar, kalemi defteri kısacası hiçbir şeyle övünme diye bir şey bilmemelidir. Eğer çocuk zengin bir âiledense zenginlik ve varlık tesiriyle arkadaşları ona hediyeler ve ikramlar yapmak istediklerinde kabul etmemesi ve her hangi bir kimseden bir şey almanın yüksek duygulu oluşa aykırı olduğu anlatılmalıdır. Eğer bu çocuk fakir çocuğı ise bahşış ve sadaka kabul etmenin bayağılık ve adilik olduğu onun kafasına iyice nakşedilebilir.

Topluluk içinde tükürmek, gerinmek, esnemek, topluluğa arkasını dönerek oturmak, ayağı ayak üstüne atmak, elleri dizlere bağlayarak oturmak gibi hareketlerden çocuğı men etmelidir. Yemin etme alışkanlığından tamamen vazgeçirmeli, yerinde bir yemin olsa bile çocuk yemin etmeye alışmamalıdır. Söze önce kendisi başlamamalı biri sorarsa cevap olarak konuşmalı, konuşanın sözünü dikkatle, ehemmiyet vererek dinlemeli, manasız çirkin, edep dışı ve sert konuşmalardan men etmeli, böyle alışkanlıkları olan kimselerle dostluk kurmasına engel olmalıdır. Okuldan çıktıktan sonra biraz oyun oynama fırsatı verilmeli, çünkü her zaman okuma ve yazma ile meşgul olma bıkkınlık verir, zihni yorar, çocuğun tabiatında okumaya karşı isteksizlik meydana gelir.

Gazâlî hazretlerinin bu görüşleri tamamen İbn-i Miskeveyh'in Tehzibü'l-Ahlâk isimli kitabında eski Yunan filozofu Brosen'den naklettiğı görüşlerden alınmıştır. Gazâlî'nin, çocukların hediye ve bahşış almalarına mani olunmasındaki ısrarlı tavsiyeleri, üzerinde durulmaya değer bir meseledir. Ne yazık ki bugün bizim dinî eğitim yapan okullarımızın temeli bu çeşit hediyeler, bahşışler, sadakalar üzerine kurulmuştur. Filân şahıs kurbanlık bir koyun lütfetti, filân şahıs temizlik paralarını gönderdi, filân kimse yiyecek maddeleri gönderdi gibi değişmez kayıtlar bu tip okulların senelik program ve raporlarında bol bol yazılır ve görülür. Bu çeşit yetiştirme ve eğitimden de yaltakçılık ve aşağılık duygusundan başka ne beklenebilir. Küçük küçük meseleler üzerinde çarpışmalar basit basit konularda küfür fetvaları vermeler, bağışlar ve adaklarla yetinip geçinmeler, halkın ve umurun arzusu neyse ona bağlı kalıp doğrudur, düzgündür diye tasvip etmeler, bütün bunlar bu tip eğitimimizin sonuçlarıdır. Gazâlî'nin anlattığı, tavsiye ettiğı eğitim ve yetiştirme metodu eğer tatbik

edilseydi elbette ki Gazâlî gibi geniş görüşlü, üstün bilgili, dünyanın iftihar ettiği âlimler yetişecekti. Gazâlî bütün bu ahlâk prensiplerini her ne kadar felsefeden almışsa da ifade tarzı hiçbir felsefeciye nasip olmayan bir sadelik, açıklık ve güzellik içindedir.

Gazâlî ahlâka felsefeyi sokmakla ona o kokuyu vermekle yetinmemiş bizzat bu ilim dalında o kadar yenilikler, buluşlar meydana getirmiştir ki, eski Yunan ahlâk felsefesi Gazâlî'ninkinin yanında denize göre damla nispetinde kalır.

İslâm filozofu İbn-i Miskeveyh, eski Yunan felsefesinin özeti olan kitabında, ahlâk hastalıklarını sekiz bölüme ayırmıştır. Bunlar da; Tehevvür (ani ve aşırı sinirlilik), korkaklık, haris olup aşırı tamahkâr olmak, bir de bunun tersi olan durgunluk, isteksizlik, ayyaşlık (aşırı eğlenceye düşkünlük) ahmaklık, mütehakkim olmak veya zulmün ve tehakkümün altında başını kaldırmadan boyun eğmektir. Bu sekiz bölüm kısaca:

- 1- Feveran
- 2- Korkaklık
- 3- İhtiras
- 4- Fasiflik
- 5- Sefâhet
- 6- Ahmaklık
- 7- Zulüm
- 8- Zillet'den ibarettir.

Bu hastalıklardan sadece feveranın ve korkaklığın nasıl ıslah edileceğini göstermiş diğerlerinin ıslah edilemeyeceğini kabul etmiş veya onlara ehemmiyet vermediğinden üzerinde durmamıştır. Ama Gazâlî son derece titiz ve derin incelemelerle bütün ahlâkî hastalıkları baştan aşağı araştırmış, incelemiş ve bütün genişliğiyle teker teker hepsinin sebep ve aslını teşhis edip anlamış, bulmuş tedavi yollarını da yazmıştır. Hased, mevki düşkünlüğü, riya, kendini beğenmişlik, gururlanma, öfke, cimrilik, gîbet, yalan ve manasız konuşup gevezelik yapmak, söz taşımak, alay etmek v.s Teker teker bunların hepsinin tarifini yapmış, tanıtmış, felsefî bir görüş ve incelemeyle hepsi hakkında bir karara varmıştır. Ahlâk konusunu diğer ahlâkçılar da incelemişler ve tetkik etmişlerdir. Fakat bunları en iyi kavrama, derinliğine tanımada Gazâlî'nin buluşları ve harikulâde keşifleri hiçbir zaman eski âlimler tarafından ne bilinmiş hatta ne de duyulmuştu. Örnek olarak bunlardan bir kısmını aşağıya alalım.

1- İnsan; en çok kendisinde dinî bir görüntü bulunan hareket ve amellerinden zarar görür. O, bir işi dini bakımdan yararlı zannederek yapar. Fakat asıl onu o işe iten, içinde dinden daha ayrı duygular vardır da o onun farkında bile değildir. Gazâlî bu ince ve derin meseleyi o kadar harikulade bir incelikle anlamış ve o kadar açıkça anlatmıştır ki, daha önce hiçbir kimse bunu ne anlamış ne de böyle anlatmıştı. İhyâ el-Ulûm'da bunun için özel bir bölüm ayırmış adına, (Gururu Kötülemek) demiştir. Bu konuda ilim sahiplerini, tarikat ehillerini, hac yollarında ömür geçirenleri ve daha nicelerini bu kalıpta tetkik etmiş ve her birinin iç yüzünü ortaya dökmüştür. Mal sahipleri hakkında şunları yazar:

“Bunlardan birçok kimseler; mescitler, okullar, tekkeler yaparlar ve bu işin çok büyük sevap getiren bir şey olduğunu sanırlar. Halbuki bunlar tamamen doğru bir kazançla elde edilmemiş, helâlinden kazanılmamış gelirlerle yapılmıştır. Bu gelirler bir bakıma helâlinden olsa bile adamların maksadı sevap kazanmak Allah'ın rızasını istemek değil, bilâkis bu yolla şöhret ve ün kazanmaktır. Aynı memlekette öyle ihtiyaç sahipleri mevcuttur ki onları kollamak, gözetlemek mescit yapmaktan daha çok mükâfatı gerektirir. Ama onlar buna mukabil böyle binalar yaptırmayı tercih ederler, çünkü bunlardan elde edilen yaygın şöhret ve devamlı ün, yoksullara verilenden çok fazla ve onlarla ölçülemeyecek kadar şöhretli olacaktır. Mescit v.s yapımında tezyinata, süsleme ve püslemelere

allamalar ve pullamalar gibi süs ve gösterişe de para harcanmaktadır. Halbuki mescitten maksat ibadet vecibesini yerine getirmekten ibaret bir yerdir. Şan, şöhret, azamet ve gösterme yeri değildir.

“Çok kimseler hayır yapma ve zekât verme bâbında binlerce lira harcamaktadırlar. Herkesin talep için kapılarına gelmesini isterler. Binlerce fakirin toplanıp gittikleri yerden hayırlar ellerinde topluluktan ayrılarak etrafa dağıldıklarında o şahıs hakkında övgüler yaparlar. Bazıları da Mekke ve Medine’de hayırlar yapmanın daha çok sevap getireceğini umduklarından hac üstüne hac yaparlar, oraya giderek binlerce lira hayrat yaparlar. Halbuki bütün bu bol bol verme ve cömertliğin nefisteki aslî unsuru şöhret ve ün sağlamaktır. Aksi halde sırf sevap kazanmak amaçlansaydı, herkesin gözü önünde, bütün insanların bilmesini istercesine hareket etmeye ne lüzum vardı. İşlediği hayra öyle bir gizlilik verebilirdiki kimsenin kulağı duymaz, gözü görmezdi.” Sadakalar ve hayratla ilgili olarak Gazâlînin bu yazdıkları, Müslümanların teşkilatlanmadaki en büyük kusurlarıdır. Teşkilatlanıp ilerleyemeyişimizin en büyük sebebi; işte bu yüz binlerin, milyon ve milyarların yersiz ve isabetsiz hayırlara sarfedilmesidir.

Binlerce, yüz binlerce insan, kendi el emeğinin, alın terinin karşılığını yiyebilir, ama böyle yapmıyorlar, çalışıp kazanma yerine sadaka dileniyorlar, başkaları da bu şahıslara sadakalar vererek, dilencilere yardım ederek onların bu kötü alışkanlığını sürdürmüş oluyorlar. Şehirlerde yüzlerce mescit yapılıp gidiyor. İslâm’ın çok önemli ihtiyaçlarına sarfedilmesi gereken paralar oralara harcanıyor. Okullardan, kurslardan her sene adı hoca kimseler mezun oluyor, geçim için bir yol bulamadıkları için köylere gidiyorlar, geçimlerini idare edecek miktarı temin ediyorlar, iyi kötü küçücük bir kurs binası yapıyorlar, kendileri en kolay dinî yazıları okuyup anlamaktan aciz oldukları halde ikinci senede birkaç kişiye daha hocalık sarığı giydirerek şeriatın mutlak sözcüleri yapılıyorlar. Gerçek âlimler iyice bilmektedirler ki; bu gibi hareketlerle İslâm’ın icapları ve ihtiyaçları ifa edilip yerine getirilemez. Fakat kim, minbere çıkıp açık açık, bu yersiz harcamalarınız asla sevap kazandıracak bir iş değildir, diyebilir. İmam-ı Gazâlî kalbi ve ciğerine sahip her hangi bir kimse lazımdır ki; kalkıp korkusuzca bu yanlış hareketleri kötölesin, çekinmeden bu görüşleri açıklayabilsin.

2- İnsanoğlu daha çok, iyi ve kötü diye iki yönlü olan işlerde hatalar yapmaktadır. Bu iki yön arasında çok ince farklar bulunmaktadır. Böyle bir durumda da insan, davranışlarını daima iyiye yönlendirmek istediği halde ister istemez hatalara saplanarak kötülükleri işlemektedir. Gazâlî hazretleri bu anlayışı gayet güzel ve hikmetle halletmiştir. İhyâ-el-Ulûm kitabının, (gurûrun kötülenmesi) bahsinde ilim sahiplerini tanıtmak konusunda yazarken, âlimlerden gurura müptelâ olanlar, birkaç kısma ayrılır diyerek şöyle tanımlamaktadır.

“Birinci kısımda olanlar; bilgisine, amel ve ibadetine bağlı olup nefsin aldatmalarını ve kötülüklerini tanır. Şeriat’ın kötü dediği şeyleri ve durumları da bilir. Ama kendi nefsinin bu kötü durumlara düştüğünü, onlarla kirlendiğini hiç aklına getirmez. Bu kötülüklerin izleri kendinde gözüktüğü zaman nefsi onu aldatır ve tuhaf tuhaf tevellere saparak bu halleri iyiye yorumlar. Bunlar kibir ve mevki düşkünlüğü değil bilâkis İslâm’ın şerefidir diye kendi kendini avutur, teselli eder. O kendi kendine akıl vererek: Basit elbiseleri giymek, topluluklarda gerilere oturmak, sade bir hayat yaşamak gibi şeyleri yapabilirim, ama böyle davranışlar dinin şerefi ile bağdaşmaz. Din düşmanlarının nazarında âlimlerin kıymeti düşer. İslâm’ın yüceliği ilmin şerefi, dinin desteği ve din dışı hareketlerin önüne geçilmesi bunsuz nasıl mümkün olur. Bu bakımdan gösterişli, vakarlı bir hayat yaşamak lazımdır. Devrinin ileri gelenlerine ve akranlarına hased sebebiyle onlara kötü der, onları çekiştirir, tenkit eder, fakat bu hatalarını da hak ve hakikatin müdafaasında ki büyük gayreti zanneder. Hakkı inkâr edenlere karşı nasıl sükût edilebilir, der. Zühd ve takvasını açığa çıkarır ve kendi kendine de bunun riyakârlık olmadığına karar verir. Hatta örnek hareketleri ve güzel amelleri halka

göstermezsek iyilikleri nasıl halka yayabiliriz, gibi yorumlara sapar.”

Nefis ona; (halkın kendisinin önderliğinde doğru yolu bulacağını, bunun sevabının kendisine ait olacağını, kendisinin ön safta olmasının ve herkesin onu takdir edip tanınmasının insanları doğruya yöneltmesine yardımcı olacağını, böylece bütün sevapların kendisinin olacağını) fısıldar. Devlet idarecilerini yoklamaya başlar, onlara hürmet ve tazim göstererek yaltaklanır. Bu arada gönlünden tesadüfen; “zalim devlet adamlarına hürmet etmek doğru değildir” düşüncesi geçer. Buna karşılık nefsi ona der ki; Allah korusun sen kendin için Devlet adamlarından mal, menfaat mevki elde etmeye gelmedin. Elbette milyonlarca insanın fayda ve zararı bu insanların elindedir. O bakımdan bu adamlarla tanışmamak, haşır neşir olmamak Allah’ın kullarına fayda yerine zarar getirir.

Bütün bu hallerde iyilik tarafı ortaya çıkabilir. Gazâlî de her durum ve ahval içinde o iyi tarafı tanımanın ve kötüden ayırt edebilmenin alâmet ve işaretlerini göstermiştir. Meselâ riyakârlığı tanımak için şu misali vermiştir:

“Bir âlimin bulunduğu yere her hangi bir başka âlim gelse ve herkes bu yeni gelen âlimde üstün meziyetler görüp örnek bir kimsedir diye ona bağlansa bu durumda eğer önceki âlim riyakâr değilse bundan memnun olması lâzım gelir. Çünkü onun da maksadı sadece halkın doğru yol üzerinde olmasıydı. Çünkü amaç önemlidir ve âlimin üstün yeteneği ile amaca ulaşılmıştır.”

Fakat gerçekte böyle olmuyor, aksine yeni gelen âlim benimsendikçe, halkın onun peşine düştüğünü gördükçe kendisine uyanların azaldığını hissettikçe, hasedi kabarıyor ve içi tutuşuyor. Devlet adamlarıyla senli benli olmak da aynıdır. Tahmin etki başka bir âlim o makamlarda kıymetlense hürmet görse ve öncekinden fazla halkın ihtiyaçlarını gidermekte, halka hizmette başarılı olsa acaba önceki şahıs bundan memnun olacak mı?

Gazâlî’nin bütün yazdıklarını zamanımıza şöyle bir kıyaslarsan sanki bu günleri görmüşte ona göre yazmış diye zannedersin. Bütün Hindistan’da (ve bütün İslâm dünyasında) basit basit dinî görüş ayrılıkları sebebiyle kavgalar gürültüler meydana gelmekte, iki tarafın âlimleri birbirini küfürle ve fasıklıkla itham etmekte, yazdıkları eserler de birbirine küfür ve hakaretler yağdırmaktadırlar. Mahkemelik meseleler zuhur etse Londra’ya kadar gitmeyi göze alıyorlar, sonra da iki tarafın âlimleri bu yapılan hareketleri dine hizmet, mezhebi koruma ve hakikatin, hakikat olduğunu ispat etme gayreti ve davası olduğu vehmine kapılmaktadırlar.

3- Bazen ahlakî sıfatlar arasında, o kadar ince ve nazik farklar vardır ki, onları birbirinden ayırt etmek son derece zordur. Bu günün insanların toptan ahlâkî zaafa uğramalarının en büyük sebebi; bu sıfatlar arasında bir ayırım yapamamaları ve farkında olmadan yanlışa saplanmalarıdır. Cimrilik ve eldekiyle yetinme duygusu, cömertlik ve israf, kazanma cesareti olmayıp kanaatkâr olmak, bayağılık ve tevazu, gurur ve bencillik: Böyle birbirine karmakarış olup, birbirinden ayırt edilmesi zor olan vasıflardır. Binlerce insan vardır ki; israf hastalığına tutulmuştur, çok müsriftirler ve bu israflarını cömertlik zannederler. Tabii ki bu yanılma, cömertlikle israfı ayırt edememelerindendir. Öyleleri de vardır ki cesaretsizdir, müteşebbis değildir, fakat kendini kanaatkâr zanneder. Basit ve değersiz bir kimsedir ama kendini mütevazı bilir. Çok kibirlidir, fakat kendisinin tamamen vakar sahibi bir insan olduğuna inanır.

Gazâlî bu birbirine yakın vasıf ve duyguları gayet güzel ifadelerle tahlil etmiş, incelemiş ve aralarında ki farkları göstermiştir. Meselâ cimriliğin gerçek yapısını anlattığı yerde şöyle yazar:

Cimriliğin çeşitli tarifleri yapılmıştır. Bir kısım insanlar cimriliği: (verilmesi vacip olan nafakayı vermemek cimriliktir) diye tarif etmişlerdir. Fakat bu tarif doğru değildir. Eğer bir kimse on gram eksik geldi diye kasaptan aldığı eti geri götürürse bu adam cimri sayılacaktır. Halbuki o kimse üzerine düşeni tam olarak yerine getirmiştir, bu cimrilik değildir.

Bir kısım insanlar da “cimriliği bir miktar parayı (sadaka olarak) vermek, bir insana zor

geliyorsa o kimse cimridir” diye tarif etmişlerdir. Bu tarif de doğru değildir. Az bir şey vermek, cimri insana da zor gelmez. Ama en cömert insan da olsa bir dereceyi aştıktan sonra ona da ağır gelmeye başlar.

Cömertin olduğu gibi cömertliğin de değişik tarifleri yapılmıştır. Meselâ istemeden vermek, verdikten sonra da o kişiyi minnet altında tutmamak, dilenciye istediğini verip bu hareketinden memnun olmak, gibi tarifler yapılmışsa da bunlar da eksiktir. Gerçek olan şu ki; mal ve varlık, zaruret ve ihtiyaç duyulduğunda kullanılsın diye biriktirilmiştir. Kullanmanın da üç yolu vardır:

- 1- İhtiyaç olduğu halde harcamamak
- 2- İhtiyaç ve lüzum olmadığı halde harcamak
- 3- Sadece ihtiyaç ve lüzum hâsıl olduğu zaman harcamak.

Birincisi cimriliktir, ikincisi israftır, üçüncüsü cömertliktir. Bu tarifte bile o kadar kapalılık vardır ki; lüzum ve ihtiyacı nasıl izah etmek gerekir? Cömert kimsenin lüzumlu gördüğünü cimri kimse lüzumsuz görür. Bu bakımdan her şeyden önce lüzumluluğu ve ihtiyacın kendisini iyi tanımak lâzımdır. İhtiyaç ve lüzumluluğun iki kısmı vardır.

- 1- Şerî lüzumluluk
- 2- Adet ve anelerin icap ettirdiği lüzumluluk.

Şerî lüzumluluktan; şeran; yani dinî bakımdan yerine getirilmesi vacip olan bütün haklar kast olunmaktadır. Meselâ zekât, sadaka, çoluk çocuğun ihtiyaçları gibi. Anane icabı olan lüzumluluktan da basit şeylerde harcama gerektiğinde keseyi kısmamak manası kast olunmaktadır. Fakat bu ölçü; şahıslar ve durumlara göre her zaman değişkendir. Zengin bir kimse için birkaç kuruş basit bir şeydir; ama yoksul kimse için o miktar para bir değer taşır. Başkalarına verdiğimiz zaman bizi sıkacak olan şeyler kendi çoluk çocuğumuza verdiğimiz zaman bizi sıkmaz ve zor gelmez. Baba, amca, kardeş, dayı akrabalıkları ne kadar bir birinden farklı ise aynı şekilde, cömertlikle cimriliğin arasında da pek çok farklar vardır. Babaya bir şey vermekten çekinmek cimriliktir. Ama aynı şey amcaya karşı olursa cimrilik olmayabilir.

Aynı bunun gibi yemede, giymede ev ve döşeme eşyalarında durum tamamen farklıdır. Bir eşyada bir dereceye kadar tutumlu ve eli sıkı olmak cimriliktir. Ama başka bir şey de aynı tutum cimrilik değildir. Buna göre cimriliğin tarifi şudur: Mal ve parayı ondan daha kıymetli ve üstün olan meselâ şeref, haysiyet, namus v.s. gibi şeyler karşısında değerli tutup harcamaktan sakınmaya cimrilik denir.

Cömertlik için şunlar şarttır: Verilen bir şey bir karşılık beklenmeden verilmeli, karşılığında bir şey ummamalı, aynısı istenmemeli, teşekkür edilmesi, minnettarlık duyulması, övgü ve saygı gösterilmesi beklenilmemelidir. Çünkü karşılıksız ve hiçbir şey beklenmeden vermek, cömertliğin ilk şartıdır. Yukarıda sayılanlar ise karşılık istemenin çeşitli şekilleridir.

4- Bir kısım ahlâkî hastalıklar vardır ki onların da çeşitleri çoktur. Bu hastalıklardan bazıları öyle gizli, öyle derinlerdedir ki; şahsın kendisi bir tarafa, doktoru bile ahlâkî hastalıkları zor tanıyabilir. Eski âlimlerin eserlerinde, bu manevî hastalıklar ve ahlâkî marazlar hakkında, en küçük bir söze rastlanmamaktadır. Gazâlî hazretleri son derece titizlikle bunların izahını yapmıştır. Meselâ Riya konusunda şöyle yazar:

Riyâ üç çeşittir:

- 1- Apaçık göz önünde olan riyâ
- 2- Örtülü, kapalı riyâ
- 3- Çok kapalı ve gizli riyâ.

Örnek vermek gerekirse, meselâ; bir kimse halk görsün diye ibadet yaparsa bu apaçık bir riyadır. Bir başka kimse de; başkalarına göstermemek için göz önünde ibadet yapmaz da evinde tek başına olup hiçbir kimsenin haberi ve bilgisi olmadığı bir zamanda ibadet yapar, bu kişi tesadüfen eve bir

misafir gelip o şahsı gördüğü zaman, yalnızken kalbi ibadetten fazla zevk almadığı halde, gelen kişinin görmesiyle zevk almaya başlarsa bu riya olur.

Bir başka kişi ise; hiçbir kimseye göstermek için ibadet yapmıyor ve başkalarının tesadüfen onu görmesi onda bir değişiklik meydana getirmiyor, ama halk bunun ibadetine düşkün bir insan olduğunu öğrendiği zaman içinden derin bir zevk duyuyor ve hoşlanıyorsa bu riya en Gizli riya'dır. Çünkü bu sevincin ve hoşlanmanın asıl sebebi kalpte riya'nın var oluşudur. Fırsat buldu açığa çıktı. Bu, taştan ateşin gizli olmasına benzer. Çakmaktaşı ve bazı taşlar birbirine vurulursa ateş sıçrar. Bu da insanlara göstermeden ibadet etmek istemesine ve kimsenin bilmesini arzu etmemesine rağmen bu çok gizli riya tesiriyle bu durumdaki şahıs daima, halkın kendisine hürmet ve saygı duymasını bekler. Eğer herhangi bir yerde ona karşı hürmette kusur yapılırsa ona ağır gelir, üzülmür. Bütün bunlar, o şahsın kalbinde riya'nın varlığının delilleridir. Çünkü faraza, eğer o şahıs ibadetine düşkün olmasaydı, halktan hürmet ve saygı beklemeyecekti. Bundan anlaşılmaktadır ki onu ibadete sevk ettiren şey bu gibi arzular ve isteklerdir.

Çok gizli ve çok derinde olan riya'ların başka şekil ve tezahürleri de vardır. Meselâ; bir âlim tek başına ıssız bir yerde namaz kılmaktadır. Tam bu sırada başka kimseler içeri girse, âlim kişi de halk beni örnek tutmaktadır ve her meselede bana uymakta ve beni örnek kimse kabul etmektedir, o halde ben daha fazla huşû ve huzû ile namaz kılsam bu görenlere iyi tesir eder bende onlara iyi bir örnek olmuş olurum. Aynı benim gibi onlar da huşû ve huzû'dan ayrılmazlar, düşüncesiyle önceki haline göre daha fazla huşû ve huzû ile namaz kılmaya başlarsa bu en gizli riya'dır.

Bundan daha nazik bir durum daha var. Eğer bu âlim hatalarını ve kusurlarını öğrenip; benim huşû ve huzû duygum aslında halka göstermek içinmiş, tek başına iken tatmadığım lezzeti topluluk içinde olduğum zaman duyuyorum derse bu düşünceden hareket ederek tenhâ ve ıssızlıkta huşû ve huzû ile namaz kılmaya başlarsa bu da riya'dır. Çünkü aslında bu huşû ve huzû'yu harekete getiren o riya'dır. Ancak şu kadar fark vardır ki halk içinde veya ıssızlıkta da olsa bu iki durum müsâvi olmuştur. Belki de tek başına olmanın daha doğru olduğu fikrini veren âmil ve asıl muharrik halk içinde olduğu zaman duyduğu duygulardır.[\[31\]](#) Bütün bu bahisler ahlak hastalıklarının teşhisi, yani iyi tanınması ile ilgilidir. Bundan sonra tedavi sırası gelmektedir. İbn-i Miskeveyh'in kitabında anlattığı gibi, eski Yunan filozof ve ahlakçıları tedavi için iki yol göstermişlerdir.

1- Her hastalığın tedavisi onun zıddı ve ona zıd düşen usullerle yapılmalıdır. Meselâ bir kimse cimri ise o şahsa zorla cömertlik yaptırmak lazımdır. Ta ki zaman geçtikçe bu tatbikatlar ve alıştırmalar sayesinde kendi kendine o şahıstan cömertçe, eli açıkça davranışlar meydana gelmeye başlasın.

2- Bütün ahlakî hastalıkların temeli iki şey üzerinde bulunmaktadır, öfke ve korkaklık. O bakımdan bu iki hastalığın tedavisi bütün ahlak hastalıklarının tedavisi demektir. Öfkenin meydana geliş sebepleri sekizdir. Kendini beğenmek, gurur, manasız söz, alay v.s. Sonra da bu sekiz duygunun yok edilmesi yollarını göstermiş, bundan sonra da korkaklığın tedavisini anlatmıştır.

Gazâlî; tedavinin ilk merhalesinde hastalığın zıddı ile yapılmasında, eski Yunan filozofları ile aynı görüştedir. Çünkü bunu, gayet genişçe ve açık bir şekilde kendi ifadelerinde açıklamış, ama o, bütün bu manevî ve ahlakî hastalıkların sadece öfke ve korkaklık duygusundan meydana geldiğini kabul etmemiştir.

Bütün manevî hastalıklar listesini bu iki hastalıkla ilişkilendirmek mümkündür.

Gerçek şu ki; Gazâlî'nin kitaplarının, diğer bütün ahlakçı filozofların kitaplarını değersiz kılması, onun en büyük başarısı olmuştur. Bu üstünlük de şundan ileri gelir. O, eserlerinde gayet ilmî ifadeler ve derin görüşler içinde her hastalığın sebeplerini ayrı ayrı incelemiş, onların tedavi yollarını da göstermiştir. Aşağıda ki örnekler bunun en büyük delilidir.

Dördüncü Bölüm

HASTALIKLAR

SEBEPLERİ VE TEDAVİ YOLLARI

ĞİBET/GIYBET

Duyduğu zaman memnun olmayacağı veya beğenmeyeceği şekilde birinin hakkında arkasından konuşulmasına gıybet denir. Bu hastalık Müslümanlar arasında yaygın olduğu kadar Dünya'nın hiçbir milletinde ve hiçbir din toplumunda yaygın değildir ve benzeri de gösterilemez. Mümkün olsa da devlet gücü ile bu manasız dedikodulardan, Müslümanlar men edilse ve ğîbet zorla ortadan kaldırılsa, bir anda toplantıları sönükleşecek, oturumları neşesini kaybedecektir. Çünkü onların sohbetlerinin hararetinin en büyük kaynağı bu ğîbet'tir. Hayrete şayan olan, her Müslüman'ın bunun çok kötü bir şey olduğunu bilmesidir. Fakat bundan öyle bir zevk alır ve tat bulur ki bir türlü terk edemez. Bunun da tedavisi için her şeyden önce hastalığın sebeplerine eğilmek, onları bulmak lazımdır. Gazâlî gayet sağlam bir teşhis ve tespitlerden sonra, onun sebeplerini izah ederek şöyle yazar:

“Ğîbet'in sebepleri çoktur. Onlardan sekiz tanesi umumiyetle herkeste mevcuttur. Üç tanesi ise, din hizmetleri sınıfı ile özel kişiler arasında ortaklaşa bulunur.”

1- İnsan bir şeye kızdığı zaman öfkesini yenemezse ister istemez kızdığı şahsın kötü taraflarını sayıp dökmeye başlar. Bundan içi rahatlar ve intikamını aldığını zanneder. Eğer her hangi bir şekilde öfkesini yenip içinde tutabilse dahi daima o şahsa bir fenalık yapmak, onun aleyhinde bulunmak için ruhen hazır vaziyette bulunur.

2- Bir toplantıda her hangi biri, çekiştirilip hakkında ğîbet yapılıyor olsa, sonradan bu toplantıya katılan kişi de ister istemez konuşmaların hararetine kapılır ve bu ğîbete ortak olur. Çünkü eğer o şahıs o ğîbet yapanları durdursa, onlara mani olsa veya kendisi sessiz sedasız otursa da ğîbete karışmasa onun varlığı oradaki şahıslara tatsızlık verecek, keyiflerini kaçıracaktır.

3- İnsan filân şahıs benim hakkımda yanlış düşünüyor, kötü niyetler besliyor, fırsat bulduğu zaman onları aleniyete dökcek, açıkça harekete geçecek diye bir şüpheye kapılsa, kendi durumunu kurtarmak için ondan evvel kendisi, ileride o şahsın sözleri tesirsiz kalsın, kimse ona inanmasın diye kendisi o kişinin kusurlarını sayıp dökmeye başlar. Bunu da; ben o şahsın hakiki kusurlarını, kötülüklerini söyledim de bu yüzden intikam alsın diye benim hakkımda yalan sözler söylüyor, iftiralar atıyor diyebilmesi için yapar.

4- Bir insana, iftira yahut bir suç isnâd edilse o da kendini müdafaa için onu yapmadığını ispat etmeye çalışırken gerçekten o suçu işleyen kim olduğunu söylese (bu da ğîbet'tir). Çünkü sadece kendisinin o hareketi ve suçu yapmadığını ispat etmekle yetinmeli idi.

5- Başkalarını küçültmek, basit göstermek için dolaylı yoldan kendinin büyüklüğünü kabul ettirmek isteyenler de olur. Meselâ bir şair diğer bir şair için, onun şiirleri son derece zevksiz yahut ta onda şairlik diye bir şey yok, onda şiir kabiliyeti diye bir şey göremiyorum dese onun dilinin altındaki ifade benim şiirim son derece ahenkli, zevkli ve en güzel uslûpla yazılmıştır demek istediğini gösterir.

6- Bir kimse kendi rakibinin şeref ve üstünlüğünü hazmedemese, bu şöhret ve şerefi de yok etmek elinden gelemese, o zaman derhal ve mecburen o kimsenin kusurlarını, eksikliklerini sayıp dökmeye başlar. Bilir ki bu şekilde ki sözler o şahsın, halkın içindeki itibarını yok edecektir.

7- Şaka veya gönül eğlemek için bazı kereler insan, diğerlerinin hal ve hareketlerini alaycı olarak

oradakileri güldürmek için söyleyiverirler. O kişiye ait bir takım kusurları sıralayıverirler. Maksat, oradaki kimseler bu anlatmalardan hoşlansınlar ve sohbet tatlı geçsin diye yapılır.

8- Bazen de biri ile eğlenmek, alay etmek ve dalga geçmek için bu tür sözler söylenir.

Gîbet'e sebep olan bu tür duygu ve davranışlar, her çeşit insanda bulunur. Vakarlı, haysiyetli sınıftan insanların müptelâ olduğu gîbetin cinsi üçtür. Onlar da:

1- Dindar bir kimse birinin çirkin bir hareket yaptığını görünce yahut başkalarından duyunca, bu harekete hayret edip o şahsın adını vererek: “Ahmet’in dindar ve şahsiyet sahibi bir insan olmasına rağmen, eğlence toplantısına katılmış olarak onu görmem veyahut ta duymam beni son derece hayrete düşürdü” dese, bu söz dahi gîbet'dir.

2- Öyle zaman olur ki, bazen insan acınır ve merhamet ederde şöyle konuşur: “Yazıklar olsun Ahmet içki içmeye başlamış, halbuki bu hareket onun şanına ve vakarına yakışmaz.” Bu da gîbettir.

3- Bazen de iyilik yollarını gösterme, insanlara doğruyu tavsiye etme duygusu coşarda, insan, o günahı işleyenin adını yanındakilere söylerse yine gîbet yapmış sayılır.

Bu üç durumda gîbet yapan kimse gîbet yapmadığı zehabına kapılır ve dinî bir emri yerine getirdiğini zanneder, kendini aldatmış olur. Halbuki o dinî emri ve üzerine düşen görevi yerine getirirken isim vermek şahsın adını söylemek mecburiyeti yoktur.

ÖFKE VE HİDDET

Allah, insanı öyle bir yapı ve karakterde yaratmıştır ki onu yok etmenin araçları o insanın kendi içinde ve dışında da vardır. İnsan vücudu her an değişimden geçmektedir. Bu yüzden o araçların değişmeside gerekmektedir. Dış düşman, insanın kendi hemcinsi olan diğer insanlardır. Bunlarla birlikte belli bir süre için Allah insanı canlı tutmayı amaçlamıştır. Bundan dolayı da o iki tür düşmandan kurtulması için gerekli şeyleri de yaratmıştır. İç düşmana karşı kendini korumak için insanda beslenme isteğini yaratmış ve bundan dolayı da insan, hayatının devamını sağlayan gıdaları almaktadır ve vücut ne kadar çözülme ve erimeye maruz kalıyorsa alınan gıda vücudun eksilttiği bedeni ihtiyaçları sürekli karşılamaktadır.

Dış düşmanlardan korunmak için Allah, insanda öfke ve hiddet duygularını yaratmıştır. Bunun faydası ise şudur; ne zamanki insana başka biri zarar vermek istese, hiddet ve öfke duygusu derhal kabarır, feveran eder ve kendine saldırana karşı kor. Bu bakımdan insanda arzu ve öfke diye iki ayrı duygunun bulunması bir yaratılış meselesi hikmetidir. Bütün diğer duygular gibi öfke duygusunun da üç derecesi vardır: İfrat, tefrit, itidal (normal) dereceleri. İfrat derecesi, öfke duygusunun aklın kontrolünden çıkarak normal düşünme, muhakeme etme, aklını kullanma gibi insanî vasıfların dışına çıkmasıdır. Bu durumda şahıs ne yaptığıının farkında değildir. Bu aşırı öfke (sinirlilik) onun yaratılışından gelir. Yani bazı insanlar temelden hiddetli ve feveranlı tabiatlıdırlar. Bu hareket ve feveran duyguları bazen peşpeşe gelen dış tesirlerle insanda yer eder. Meselâ bir insan öyle cahil, azgın, vurucu, kırıcı insanlar arasında kalır ki, zaten o insanlar öfke, intikamcılık, kabadayılık v.s. gibi duygularla övündüklerinden ve böyle şeyleri mertlik, erkeklik ve kahramanlık saydıklarından o kişiyi etkilerler aynı duygular ona da sirayet eder, onu da bu kalıba sokar.

İfrat durumunda: öfkenin titreşim izleri ve tesiri insan organlarının hepsinde hissedilir. Yüzün rengi değişir, el ve ayaklarda titreme başlar, gözler kızarır, ağızdan köpükler saçılır, dudaklar kasılır, burun delikleri açılır, ses tonu sertleşir ve çirkinleşir, ağızdan küfürler ve sövmeler çıkmaya başlar, eller yere doğru savrulur, önüne gelen ne varsa param parça edilip kırılır. Bu etki ve tezahürler, insan vücudunun dış azalarına bağlı olarak kalmaz bilakis iç âlemine de sirayet eder. Öfkelenilen kimseye karşı kalpte düşmanlık meydana gelir. Gitgide; çekememezlik, hased, istihza, namusuna dil uzatma derecesine kadar ulaşır.

Tefrit derecesi ise; İnsanın öfke ve hiddet göstermesi gerektiği yerde bile göstermememsi, bu duyguların kabarmamasıdır. Diğer bir tabirle buna; bayağılık, hamiyetsizlik, aşağılık gibi kelimeler de kullanılabilir. Bütün bu neticelerden sonra şöyle bir netice daha elde edilir ki, insanda emir bil maruf (Doğruyu insanlara gösterme) anlayışı kaybolur, böyle bir heyecan ve arzuyu asla duymaz. İnsanların çok çirkin hareketler yaptığını gördüğü halde bu tefrit duygusunda ki şahıs asla bunlara aldırış etmez değer vermez hatta değerlendirmez.

Öfke ve Hiddetin Tedavisi:

İfrat ve tefrit'den kurtulmanın yani orta yolu bulmanın adı itidâl'dir. İnsanın bu duyguyu kendi içine yerleştirmeye çalışması gerekir. Çünkü insanda öfkenin meydana gelmesinde başlıca sebep, insanın sevdiği ve arzu ettiği şeylerin başka bir kimse tarafından gasbedilmesi, kendisinin ondan mahrum edilmek istenmesidir. O bakımdan bu konuda düşünmek, sevilen ve arzu edilen şeylerin neler olduğunu bilmek gerekir. İnsan arzularının ve isteklerinin tümünü iki kısma ayırabiliriz. Birincisi; Arzu edilmekle birlikte hayat ve yaşayışımızın devamı kendisine bağlı olan şeylerdir. Kısacası hayatın devam etmesini gerektiren şeyler birinci sırada yer alır. Meselâ yiyim, giyim, mesken v.s.

gibi şeylerden insanı mahrum etmeğe, bunları insanın elinden almaya kalkışıldığı zaman mutlaka insan hiddete kapılır. Bu hiddete mani de olunamaz. Bu noktada itidal (normal)lik meydana getirmek demek sadece hiddeti kötü bir şekilde kullanmamak, yalnız müdafaa halinde kalmak demektir. Öyle ki insanın şeklinde renk, ses değişmesi ve hareketlerinde bu hiddetin hâkimiyeti görülmemesi, hiddetin normal kullanılması demektir.

Hayatın devamının şartı olmayan ikinci kısım arzular ise şunlardır: Meselâ mevki, şöhret, ünlülük, her yerde baş olma hırsı v.s. Eğer biri bunları da engellemeye kalkışsa çok fazla olmamakla beraber, normal duygulu insanda yine hiddet meydana gelir. Bunda da itidalli olmanın yolu şudur; zorla hayat şartlarımıza ve arzularımız listesine aldığımız şeyleri gitgide azaltmalıyız. Çünkü arzular ne kadar azalırsa, hırs ne kadar hafiflerse, bunlara bağlı olan öfke ve kederde elbette o nisbette azalacaktır.

Durmadan kendi aralarında boğuşan, birbirleriyle kanlı bıçaklı olan, birbirine hased ve kin besleyen insanların ihtilâfa düşmeleri ve aralarındaki kin ve düşmanlığın amili ve sebebi işte bu manasız ve değersiz ihtiraslar, arzular, isteklerdir. Meselâ bir şahıs ister ki nereye gitse halk kendine hürmet etsin. Kongrelerde o başkan yapılsın, ağzından ne çıkarsa derhal tasdik edilsin, önünde edeple oturulsun, arkasından adı anıldığı zaman övgü ve senaları yapılsın. Bunlardan her hangi biri yapılmazsa o üzülür, hiddetlenir, fakat bu elem ve hiddet aslında kendisinin meydana getirdiği sebepsiz, kendi kendine kabaran öfke ve kederdir. Bu manasız değersiz arzular, hevesler, istekler onun gönlünde yer tutmasaydı, böyle rast gele bir sebepten dolayı öfkelenmemesi lazımdı. Âlimler, müsnanfler ve mevki sahiplerinin öfke ve hiddetlerinin sebepleri işte bu değersiz arzularıdır. Bu arzular fazlalaştıkça, basit meseleler onlara dert olduğu ölçüde insanın öfke ve hiddetini kabartan şeyler fazlalaşır gider. Hizmetçi; verilen emri derhal yerine getirmedi, yemek gecikti, tuzu fazla oldu, yatak iyi düzeltilmeyip kırıışklar kaldı v.s. Öfkeli ve sinirli adam bunlardan her birine kızar, kabından çıkar, feveran eder durur. Bunun da sebebi, o adamın istek ve arzu alanının sınırını, çok geniş tutmuş olmasındandır. Hatta her isteği kendince o kadar kıymetli, o kadar ehemmiyetlidir ki, onlardan birine zerre kadar bir eksiklik gelse asla tahammülü yoktur.

HASED VE ÇEKEMEMEZLİK

Bu hastalık bugünlerde milletimizde o kadar yaygındır ki, zannediyorum dünyanın hiçbir milletinde böyle yaygın olmasa gerek. Memlekette başlanılan birçok faydalı işlerin tamamlanamamasının veya onlardan iyi bir sonuç alınamamasının en büyük sebebi, işte bu hased ve çekememezliğin ta kendisidir. Haddi zatında hased: Apaçık âdî bir duygu olduğu için şerefli bir kişi, saygın bir şahıs, bende bu hastalık var diye aklının kenarından geçirmez. Halbuki asıl o büyük şahıslar da, yüksek mevki ve mertebelere konmuş kimselerde bu hased hastalığı daha çoktur. Ama onun içinde bu hased öyle bir biçim almaktadır ki, onu fark edip tanımasına imkân bulamamaktadır.

İnsan da hased duygusu uyanmasının ana nedeni şudur: İnsan kendi kendini daha aşağı ve zelil bir durumda görmek istemediği için başka birinin kendinden daha çok değer kazandığını ve üstün seviyede olduğunu görünce kendisinin de en azından onun seviyesine ulaşmasını arzu eder.

Aynı seviyede, eşit düzeyde olmanın da iki biçimi vardır.

a- Ya bu şahıs onun üstün seviyesine ulaşacak

b- Ya da o üstün kişi bu şahsın basit seviyesine inecek.

Birincisi pek kolay kolay nasip olmadığı için ister istemez ikinci şıkta yollar arayacak bu yolu izleyecektir.

Her hangi bir yazar, hatip, vaiz yahut ta münekkit ne zaman ki parlamaya başlasa muvaffakiyet yolunda ilerlese pek çok meslektaşına bu durum ağır gelir, hased etmeye başlar. Her ne kadar onlar sûretâ, o şahsın şeref ve değerinin yok olmasını arzu etmiyor gözükseler bile bir gün o şahsın terakkîsi dursa, muvaffakiyeti azalsa, diğer şahıslar yani meslektaşları üzüntü yerine bir çeşit huzur ve memnurluk duyarlar. Her hangi bir yerde o şahsın iyi ve kötü tarafları birlikte söylense bu şahıslar onun iyiliklerinin değil kusurlarının söylenmesinden hoşlanırlar ve onu duymaktan zevk alırlar. Yazdığı eserlerine tenkit yapılmışsa bu şahıslar o tenkitlerin aşağılayanlarından hoşlanırlar. Adı karakterli kimseler her çeşit kusurları zevkle dinlerler ve onu alkışlarlar. Bunun aksine hazımlı yüksek görüşlü kimseler ise; seviyesiz tenkitlere hakaret gözüyle bakarlar, ama yerinde tenkitlerden onlar da zevk tadacaklar acı taraflarını sevecekler. İyilikleri söylendiği zaman asla duymadıkları kadar o zevki yerinde de olsa tenkitten duyacaklardır. İşte aralarındaki fark da budur.

Hased eden ve edilen arasında hased olması için mutlaka bir meslek ve sanat beraberliği şarttır. Eğer bir âlimin bayağı bir kimseye, bayağı bir kimsenin âlime, soft'nin vaize, şairin düz bir yazara, bir ıslahatçının çok zengin birine hasedleri yoksa dahi bu kimselerin her birinin hased illetinden pak olduğu söylenemez. Bunların düşünmesi gerekir ki bizzat onların meslektaşları, özellikle dostları dış görünüş itibarıyla onlarla aynı ayardaydı, bu yüzden de onlara hased etmelerine gerek yoktu. Ama meslektaşlarının şan ve şöreti, şeref, mevki ve itibarı artınca durumları ve duygu dünyaları ne haldedir, görmelidirler.

Hasedi meydana getiren sebepleri Gazâlî hazretleri şöyle sıralamıştır.

1- İsnada düşmanlık duygusu olunca, tabîî olarak o insan, düşmanına bir kötülük yapma duygusunu içinde hissediyor. Eğer doğrudan doğruya ona bir zarar veremiyorsa dolaylı yollardan ona bir zarar ve kötülüğün gelmesini diliyor. O bakımdan düşmanda hasedlik duygusunun olması kaçınılmazdır ve mutlaka vardır. Bir kimse iyi bir insan dahi olsa düşmanlık duygusu kimsenin çileli veya neşeli haline karşı aynı duyguyu besleyip eşit duygu taşıması imkânsızdır. Kısaca ifade etmek gerekirse hiçbir insan düşmanının elemine ve huzuruna karşı aynı duyguda kalamaz.

2- İnsanın başkalarından ayrı yaşayamaması da, onun yaratılışı icabıdır. Bu bakımdan bir arada yaşadığı insanlardan bir şahıs böyle yüksek mevkilere çıkarsa, onun azamet, şöret ve mevkiine kendisi de erişemezse, ister istemez onu çekemeyecek, hased edecek, onun o mertebeden düşmesini,

mevkiini kaybetmesini isteyecektir.

3- İnsan şahsî özellikleri, üstünlükleri sebebiyle diğer insanlardan hürmet ve saygı görmeyi umuyorsa, bir gün bu insanlar arasından itibar görmeye kendisine saygı duyulmaya başlanan bir kişi ortaya çıkınca hemen ona hased etmeye başlar. Çünkü artık o anlayacaktır ki; öteki kişiyi daha kıymetli ve değerli bulduklarından artık bana aynı saygıyı göstermeyecekler, hatta benim bile, istemeden herkes gibi o şahsa hürmet etmem gerekecek, der.

4- İki kişi aynı şeyi elde etmeyi istiyorsa ister istemez bunlar da bir birine hased eder. Bütün vaiz ve hatipler; herkesin kendilerinin güzel konuşmalarının ve fevkalâde hitabetlerinin esiri olmalarını isterler. Talebelerden de her biri, hocasının bütün ilgisinin kendisi üzerinde toplanmasını ister. Bir babanın ne kadar evladı varsa bunlardan her biri babalarının bütün sevgisinin kendisinde toplanmasına çalışır. İslâm âlimlerinden her biri de bütün vatandaşların kendisinden bilgi almalarını ve sorunlarının çözümünü kendisinden öğrenmelerini bekler. Halbuki bu çeşit bilginlerin hepsinin verecekleri cevap aslında aynıdır, değişmez. Bu bakımdan mutlaka bunlarda da bir hastalığı yerleşir.

5- Bir kısım insanlar vardır ki bunlar; herkesten üstün ve tek adam olmayı isterler. Bu bakımdan dünyanın her hangi bir köşesinde eğer bir şahıs, her hangi bir ilim ve sanatta şöhret elde eder de herkese kendini kabul ettirirse, tek adam olmak isteyen kişi bunu çekemez, ona bu çok ağır gelir. O kişinin sivrilmesinden, kendisinin tek olmasına bir kıl payı da olsa eksiklik gelir. Halbuki o şahsa Dünya'nın tek adamı olmaktan daha değerli hiçbir şey yoktur.

6- Bir takım insanlar daha vardır ki; yaratılıştan alçak karakterli, karanlık ruhludurlar. Bu tip insanlar sebepsiz, manasız yere herkese hased eder. Her hangi bir kimse olsun, nereli olursa olsun, hangi sınıfın insanı olursa olsun mesele değil. Eğer o şahıs sivriliyorsa bu tip insanlar derhal hased etmeye başlarlar.

Hasedin Tedavisi:

İnsan bir kere iyice düşünmeli ki, hased etmekle, hased edilene mi yoksa hased edenemi zarar gelmektedir. Hased edilene hiçbir zarar gelmediği apaçıktır. Bir kimseye hased edilmesi, o kimsenin üstünlüğünü ortaya koyar. (Çünkü kendinden aşağısına insan hased etmez). O bakımdan hased edilen şahsın eline, üstünlüğünün ve şahsiyet sahibi olduğunun bir senedi verilmiş oluyor. Buna ilâveten hased edilen kimse kendisini çekemeyenlerin, kendisine muhalif olanların içinin yandığını öğrenince hased eden, daha fazla büyük bir sadmeye uğruyor, içi burkuluyor da burkuluyor. Böylece hased edilen şahıs daha çok neşe duyuyor. Bu bakımdan birine hased etme uğrunda; ona kötülük yapma, ona zarar verme çabaları onu neşelendirme ve memnun etme yerine geçiyor.

Bununla birlikte insan; hasedi sebebiyle din ve dünyası bakımından ne kadar zarara uğradığını da göz önünde bulundurmalıdır. Hased dinî bakımdan son derece kötü ve günah bir şey olduğu için dinen günah işlemiş olur ve hased eden için, bildirilen cehennem azabını gerektirir. Dünya'da ki zararı ise: Hased etmesi yüzünden daima kalbinde bir sıkıntı ve elem duyar. Hased duygusu arttıkça bu sıkıntı ve elem de artar. İnsan bu hasedin verdiği azabı apaçık söyleyemediği için kalbinin derinliklerin de yerleşir ve insanı kendi kendine eritir, yer bitirir.

Bu tedavi tarzı; Gazâlî'nin kanaat ve görüşleridir. Fakat bize göre hasedin tedavisi ve ilacı sadece insanın kendisinin; benim bu hareketim gerçekten hasedtir diye kanaat getirmesi ve buna inanmasıdır. Hased, öyle adi, pis ve bayağı bir hal ve sıfattır ki, hiçbir kimse bu hali kendisine yakıştıramaz. Yanlışlık; şahsın hasede giden düşüncelerini, duygu ve hareketlerini hasedle ilgili görmemesinden ileri gelmekte ve kendini teselli edici başka niyetlere dayandırmasındadır. Meselâ bir yazarın eseri çok tutulursa ve herkes tarafından beğenilirse aynı devrin başka bir yazarı onu

çekemeyip o eser üzerine tenkitler yapmaya başlar. Bu hareket hased ve çekememezlikten ileri gelmesine rağmen yanlış bir mantıkla bu hareketini hasedlikle ilgili görmez. Bilâkis ilim ve sanatın ilerlemesi için eserlerin ve kitapların yanlışlıklarının ve hatalarının alenen söylenmesi ve herkese gösterilmesi gerektir, diye düşünür.

Bunun tedavisi ise: İnsanın kendisi, kendi kalbini şöyle bir yoklamalı ve onun içinde yuvalanmış örtülü ve gizli duyguları iyice araştırmalı aynı şey, kendine yapıldığı takdirde; acaba o, bu hareket, ilim ve sanatın terakkisi için lüzumludur, diye düşünür, memnun olur mu? Hatalarının açıklanmasına sevinir mi? o tenkitçiye iyi gözle bakar mı? Böyle değilse anlamak gerekir ki, kendi yaptığı tenkitler ilim sevgisinden ve hakikat aşkından doğmamakta, bilakis başka bir şey perde altından onu böyle bir harekete sevk etmektedir.

Ayet: *(Ben de nefsimin iyi olduğunu iddia etmiyorum, çünkü nefis mutlaka kötülük yolunu gösterir.)*

Ahlâk felsefesinin en önemli ve en mühim meselesi, ahlâkın maksat ve gayesinin ne olduğudur. Yani biz niçin kötülüklerden uzaklaşmalıyız ve niçin iyi şeyleri tercih etmeliyiz. Vaizlerin, sôfi ve tarikat erbabının nazarında bu kötü duygulardan kaçınmanın amacı, sadece cehennemden kurtulmak ve Cennet'in nimetlerine kavuşmaktır. İşte bu sebeptendir ki vaizler ekseriya Cennet'in gönül okşayan tatlı manzaralarını anlatırlar. Fakat Gazâlî nazarında bu adi ve bayağı bir anlayış tarzıdır. Şüphesiz Cennet'e ulaşmak Cehennem'den kurtulmak takvanın, Allah yolunda olmanın değişmez neticesidir. Fakat bunlar asıl hedefler olarak gösterilip dar bir çembere alınmamalı ve sınırlandırılmamalıdır. Şu bir hakikat ki, genel halk bunu en son hedef olarak görür. Ama yüksek görüşlülük üstün anlayışlılık böyle düşünmeyi gerektirmez. Eğer iyilik; sadece karşılığında, on misli mükâfat verilecektir düşüncesiyle yapılırsa bu iyilik değil ancak bir çeşit ticarettir. Gazâlî, İhlâsın izahı bölümünde bu görüşü gayet açık bir şekilde ifade etmiştir. Şunlar onun sözleridir:

“Rûyem dedi ki: (İhlâs, yapılan hareketin mükâfatını dünyada da ahrette de olsa asla beklememektir.)

Rûyem'in bu sözü şunu bize açıklıyor: nefsin hoşlandığı şeyler Dünya'da da Ahirette de bir felâkettir. İbadet eden biri Cennet'in o güzel nimetlerini hedef alarak ibadet ediyorsa o kimse manen hastadır. İbadetin hedef ve maksadı sadece Allah'ın rızasını kazanmak olmalıdır. Cennet'i arzu edip Cehennem korkusundan kurtulmak için ibadet eden kimseye menfaat düşüncesinden dolayı muhlis denilebilir, ama hakikatte o, midesini düşünen ve şehvetine esir olan kimsedir.”

Şu bir hakikattir ki; sevap ve günah karşısındaki davranışı, sadece cehennem korkusuna dayanan kimse, günah işledikten sonra pişmanlık ve nedamet duymaz. Bu kimsenin hali aynı; malının bir kısmını kaybeden insanın buna karşı pişmanlık ve nedamet duymamasına benzer. Halbuki üzölmek, tövbeler yapmak, Allah katında en makbul olan şeydir. Günaha üzölmek ve tövbe etmek, pişman olmanın ve nedamet duymanın diğör bir ifadesidir.

KELÂM İLMİ

Herkesin takdir ettiği gibi kelâm ilminin Gazâlîyle özdeşleşmesi, mantığın Aristo’yla olan özdeşleşmesi gibidir. Meşhur İbn-i Haldun çok açık olarak der ki; “Gazâlî’den önce Kelâm ilminde felsefe kokusu ve karışımı yoktu. Bu ilim koluna felsefe uslûbunu karıştırarak geliştiren kimse sadece Gazâlî’dir.” Lâkin bu görüş tamamen yanlıştır. (Kelâm ilminin tarihi) isimli eserimizde bunu genişçe yazdık. Burada şu kadarını bilmemiz gerekir ki, kelâm ilminde önceleri iki yol tutulmuştu:

- a) Akıl yolu
- b) Nakil yolu.

Nakil yolu bizzat İslâm mezhepleri olan Mutezile, Kaderiye, Cebriye v.s. ye karşı icat olmuştu. İbn-i Haldun’un “Tarih Mukaddemesi” kitabında bahsettiği kelâm ilmi, işte bu İlm-i Kelâm’dır. Aklî olan kelâm ilmi, felsefe ve diğer mezheplere karşı icat edilmişti. İlk kurucusu da Ebu el-Hüzeyl Allâf idi. Sonradan bu kolu Nazzam, Câhız, Hasan Nevbahtî, Ebu Müslim İsfahânî ve başkaları ileri noktalara taşıdı.

Kelâm ilminin, naklî olan bölümünde çeşitli dalları vardı. Zâhiriye, Mâtürîdiyye, Eş’ariyye gibi. Gazâlî Eş’ariyye koluna bağlıydı. Bu kolun ilk kurucusu zaten Ebu’l Hasan Eş’ari idi. Bu kolların hiçbirinin başlangıçta felsefe ile ilgisi yoktu. İlk defa Bâkılânî bir takım felsefî deyim ve ifadeleri Eş’ariyye’ye soktu. İmam el-Haremeyn ve diğerleri bunu daha da fazlalaştırdı. Gazâlî hazretleri ise o kadar terakki ettirdi ki nakli olma durumunu kaybedip, aklî olup çıktı. Bundan dolayı İbn-i Haldun yanılarak; Gazâlî, aklî kelim ilminin mucididir dedi. Her neyse Gazâlî kelâm ilminde ne gibi işler yapmışsa biz bunları geniş bir şekilde izah etmek istiyoruz.

Kelâm ilmi hakikatte iki şeyin adıdır. Bir fikri ya ispat etmektir ya da o fikri çürütmektir. Yani felsefe ve benzerlerini iptal edip çürütmek ve İslam inançlarının sağlamlığını delilleriyle ispat etmektir. Gazâlî her iki konuda da faaliyet göstermiştir. Böyle olunca da biz iki konuda ayrı ayrı izahlarda bulunacağız.

FELSEFENİN İPTALİ (Çürütülmesi)

Gazâlî felsefeyi ret etmeden önce eski Yunan filozoflarının metodlarına uygun olarak felsefe konularında kitaplar yazmıştır. O bu hareketiyle; ileride yapacağı tenkitleri ve redleri, bu ilmi tanıyarak, iyice bilerek yapmayı arzu etmiş ve hedef almıştır.

Mantık konusunda iki kitap yazmıştır.

1- Mihakkün Nazar (Sağlam görüş)

2- Miyâr el-İlim (İlmin ölçüsü)

İkinci kitap son derece çaplı bir eserdir. Eserde, bir taraftan mantık meseleleri anlatılırken diğer taraftan tenkitleri de onu takip etmiştir. Bu eser, bugün kayıptır. İbn-i Teymiyye “Erreddü Alel Mantık” (Mantığı Red) isimli kitabının bir yerinde bu kitaptan kısa bir alıntı yapmıştır. O bakımdan biz burada o alıntının özetini yapacağız. Tarif etme ve sınırlandırmanın mantıkta yapılan tarifini, eğer onların şartları göz önünde bulundurulursa -birkaç müstesnanın dışında- hiçbir şeyin tarifi ve sınıflandırılması yapılamaz.

1- Bu konuda kesin bir hudut çizmenin, sınırlandırmanın ilk şartı şudur: Bir eşyanın kendisi, benzeriyle karıştırılırsa bu karışımdan onu tam olarak ayırmada içi nasıl tatmin olur. Çünkü bizim benzer bir cins diye kabul ettiğimiz şey gerçekte ihtimaldir ve yakın olan bir şeydir. Ama ona daha yakın başka bir cinsin mevcut olması mümkündür ve bizim görüşümüzden uzak kalmıştır. Meselâ şarabı tarif ederken sarhoş edici sıvı madde tanımı kullanılır ve sıvılık en yakın bir tür benzerlik zannedilir. Halbuki sıvılıktan daha yakın bir sıfat ve sınıflama şarap kelimesinin kendisidir. (lügat manası yönünden)

2- Cins için zâti olmak şarttır. Halbuki zâti (kendi varlığında bizzât bulunması) ile başkaları tarafından verilmesi, sıfatlarını birbirinden ayırmak son derece zordur.

3- Tanıtma yani tarifte şart olan ise, bütün o eşyaya ait özelliklerin, o tarihin içine girmesi lazımdır. Halbuki bütün özellikleri ve aynı cinse giren bütün varlıkları çevreleyip sıralamak imkânsız denecek kadar güçtür.

Bu itirazlar; her ne kadar Gazâlî’nin ispat edilmiş olan üstün bilgisinin ve keskin zekâsının karşısında öne sürülecek deliller değilse de yapılan üçüncü bir itiraz da İbn-i Sînâ’dan gelmiştir. Bu itirazların yapıldığı inkâr edilemez. Aristo döneminden bu güne kadar cins ve sınıf için, tarif (tanımlama) ve sınırlama için; insan konuşan bir hayvandır, tarifinden başka bir tarife rastlanmaz. Tarif ve sınırlama ile ilgili yüzlerce deyim kullanılmıştır. Meselâ yakın cinsler, uzak cinsler, üstün veya aşağı cinsler ve daha nice deyimler kullanılmıştır. Ama bütün bu titizce incelemeler insan ve hayvan üzerinde gösterilmiştir. Mantık ilmini öğrenmek için ömürler tüketen şahıslara, insandan başka her hangi bir şey meselâ meyve, gül, çiçek, dal, ot ve diğerlerinin aslı ve hakikati sorulsa bütün tetkikleri ve araştırmaları boşa gidecek sorular cevapsız kalacaktır. Hayrete şayan olan bir şey de; hâlâ, insanın bütün özelliklerini içine alan ve kendinden olmayanları bertaraf eden bir tarifi yapılmamıştır. İnsana son tarif; konuşan hayvan diye yapılmıştır.

Ama dikkatle incelenecek olursa bütün hayvanlar, konuşan canlılardır. Hayvan olmak, canlı, hareketli varlıkların ortak sıfatı ve bu noktada aralarındaki benzerlik aşıkardır. Ama her hayvanın konuşması ise şu bakımdandır: Bütün canlılar bir dereceye kadar reaksiyon gösterme kabiliyetine sahiptirler, duygularını çeşitli şekillerde ifade edebilmektedirler. Bu da konuşmanın değişik bir türüdür. İnsanın çok çeşitli ve daha uzak ihtimallere göre duygularını ifadelendirmeye sahip olması onun ayrı bir özelliğidir. Duygularını çok açık bir şekilde anlatabilir. Hayvan bu şekilde değil, lâkin bu fark daha çok, meramını daha az anlatabilme farkından başka bir şey değil. Asıl konuşmak, söz söylemek demek değildir. Eğer öyle olsaydı meleklerin konuşmasına ne denirdi. Halbuki melek;

şeffaf, hareketli, konuşan varlıktır ve bunların hepsidir. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, tanıtmaya ve sınıflandırmanın, yapılan tarifine göre çok nadir şeylerin tarifi yapılabilir.

Felsefe konusunda Gazâlî, çok önemli büyük bir kitap olan Mekâsıd el-Felâsife'yi yazmıştır. Bu çok derinlemesine yazılmış bir kitaptır. Felsefenin bütün bölümlerini yani mantık ilmini, varlıkların aslı, varlıkların unsurları ve ilâhiyat konularını içine almıştır. İslâm memleketlerinde bu kitabın adına sanına rastlanmamaktadır. Ama Avrupa kütüphanelerinde çeşitli yazmaları mevcuttur. Nitekim yukarıda bahsettik.

Alman Prof. Goshi; Almanca olarak Gazâlî hakkında yazıp milâdî 1858 tarihinde Berlin'de bastırıldığı kitabında, Gazâlî'nin bu kitabından birkaç sahifeyi asıl metni ile naklen içine almıştır.

Mantık ve felsefe Gazâlî'nin ihtisas alanı değildi. Hatta doğru dürüst bu ilim dallarında tahsil bile yapmamıştı. Bu doğru. Ama buna rağmen bu ilim dalları onun geniş kültüründen ve dâhiyane kabiliyetinden tamamen uzak kalmamışlardı. Gazâlî'den önce ne kadar felsefe kitapları yazılmışsa hepsinde; bu felsefî ve mantıkî konuların, harcı âlem olan hiç kimse tarafından anlaşılmaması göz önünde tutulmuştur. Halbuki bu âdet ve usul Müslümanlardan çok daha önce devam edip gelmektedir. Aristo felsefî görüşleri açıkça anlatan bir kitap yazdığı zaman Eflatun ona çok kızmış ve gizli kalması gereken sırları ve işaretlerin değerini yok ettin diye bir haberci göndermiştir. Aristo da bunun karşılığında ona; ben bu sırları öyle derin manalı sözlerle izah ettim ki harcı âlem herkesin anlamasına ve idrakinin ulaşmasına imkân yoktur diye haber göndermiştir. Müslümanlar arasında, Aristo felsefesinin en büyük tefsircisi, izahçısı İbn-i Sînâ'dır. İbn-i Sînâ bu beyanlarında öyle enteresan bir eda kullanmış ki sanki o basit mesele, anlaşılması imkânsız ilâhi ilham zannedilir. Gazâlî bu sihiri bozdu. O en ince, en dolambaçlı meseleleri öyle inceler ve öyle ifadelerle anlatır ki hafif bir isti'dat sahibi kimse bile anlayabilir. Gazâlî'nin bu metodunu Fahreddin Râzî daha çok ilerletmiş ve felsefeyi çocuk oyuncağı yapmıştır. Ama ne yazık ki daha sonra ki âlimler yeniden o muamma tarzı ve ne söylendiği anlaşılmayan ifadeleri kullanmaya başlamışlar bundan da eski Yunan felsefesinin en basit ve bayağı meseleleri bile idrak edilmesi güç, nazik konular haline gelmiştir.

Şunu demek isteriz ki: Gazâlî, Makâsidül Felâsife'yi yazarak, felsefenin hiçbir sırrının kendisinden gizli kalmadığını, felsefeyi gayet iyi kavradığını, ispat etmiştir. Bunu gösterdikten sonra asıl hedefi olan felsefenin reddine yönelmiştir. Bu konuda özellikle bir kitap yazarak adını "Tehâfüt el-Felâsife" koymuştur. Bu kitabın girişinde yazdığı takrizde görülüyor ki, o konular bugün bizim zamanımızla çok alakalıdır. Bu bakımdan biz kısaca burada o kitaptan biraz nakiller yapacağız.

Zamanımızda öyle insanlar meydana gelmiştir ki onlar kafa ve beyinlerinin, bütün insanlarınkinden üstün olduğunu iddia ediyorlar, dini emirlere ve temel meselelere umursamaz bir bakışla bakıyorlar. Eflâtun, Aristo ve daha başkaları gibi eski önemli filozofların dinî; ehemmiyetsiz, manasız kabul ettiklerini zannediyorlar. Onlara göre; bu filozoflar bütün ilim dallarının kurucusu ve keşfedicisi oldukları, akıl ve düşüncede onların seviyesine kimse ulaşamadığı için bunların dinî reddetmeleri gerçekte, dinin manasız ve asılsız olduğunun açık delilidir. Dinin kaide ve prensipleri hayali ve uydurmadır. Sadece dış görünüşüyle iyi görünüşlü ve gönül okşayıcıdır. İşte o bazı insanlar bu görüştedirler. Bu bakımdan o filozofların ilâhiyat ve din konusundaki düşüncelerinin ve yazdıklarının yanlışlıklarını ve baştan aşağı hatalı olduklarını göstermek istedim ve onların mühim felsefî meseleler ve korkunç Aklî hakikatler dedikleri şeylerin çocuk oyuncağı denecek kadar basit değersiz ve geçersiz kuruntular olduğunu ispat etmek istiyorum.

1- Sadece ifade ve deyim bakımından İslâm meselelerinden ayrı gözüken felsefî deyimler; meselâ onlar Allah'a bir cevher demekten maksatlarının; her şeyde var olan parçalar değil, bilâkis başkasına muhtaç olmayan, kendisi tek başına ayrı bir varlık olan cevherdir demek olduğunu söylüyorlar. Bu ifadeye göre de Allah'a cevher demek, her ne kadar şeriatta bu deyim kullanılmamışsa da hakikatte

doğrudur.

2- İslâm esaslarına aykırı olmayan meseleler; meselâ ayla güneş arasına dünya girdiğinde ayın tutulması meselesi, bu ve buna benzer meseleleri red etmemiz gerekmez. Böyle meseleleri inkâr ve iptal etmeyi İslâm'ın müdâfaası zannedenler aslında İslâm'a en büyük kötülüğü yapıyorlar. Çünkü bu meseleler –İslâmın temel yapısına ve mantığına uygun olarak- matematik kaidelere istinat edilerek ispat edilmektedir. Bu kaideleri anladıktan sonra da o meselelerin doğruluğunda en ufak şüphe kalmaz. Artık bir şahıs kalkıp ta bunlar İslâm'a aykırıdır diye ispatlar yapmaya çalışması bu ilimleri bilenleri İslâm hakkında şüpheyeye düşürmekten başka bir şeye yaramaz.

3- Geride İslâm'ın belirli ve değişmez inançlarıyla çatışan konular kalır ki -meselâ kâinat'ın kadim oluşu (yaratılmayıp başlangıçsız oluşu), yeniden dirilme ve buna benzer bir takım meseleler– bizim konumuz ve tartışma hedefimiz bu meselelerdir. Bunları iptal etmek onların iddialarının tamamen yanlış olduklarını ispat etmek bu kitabımızın konusudur.

Kitaba böyle bir girişten sonra Gazâlî Felsefesinin yirmi meselesini ele almış onları çürütmüştür. Fakat ne yazık ki, Gazâlî'nin bu zahmeti pek de faydalı olmamıştır. Çünkü İslâm'a muhalif kabul ettiği meselelerden on yedisi hakkında kitabın sonunda bizzat kendisi bunlarla hiç kimse tekfir edilemez demiş ve üç meseleyi de mutlaka kâfir olmayı gerektirir diye karar vermiştir. Bunlar bile ihtilâflı konulardır.

Kısacası, Kelâm İlmi listesinde bu kitap fazla ehemmiyet taşımaz ama diğer bakımdan bu kitap Gazâlî'nin en önemli eseridir.

Müslümanlar eski Yunan felsefesini tercüme etmeğe başladıkları zaman bu felsefenin o kadar zebunu olmuşlardı ki, sanki onun her meselesi ilâhi bir ilhamdır. Bu sebepten Eflâtun ve Aristo'nun beyni ve kafa yapısı Müslümanlar arasında bugün bile insanüstü yaratılmış bir şey diye kabul edilir. Bu felsefe eserlerini tercümeden sonra İslâm âlimlerinin kendileri felsefeye ait yazdıkları eserlerinde, felsefe meselelerini her şeyin üstünde tutmuşlar ve üzerinde durulacak tek konular diye kabul etmişlerdir. Yakub Kindî, Fârâbî, Şeyh Ebû Ali Sînâ aslında Aristo ve Eflâtun'dan daha aşağı değillerdi. Buna rağmen hiç biri bu meseleler üzerinde kendi kafalarını kullanmamışlar ve neden diye araştırmamış, yunan filozoflarının görüşlerini olduğu gibi kabul etmişlerdir. Muhalefet edip, karşı koymaya çalışanlar ise dini düşüncelerden dolayı, sadece Kelâmcılardı. Lâkin bu şahıslar da sadece İslâm kaideleriyle çatışan meseleler üzerinde durmuşlar, Yunan felsefesinin ana hatlarını açıklayan, aynı anda onları tenkit ve cerh eden, sözlere yer vermemişlerdir. Gazâlî'nin Tehafüt-el- Felâsife'si her ne kadar doğrudan doğruya bu tarz üzerinde yazılmış değilse de bu tarz ve metodun temelini atmış, kurucusu olmuştur. O Yunan felsefesinin dehşetini kafalardan silmiş, tesirlerini azaltmış arkasından da herkes bu felsefenin kusurlarını araştırmaya yönelmiştir. Şeyh el-İşrâk, "Hikmet el-İşrâk"ı yazdığı zaman bu Yunan felsefe meselelerini sırayla yazarken hataları ve yanlışlıklarını da göstererek bir sıra takip etmiştir. Ebû el-Berekât Bağdadî de, "Kitabü'l-Mu'teber"ini bu tarzda yazmış, İmam Râzi ise Yunan felsefesini en büyük hasmı ve hücum hedefi yapmış, doğru taraflarının bile dumanını attırmaya çalışmıştır.

Her ne ise Gazâlî bu kitabında mevzu-bahsettiği, üzerinde durduğu meseleler sırasıyla şunlardır.

1- Filozofların, kâinat'ın ezelî (başlangıçsız) olduğu kanaatlerini çürütmek.

2- Yine kâinat'ın ebedî (sonsuz) olduğu iddiasını çürütmek.

3- Filozoflar, Allah âlemin yaratıcısıdır diyorlar, ifade tarzlarına bakıldığında onların düşüncelerine ve metotlarına uygun olarak Allah âlemin yaratıcısı olamaz.

4- Filozoflar, (kendi metodlarıyla) Allah'ın varlığını ispat edemezler.

5- Filozoflar, Allah'ın birliğini ispatlayamazlar.

6- Allah'ın sıfatlarını inkâr eden filozoflar, en büyük hataya ve sapıklığa düşmüşlerdir.

7- Filozofların, Allah ayrı ve müstakil değildir, demeleri yanlıştır.

8- Filozoflar, Allah'ın zatının tek olup, mürekkep olmadığını, mutlak mahiyetsiz olduğunu ispat edemezler.

9- Filozoflar, Allah'ın cisim olmadığını ispat edemezler.

10- Filozofların, sapık dehriyyeci olmaları kaçınılmazdır.

11- Filozoflar, Allah'ın kendinden başkasını mutlaka bildiğini ispat edemezler.

12- Filozoflar, Allah'ın kendi zatını bildiğini ispat edemezler.

13- Filozoflar, Allah'ın eşya parçalarını teker teker bilemez, iddiaları temelsiz ve yanlıştır.

14- Filozofların, feza hareket eden iradeli bir canlıdır, iddiaları yanlıştır.

15- Filozofların, fezanın hareketinin amacı hakkındaki izahları yanlıştır.

16- Filozofların, feza tamamen parçalar âlemidir, düşünceleri yanlıştır.

17- Harikulade halleri yani tabiat ötesi durumları inkâr etmeleri yanlıştır.

18- Filozoflar, ne cisim ne de araz olmayan ruhun, bir cevher olduğunu ispat edemezler.

19- Filozoflar, ruhun ebedi olduğunu ispat edemezler.

20- Kıyameti ve yeniden dirilmeyi inkâr eden filozoflar, en büyük hataya düşmüşlerdir.

Gazâlî'nin yazdığı bu meselelerin hepsini izah etmeye kalkarsak, kitabımız çok geniş çaplı bir eser ve parlak bir güneş şeklini alır. Bu bakımdan biz bunlardan vazgeçip örnek olarak bir meseleyi ele alacağız. Bu meyanda biz aşağıdaki meseleleri açıklamak istiyoruz.

1- Eski Yunanlılar nasıl bir metodla eşyanın hakikatini ispat ederlerdi.

2- Eski Yunanlıların ispat metodu mutlak hayalî idi. Bu bakımdan İslâm âlimleri de mutlak aklî ihtimallerle onu çürütmeye çalışırlar ve muvaffak olurlardı.

3- Eski felsefe bizim âlimlerin en büyük iftihar kaynağıdır. Bu felsefenin azamet ve haşmeti, kendine has deyimleri ve kendine has metodu ile ifade edildiği müddetçe ayakta kalır. Eğer o meseleler açıkça yazılıp, herkesin anlayacağı bir tarzda ifade edilirse çocuk oynacağı olacak kadar basit olduğu meydana çıkar. Eski Yunanlılar, âlemin kadim olduğuna inanırlardı. Gazâlî bu meseleler hakkında önce filozofların delil ve ispatlarını nakletmiş sonra onu reddetmiş ve çürütmüştür. Delil getirme ve ispatlamayı anlamak için önce birkaç deymi anlamak gerekir ve bazı kaideleri kafaya yerleştirmek lazım gelir.

1- Bir şey daima var olmuşsa ve daima var olacaksa buna Vacip el-Vücûd (varlığı gerekli) denir.

2- Daha önce var olmayan, gelecekte de var olması mümkün olmayan şeye mümtenî (var olması imkânsız) denir.

3- Daha önceden var olmayan, fakat sonradan var olup tekrar yok olabilecek şeye mümkün (olması imkân dâhilinde olan şey) denir.

4- Olması mümkün olan şey, var olmadan öncede olması mümkündü. Çünkü mümkün olmasaydı ya vacip olacaktı yahut da mümteni. Vacip olunca da daima var olması gerekecekti. Eğer mümteni olsaydı o zaman da asla var olması imkânsız olacaktı.

5- Sıfat için o sıfatla sıfatlandırılan eşyanın varlığı gereklidir. Meselâ eğer mürekkep varsa bu mürekkebin hususî bir şeyin içinde bulunması gerekir.

Bu kaidelerden sonra âlemin kadim olması üzerine öyle delil getirilebilir, öyle ispat yolu bulunabilir ki âlem var olmadan öncede var olması mümkündü. (dördüncü kaideye göre)

(Bir şeyin) mümkünatdan olması bir sıfattır. Sıfat için ise tavsîf ettiği yani sıfatlandığı bir varlığın olması gerekir. Bu bakımdan kendisinde imkân sıfatı var olan bir şeyin mevcudiyeti gerekliydi. Bundan da anlaşılır ki, kâinat yokken bile bir şey vardı ve ondan bu Kâinat meydana geldi. Bu ispatlama metodunu şu misalle daha iyi anlayabilirsin. Şu anda var olan bir testi düşün. O yokken de bir şey (toprak) mevcuttu. Ondaki belirli bir şekil alarak bu şey, testi haline geldi. Bu

ispatlama; eğer tecrübe, araştırma, vicdan üzerine tatbik edilirse kesin bir inanç doğması için yeterliydi. Ama eski Yunan filozofları sadece sözlere, deyimlere, faraziyelere istinat etmişler, bu yüzden onların bütün gayretleri boşa gitmiştir. İmam-ı Gazâlî de onların bu ispatlamalarını bu şekilde red etmiştir.

Her çeşit sıfatların mevsufunun =(nitelediği varlığın), varlık âleminde var olması şarttır. Var olmamak da bir sıfattır. Ama onun nitelediği, belirttiği varlık nerededir. Meselâ biz Allah'ın ortağı, benzeri, eşi olması mümteni (imkânsız) deriz. Burada da görüldüğü gibi mümtenî olma sıfatının nitelendirdiği şey (mevsuf) Allah Teâlânın ortağıdır. Ama varlık âleminde Allah'ın ayrıca bir ortağı var mıdır?

Bunlardan başka; başka varlıklarla, varlığı mümkün olan varlıklar; meselâ siyahlık, beyazlık, kırmızılık gibi şeyler yokken de olması mümkündü. Bu mümkün olanın mevsufu hangi şeydi ve neredeydi. Eğer varlıklarla varlığı mümkün olan şeylerin imkân dâhilinde olması demek, cevherlerde vardı demekse ve o başka varlıkların varlıklarıyla, varlıkları mümkün olabilirdi diye iddia edilirse o halde bu gerçekte onların mümkünattan olmadığını, bilakis cisimlerin vasıflarıyla var olduklarının mümkün olduğunu gösterir. Kısacası şu ki; mümkün, mümtenî v.s. aklî ve mantıkî kabul edişlerdir, onların hakiki olarak var olmaları gerekmez.

Gazâlî bu ifadelerden sonra, filozoflar adına bu itirazlara önce cevap vermiştir, sonra da cevaplara sağlam delillerle red etmiştir. Şimdi biz de bunu kısaca özetleyelim.

Bak! Basit bir mesele, dolambaçlı sözlerle ne kadar zorlaştırılmış ve anlaşılması güçleştirilmiştir. İspatlama yoluyla meselenin çözümü dışında daha birçok meseleler meydana çıkmış, mümkün olmanın hakikati, sıfatın hakikati, sıfatın nitelendirdiği varlığın var olmasının hakikati gibi safhalar ortaya çıkmış ve ancak bu merhaleler kat edildikten sonra mesele çözülmüş, konu anlaşılmış olur. Bu konuda açık ve sade bir ifade ile şu şekilde ispatlanma yapılabilir. Dünyada var olan şeylere baktığımız zaman anlarız ki onlar mutlak yokluktan meydana gelmiş değillerdir ve ne de mutlaka tamamen yok olabilirler. Meselâ koltuk önceleri basit bir odundu, odun ağacı, ağaç tohumdu, tohum daha başka bir şeydi. Demek isteriz ki; bir yere vararak bu zincirleme mutlak bir yoklukta, hiçlikte bitmemektedir. Bunun gibi eğer bütün insanlık âlemi toplanarak bir zerreyi tamamen yok etmek isteseler buna güçleri yetmez. Bir şeyi yakarsan külü kalacak, külü havaya serpersen toz olup dağılacak, fakat tamamen yok olmayacak. Mantığın dolambaçlı ifadelerine ve felsefî deyimlere alışmış, kendini bunlara kaptırmış kimselere, bu ispatlamalar bayağıca ve avamca bir ifade gibi gelecek ve araştırmaların, fikrî ispatlamaların kesin bir delili yoktur, diyeceklerdir. Fakat insafla, adaletle bu iki ispatlama metodunu karşılaştırırsan göreceksin ki birinci ispatlama metodu sadece ıstıhlara, bir takım delillere dayanmaktadır. Bundan da insanın kalbi tatmin olmamaktadır. Ayrıca getirilen delillerin asıllarının da iyice incelenmesi icap eder. Bir şeyi tamamen yok farz eden kimse, nasıl kabul edebilecek ki, o durumda o şey mümkündür.

Mümkün=olabilirlik, vücüb=varlığı kesin olan, mümtenî=olması imkânsız olan. Bütün bunlar her ne surette olursa olsun, her hangi bir şekilde var olan bir şeylere bağlıdırlar. Mümtenî olan bir şeyin dışarıda gerçek varlığı yoktur, ama zihinde vardır. Bu yüzden de bir meseleyi ispat konusunda mevzu olabilir. Ama ne dışarıda, ne de zihinde olmayıp bilakis yokluğu kesin olan şey üzerinde nasıl mantıki bir hüküm icra edilebilir. Şunu da farz etmek lazım ki; yokluk halinde imkân sıfatıyla sıfatlandırılan şeylerin ispatı nasıl yapılabilir. Her sıfatın mevsufu hariçte mevcuttur. Küllî olmak bir sıfattır. Onun mevsufu dışarıda nasıl bulunabilir. Hariç de mevcut olan şey cüzi olarak vardır, külli olarak olamaz. Sözün kısası bu davaları ne kadar incellersen incele gittikçe dağılacak, konu darmadağın hale gelecek, sonunda da ele bir şey geçmeyecek.

Bunun karşısında olan ikinci ispatlama metodu ise; varlığı göz önünde, varlık âleminde var

olduğu gözle görülen şeyler üzerinde yürür. Dünyada binler, yüz binlerce şeyler mevcuttur. Hepsi mevcut şeklinden önce de, başka bir şekilde mevcuttu. Bugün bunun aksine bir tecrübe yapılmamış, gösterilmemiştir. Buna göre, hiçbir şeyin hiçbir zaman mutlak yok olmayacağı kanaati kesin olarak ortaya çıkmaz mı? bir de şu ihtimaller vardır; mümkündür ki, bunların aksine tecrübeler yapılmış olsun ve biz onları bilmemiş, duymamış olalım. Ve ilk meydana gelen şeyin mutlak yokluktan meydana geldiği de mümkün olsun. Bunlar öğrenci vâri olan dolambaçlı konulardır, ama bunlardan kesin bir bilgi ve neticeye ulaşmakta hiçbir fark yoktur. Kesin bilgiye dayandığı ileri sürülen binlerce küllî meselelerde bundan daha çok ihtimaller meydana çıkar. Ama bundan onun kesinliğine, kati neticesine bir zarar gelir mi? Her şeye rağmen Gazâlî Türk tarzı (kesin) cevap verdi. Eski Yunan filozofları hangi tarzda ispatlamalara gitmişlerse Gazâlî de aynı çeşit mücadele metoduyla onların ispatlanmalarını çürütmüştür.

Aristo'nun izinde olan İbn-i Rüşd, Gazâlî'nin bu kitabına reddiye yazmış, ama Gazâlî'nin üstünlüğünü gösteren şey; onun bu kadar kısa zaman içinde felsefeyi kendi kendine öğrenmesidir. Hatta o, felsefeye öyle amansız bir hücum yapmıştır ki İbn-i Rüşd gibi bir filozof onun hücumlarını durdurmak için bu kadar gayret göstermiş, reddiye için uzun emekler harcamıştır.

AKİDELERİN İSBÂTI (İnançların İspatları)

Gazâlî hazretlerinin en büyük hizmeti ve başarısı burada başlamaktadır ve işte bu hizmetidir ki, onun adını her tarafa yaymış, ününü herkese ulaştırmıştır. İnançların ispatından maksat: Gazâlî hazretlerinin İslâm inanç ve akidelerini aklî delillerle nasıl ispat etmiş, insan mantığı ile nasıl kafalara yerleştirmiştir. Bunu genişçe anlatmadan önce Gazâlî nazarında İslâm Akide ve inançları nelerdir, bunu belirtmek gerekir. İslâm'ın temeli ve ruhu bir cümlemin iki şıkkindan ibarettir. “*Lailahe İllellah Muhammedün Resûlullah.*” Fakat bunun izahında ihtilâflar meydana gelerek birçok mezhepler, fırkalar türemiştir ve her mezhep ve fırka kendi görüşlerini, kendi iddialarını küfrün yahut da İslâm'ın ölçüsü kabul etmişlerdir.

Gazâlî tek başına bir fırka olan Eş'ariyye'ye mensuptur. Bu bakımdan onun inançları izah etme yerine Eş'ariyye inanç şekillerini sıralaması yeterli idi. Bilhassa İhyâ-el-Ulûm'da İslâm akidelerini izah ederken doğrudan doğruya ve olduğu gibi Eş'arî mezhebine ait görüşleri izah etmiştir. Fakat hayret edilecek şey şudur ki; Gazâlî'nin bu husustaki eserleri birbirinden tamamen farklıdır. Bu farklılık bu değişim ve farklı görüşler ise insanı şaşırtıcıdır. Bu konuda, büyük dâhi bilgin İbn-i Rüşd şöyle yazmaktadır:

“Gazâlî kitaplarında ki üslûbunda hiçbir mezhep ve fırkanın taraftarı olmamıştır, bilakis o Eş'arî'lerle beraber Eş'arî, tasavvufçularla beraber tasavvufçu, filozoflarla beraber filozoftur.”

Daha sonra izah edeceğimiz gibi Gazâlî'ye karşı, muhalif bir zümre türemiştir. Bunların muhalefetine sebepte Gazâlî'nin eserlerinde yer yer Eş'arî'ler ve diğerlerine zıt olan, onlara uymayan fikirler görülmesidir.

Gazâlî'nin mezheple ilgili görüşlerine ait önemli bir bahis olduğu için ve inançlar konusunda Müslümanların çoğunluğunu teşkil eden zümre Gazâlî'nin görüşü üzerinde bulundukları için, biz bu bahsi uzunca yazacağız. Bu meseleye genişçe yer vermemizin bir diğer sebebi de bu güne kadar hiçbir kimse bu çok önemli konuyu tam halledememiş olmasındandır.

Bu halledilmesi müşkil olan bahislerin kısa ve özet olan cevabı şudur; Gazâlî'nin eserlerinin hiçbir guruba aykırı düşmemesi, onun değişken karakterli olduğuna ya da herkesi memnun etme cihetine gittiğine bağlanmamalıdır. Bilakis onu bilerek ve kasten böyle yapmıştır. Kendisi bunu, “Cevahîr el-Kur'an”da şöyle açıklar.

“İki dereceden biri olan yani bu akidenin zahiri manasını ispat etmeyi biz Risale-i Kudsiyye'de yazdık. Bu risale yirmi sayfa tutmaktadır. Ve İhyâ el-Ulûm'un akide kaideleri bölümünün ayrı bir parçasıdır. Ondan gelen akidelerin ispatını daha çok incelemeler yaparak soru ve cevap şeklinde “Kitap el-İktisad-fi-el-İtikad”da yazdık. O da yüz yaprak tutmaktadır. Bu tek başına bir kitaptır ve kelâmcıların bütün iddia ve görüşleri bu kitaba alınmıştır. Ama eğer siz marifetle ilgili biraz güzel koku koklamak isterseniz, o halde İhyâ el-Ulûm'un sabır ve şükür, muhabbet ve sevgi, bölümlerinde ve yine İhyâ'nın baş taraflarını teşkil eden tevhidin izahı bölümlerinde o kokuyu bulabilirsiniz. Bir dereceye kadar, “Maksad el-Aksâ” isimli kitaptan marifet kapsının nasıl vurulacağı öğrenilir. Yahut sen açık şekilde ve şeksiz şüphesiz bu inançların aslını öğrenmek istersen sadece “Kitab el-Maznûnühî Alâ-Ğayri Ehlihî” isimli kitabımızı okumanız gerekir ve o hakikatleri ancak orada bulabilirsiniz.”

Aynı kitabın başka bir yerinde şöyle yazar:

“İkincisi de kâfirlerle münazara ve mücadele yapmaktan İlm-i Kelâm doğmuştur. Bunun da hedefi yolunu sapıtanları ve yanlış yola gidenlerin yanlış görüşlerini red etmek ve ileri sürdükleri itiraz ve şüpheleri ortadan kaldırmaktır. Bu ilimden mes'ûl olanlar da kelâmcılardır. Biz iki tarzda bunu izah ettik. Biri; basit bir tarzda yaptığımız açıklamadır. Bu bilgileri verdiğimiz kitabın adı, Risaleyi

Kudsiyye'dir. Diğeride bundan daha üstün tarz ve metodla yazılanıdır. Fakat bu noktada bilgi verilmesinin amacı, bu uydurmacıların dine sokmaya çalıştıkları hile ve desiselerinden insanların inançlarının korunmasıdır. Fakat bu ilimde hakikatler izah edilemiyor. Bu türden olan bizim bir kitabımız vardır. Onda, felsefecilerin hataları izah edilmiştir. Onun adı da Tehafüt-el-Felâsife'dir. Batınîleri red etme hususunda yazılan da; "Müstazhir", "Hüccet el-Hak", "Kasım el-Bâtınîyye" ve "Mufasssal el-Hilâf" isimli eserlerimizdir."

Bu ifadeleriyle Gazâlî'nin kendisi açıkça, eserlerinin akideler ve inançlarla ilgili olanlarının muhtelif dereceler taşıdığını söylemektedir. Bunların bir kısmı halkın zevkine uygun ve anlama seviyelerine göre yazılmıştır. Bir kısmı da bu seviyelerin çok üstünde bir görüşle yazılmıştır. Bazılarında ise hakikat perdeleri biraz aralanmış, bazılarında da hakikat perdeleri tamamen kaldırılmıştır.

Şu bir gerçektir ki; bidayetten beri İslam'da iki ayrı görüş meydana çıkmış ve bu güne dek, sürüp gelmiştir. Bir zümrenin görüşü şu ki; şeriat'da asla gizlilik-kapaklılık diye bir şey yoktur. Şeriat'ın belirttiği akideleri halktan biri nasıl anlıyorsa üstün seviyede olan biri de aynı şekilde anlamalıdır. Bu akideleri ispat için halktan birine nasıl deliller getiriyorsak üstün seviyede birine de aynı delilleri getirmemiz lazımdır. Diğer ikinci zümrede olanlar bu görüşe karşıdır. İbn-i Rüşd "Faslü'l-Makal"de şöyle yazar.

"Birinci Hicrî asrın büyüklerinin çoğu, şeriat'ın bir dış yapısı bir de içyapısı olduğu görüşünde idiler, içyapısını (batınî) anlama kabiliyeti taşımayan bir insana bu batın ilmini öğretmek gerekmez."

"Sahih-i Buhârî"de Hz. Ali'nin (r.a.) şu sözü nakledilmektedir.

"İnsanlara bilebileceklerini ve anlayabileceklerini söyleyiniz. Anlayamadıkları (anlama seviyelerinin üstündeki) meseleleri bırakınız. Yoksa siz onların Allah'ı ve Peygamberini yalanlamalarını mı istiyorsunuz?"

Gazâlî bu ikinci zümrenin görüşünde idi, aynı zamanda eserlerinde pek çok yerde bunu bize açıkça göstermiştir. İhyâ el-Ulûm'un giriş kısmında bu mevzuda uzunca bir bahis yazmıştır ve ilk paragrafı şöyledir:

"Bu ilimlerin hafi ve celî (açık ve gizli) diye iki kısma ayrıldığını, akıl ve i'zân sahibi herkes anlar ve kabul eder. Ancak bunu çocukluğunda birkaç mesele öğrenip o kadarıyla donup kalan, âlimler rütbesine yükselmeyen insanlar red ve inkâr ederler."

"Cevahir el-Kuran"da: Allah'ü Teâlâ'nın zâtı ile ilgili akideleri ve kıyamet günü olayları ile ilgili akideleri zikrederek bu akidelerin iki derecede olduğunu yazar:

"Birinci derecesi; bu açık akidenin ispat delillerini onun sırlarını araştırmadan esrarına vakıf olmadan bilmektir. İkincisi; bu akideleri anlamak, manalarının özünü bulmak ve onun zahirinin yani dış görünüşünün altındaki asıl gerçeği öğrenmektir. Bu iki dereceyi de elde etmek herkese farzdır."

"İlcâm el-Avâm" isimli eserinin sonunda da şöyle yazar:

"Allah'ü Teâlâ'nın Peygamberine emrettiği gibi; her şeyi kendi yerine, lâıyk olduğu mertebesine koymalıdır. Ve nitekim Allah Kur'anda buyurdu: *"Sen insanları Allah yoluna hikmetle, nasihatle çağır ve onlarla iyi bir tarzda ve güzel metodla mücadele et."* Buradan da anlaşılıyor ki; hikmete muhatap onlalar ayrı, nasihate muhatap olanlar ayrı, mücadeleye muhatap olanlar ayrıdır. Nitekim biz bunu, kıstas isimli kitabımızda uzun uzadıya anlattık."

Gazâlî'nin kaynak gösterdiği "Kıstas-ı Müstakim" (En doğru ölçü) adındaki kitabının bu konudaki metni şudur: Allah buyurdu ki: *"İnsanları Allah yoluna hikmetle ve güzel sözlü nasihatlerle çağır ve onlarla en güzel bir tarzda tartış."* Hikmetle çağırılması gereken kimseler ayrıdır, nasihat yoluyla çağırılması gerekenler ayrı, tartışma ve münazara ile çağırılması gerekenler ayrıdır. Eğer nasihatle çağırılması gerekenlere hikmetle çağırma metodu uygularsan ona zarar verirsin. Nitekim süt emme

çağındaki çocuğa kuş eti yedirmenin zarar vermesi gibi. Mücadele ve münazara metodunu, eğer hikmetli sözü anlamaya muktedir olan kimselere ve haleti rûhiyesi buna uygun olan şahıslara kullanırsanız o zaman bu metod o kimselerin nefretini uyandırmaktan başka bir işe yaramaz. Sağlam bir insana, insan sütü içirmek gibi bir şey olur ki, bu da ne kadar yersiz ve manasızdır. Münazara ve mücadele hoş bir uslûpla yapılmazsa bu da daima ve sadece hurma yeme âdetinde olan bir bedeviye, bir çöl insanına buğday unu yedirmek gibi olur. Ve bu öyle ince, nazik konulardır ki sadece Nübüvvet Makamından=(Peygamber Buyruklarından) elde edilen bir nurla idrak edilip anlaşılabilir. “Cevâhir el-Kuran” isimli eserinde, kıyamet gününün durumu hakkında şöyle yazar:

“Ve burada Müslüman ve kâfir olmak üzere, iki farklı zümrenin durumları anlatılmaktadır. Haşır, neşir, hisab, mizan, (amellerin tartılması) sırat gibi konular izah edilmektedir. Bunların da halka gıda vazifesi gören bir dış manası, yani görüldüğü gibi anlaşılması vardır. Bir de üstün kimseler için hayat yerine geçen Batınî (asıl ve hakiki) manası vardır.”

Bu temel bilgileri öğrendikten sonra, Gazâlî’nin eserlerinde görülen birbirinden ayrı görüşlerin sebebi kendiliğinden anlaşılmaktadır. Gazâlî’nin nazarında terbiye ve irşat yolu herkes için bir değildi. Bu bakımdan da onun eserleri çeşitli seviyelerdeki insanlara göre ve çeşitli anlatım usulleriyle yazılmış olması gerekiyordu. Aşağıda adlarını sıraladığımız eserler içinden, hangi eserin hangi çeşitten olduğunu, hususi akide ve usulleri öğrenmek için hangi kitaplara itimat edilmesi gerektiğini öğreneceğiz. Biz bu listeyi konumuzun baş tarafında zikrettiğimiz “Cevahir el-Kuran”ın metninde Gazâlî’nin belirttiği şekle uygun olarak sıraladık.

Risaleyi Kudsiye: Yirmi sayfadır. İhyâ el-Ulûm’un içinden bir parçadır. Zahiri akidelerin nasıl ispat edildiklerinin delilleri gösterilmiştir.

İktisad-Fî El-İtikad: Yüz yapraklık bir eserdir. Bu da kelâmcıların basit ifadeleri biçiminde yazılmıştır. Fakat ispat delillerinde fazlaca tetkikler ve incelemeler yapılmıştır.

Müstazhirî: Bâtınîleri red etmek için yazılmıştır.

Hüccetü’l-Hak: Bu da Bâtınîleri red içindir. Bağdat’da yazılmıştır. Nitekim Gazâlî Münkız isimli eserinde bunu belirtmiştir.

Mufasal El-Hilâf: Bu da Bâtınîleri red içindir.

Kasım El-Bâtınîyye: Yukarıdaki gibi aynı konuya aittir.

Bütün bu eserler, o devirde yaygın olan kelâm ilmi tarzında yazılmış olup hakikatler ve sırlardan uzaktır.

Maznununbihi Alâ Ğayri Ehlihi: Yukarıdaki eserin sonunda Gazâlî hazretleri sarahaten belirtmiş ve “Ben bu eserde yukarıda zikredilen eserde yazmadığım daha önemli hakikatleri yazacağım” demiştir.

Yukarıda bildirilen bu konular üzerinde yazılmış kitaplarının dışında Gazâlî’nin daha başka eserleri vardır.

Meselâ: “El Münkizü Mine’d-Dalâl”, “Tefrika Beynel İslâm Ve’z-Zındıka”, “Mişkât el-Envâr”, bunlardandır. Bu kitapların ne türden eserler olduğu hakkında Gazâlî’nin açık ifadeleri bulunmamaktadır. Fakat konularından bu eserlerin hangi çeşit eserlere girdiği kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Bu izahlardan sonra, Gazâlî’nin kendine mahsus Kelâm ilmindeki görüşlerinden bahsetmemize sıra gelmiştir. Fakat daha önce, kısada olsa, Gazâlî’nin zamanında geçerli ve yaygın olan Kelâm ilmini tanıtmamız ve Gazâlî bu sahada nasıl değişiklikler yapmıştır ve bu değişiklikleri niçin yapmıştır, bunları da anlatmamız gerekmektedir.

O devirde yaygın olan Kelâm ilmi Eş’arî mezhebinin görüşüne göre düzenlenmişti. Mâturîdiyye ilmi kelâmı ortaya çıkmış ve teşekkül etmişti, ama Bâkılânî, İbn-i Fevrek, İmam el-Haremeyn gibi en

büyük ve şöhretli âlimler Şâfiî mezhebinde idi. Mâturîdiyye kelâmı ise Hanefî mezhebine özgü idi. Bu bakımdan da fazlaca yayılmamıştı. Bu kelâm ilminin temelini Ebul Hasan Eş'arî atmıştı. Bu zatdan önce kelâm ilminin değişik metodları vardı ve aralarında da hayli farklılıklar vardı. Yani bir kısmı aklî bir metod üzerinde bulunuyor, diğer bir kısmı ise nakil yolunu takip ediyordu. İmam Hasan Eş'arî uzun süre Mutezile mezhebinde kalmış, sonunda tevbe ederek, mutezileden ayrılıp nakilciler arasına katılmış olduğu için bunun kurduğu kelâm ilminde tabiatıyla nakil ve akıl karışımı bir özellik meydana gelmiştir. En büyük Eş'arî kelâmcıları, kendi kelâm ilimlerini, akıl ve nakil metodunu bir arada bulundurduğunu ileri sürerek, diğerlerine tercih ederler ve daima üstünlüğünü iddia ederler.

Eş'arî'nin koyduğu metodlar normal, mutedildi. İfrat ve tefritten uzaktı. İşte bu metod onun güzelliği idi. (Bu güzellik aklî delillerin nakille birleştirilmesidir.) Gitgide durum değişti. İmam Eş'arî'den sonra Gazâlî'ye kadar bu metod üzerinde yürüyen, akıl bilgilerinde usta bir âlim çıkmadı. Hatta akıl bilgilerini tahsil edip öğrenen kimselerin olduğunu iddia etmek bile zordur. Neticede Kelâm ilminin meseleleri ve metodları tamamen basitleşti ve ince görüşlülük kalmadı. Bu iki metottaki gerilemeler ve eksiklikler zaman geçtikçe akideleri son derece zor, müşkül, karmaşık şekiller tomarı haline soktu. Bunun izahını aşağıdaki misallerle izah edelim.

1- Eş'arilerden önce bütün hadisçiler ve zahir erbabı Allah'ın görülebileceğine inanıyorlardı. Bunların karşısında olan Mutezile mezhebi onu red ediyordu. Hadisçiler; Allah'ın görülebileceğine inandıkları gibi, Allah'ın arş üzerinde yer tuttuğuna ve yönle birlikte işarette edilebileceğine inanıyorlardı. Eş'arîler Hadis rivayetlerine dayanarak Allah'ın ahirette görülebileceğini kabul ediyorlar, fakat akli metodu da göz önünde bulundurmaları sebebiyle Allah'ın yer tutmasını, yön belirtilmesini, işaret edilebilir olduğunu asla kabul etmiyorlardı. Çünkü şu kadarını biliyorlardı ki bütün bunlar cisim ve maddeden olan varlıklara ait özelliklerdir. Allah'ın ise cisim ve madde ile asla ilgisi yoktur. Böyle bir durumdan sonra şöyle bir mesele ortaya çıkmış oldu. Yer tutmayan, mekânı olmayan, işaret edilip gösterilemeyen bir şeyi göz göremez, denilince de; Eş'arî'ler mecburen, görülebilmeyen herkes tarafından kabul edilen bütün şartlarını red ederek, bir şeyin gözükmesi için onun karşımıza çıkmasına, işaret edilip gösterilmesine ihtiyaç yoktur. Sadece onun var olması kâfidir. Mevâkıf Şerh'inde şöyle yazar:

“Eş'arîlerce gözümüz önünde, karşımızda olmayan bir şey gözle görülebilir. Hatta onlara göre Çin'deki bir körün Endülüs'teki sivrisineği görmesi bile mümkündür.”

Artık ikinci bir şüphe meydana çıkmıştır. O da; eğer sadece var olmak kâfi geliyorsa o halde Allah daima var ve mevcuttur. Bu bakımdan her an görülmesi gerekir. Bundan da kurtulmak için Eş'arî'ler şöyle bir kaide kurdular. Görülebilme şartlarının hepsini üzerinde bulunduran bir şeyin görülebilmesi mümkündür. “Mevâkıf Şerh”inde şöyle yazar:

“Bir şeyin görülebilmesi için sekiz şartın bulunması lazımdır. Bu şartların hepsinin birlikte bulunmasına rağmen o şeyin mutlaka görülebileceğini iddia ve kabul etmeyiz.”

2- Mucizeleri ve harikulâde halleri herkes kabul ede gelmişlerdir. Şu kadar farkla ki, hadisçiler ve fıkıhçılar, mucizelerde; Allah'ın, eşyanın karakter ve özelliğini değiştirdiğine inanıyorlardı. Mutezile mensupları da, hiçbir şeyin asıl varlığının ve özelliğinin değişmeyeceğini, fakat mucizenin bilinmeyen sebeplerden meydana geldiğini, kabul ediyorlardı. Fakat sebeplerin bilinmemesinden dolayı da insanı şaşırtan, olağan üstü olay diyorlardı. Böyle olmasına rağmen mutezile ve Eş'arî'ler nazarında mucizeyi kabul etmek, sebepler zincirini inkâr etmekle asla alakalı değildir. Eş'arî'ler diğer taraftan illet ve malûlün hakikatini şöyle düşünür: “İkisi her hangi bir surette birbirinden ayrı olamaz.” Diğer taraftan, hadisler ve nakiller oluşumu haber verdiği için harikulâde haller inkâr edilemiyor, bu bakımdan da onlar illet ile malûl münasebetlerini kaldırarak şöyle bir kaide koydular. Dünya'da hiçbir şey diğer bir şeyin sebebi olamaz. Ateş yakar, fakat yakmak ne onun kendi asıl

varlığında vardır, ne de o yakmanın sebebi ve illetidir. Bu görüşte o derece mübalağaya vardılar ve dediler ki; var oluş ve meydana gelişte sebepler zincirine inanmak, mutlak dileyici, kâdir olan Allah'ı bertaraf etmektir. Halbuki, her şeyin sebebi, vasıtasız olarak yaratıcısı, Allah'dır.

Demek isteriz ki akıl ve nakil metodunun birbirine karışmasından dolayı birçok yeni kaideleri, kelâm ilmine dâhil etmek icap etti. Bu usul, Eş'arî'lerle diğer fırkalar arasını ayıran kesin çizgi haline geldi. Bu kaidelerden ilk sırayı teşkil eden birkaç temel kaideyi biz burada nakledeyim.

Allah'ın, insana gücünün yetmediği bir işi yüklemesi caizdir. Allah'ü Teâlâ mahlûkatına hiçbir günahı olmadığı halde veya gelecekte sevap işleyeceği halde azap etmesi onun hakkıdır. Allah kuluna dilediğini yapabilir. Allah'ın kullarına uygun düşeni yapması gerekmez. Aklî yolla değil Şeriat yoluyla Allah'ı tanımak vaciptir.” (Bütün bu akideler aynı ibarelerle Gazâlî'nin İhyâ el-Ulûm'unda anlatılmıştır.)

“Canlı olmak için hususî bir bünye ve şekil şartı yoktur. Meselâ ateşe, mevcut durumuna göre Allah, dilerse akıl, hayat ve konuşma yetkileri verebilir. Karşımızda koca dağlar olsa ve onlardan yüksek sesler gelse bizde bunları göremesek ve işitmesek bu mümkündür. Aynı bunun gibi; dünyanın doğusunda oturan kör birinin, batısında bulunan sivrisineği görmesi de mümkündür, caizdir. Kısacası imam Eş'arî, tabiatı ve tabiat kuvvetlerinin bütün kollarını inkâr etmektedir.”

İmam-ı Razi'nin, “Metâlibi-Âliye” isimli eserinin, peygamberlikten şüphe duyma, konulu bölümünde şöyle denir: “Ehlisünnete göre sihirbazın havada uçmaya ve insanı eşek ve eşeğinde insan yeteneği vardır.”

“Tefsir-Kebir”in Harût ve Marût kıssasında şöyle yazar: “Madûm'un iadesi yani yok edilen bir şeyin yeniden var edilmesi mümkündür.” Bütün bu meseleler Akâid meseleleri içine alınmışlardır ve bunları inkâr etmek sanki Sünni olmayı inkâr etmek sanılmıştır. Gazâlî hayatının ilk çağlarında işte bu kelâm ilmini öğrendi ve bu usule uygun kitaplar yazdı. Bağdat'a gelipte görüş ve kanaatleri değiştiği zaman artık o, Kelâm ilminde şu kanaatlere sahipti.

“Birçok kimse bu ilmi kelâm bilgisiyle hakikatler gözler önüne serilir, zannediyorlar ve doğrudan olduğu gibi bu ilmi öğreniyorlar. Ama ne yazık ki Kelâm ilmi bu yüce maksat için kâfi değil. Bilakis hakikatleri tanıma babında bu ilim dalı büyük bir engel teşkil ediyor. Ve insan daha da çok sapıtıyor. Bu sözü, eğer bir hadisçi yahut bir zahir âlimi söyleseydi, siz; insan bilmediği şeyin düşmanıdır diyerek kabul etmeyecektiniz. Fakat bu sözü, Kelâm ilmini, kelâmcılardan daha iyi bilen, bu ilmi çerçevesini daha iyi anlayan biri olarak ben söylüyorum. Hatta kelâm ilminde en yüksek mertebeye ulaşayım diye, bu ilim dalının ilgili olduğu bütün öteki bilgileri öğrendim. Bütün bunlardan sonra da o ilmi kelâmdan usandım, bîzar oldum.” (Bu satırlar, İhyâ el-Ulûm'un, İlimlerin Zikri bahsinde yer almaktadır.)

“İlcam-el-Avam”da İman-ı Yakînin derecelerini izah ederken Gazâlî şöyle yazar:

“İman-ı Yakînin ikinci derecesi de kelâm ilminin ispatlama metodundan alınan ispatlama delilleriyle kazanılan imandır. Halbuki bu deliller vehimle karışık olurlar. Ulemâ arasında kullanıla kullanıla yaygınlaştıklarından dolayı herkesçe kabul edilip benimsenmiş delillerdir. Bunları red etmek herkes tarafından çok kötü karşılanır hatta bir kimse bu ispat delilleri üzerinde tartışma yapmaya kalksa halk ondan nefret eder.”

Gazâlî hazretleri kelâm ilmini baştanbaşa yeniden düzenlemeyi istedi. Bu düşüncesinde iki önemli mesele yer tutuyordu. Biri, şeriatın kesin kaidelerine dayanıyordu, ikincisi ise kelâmcıların, çok uzak ilişkilerine rağmen şeriatın kesin kaidelerine dayandığını zannettikleri, gerçekte ise böyle olmayan ve şeriatla hiçbir ilgisi bulunmayan meselelerdir. Kelâm ilminde bulunan zorluklar ve anlaşılması güç meseleler, bu ikinci kısımda bulunan meselelerdir. Çünkü bu meseleler çoğunlukla akl-ı selime uygun düşmüyordu. Bundan dolayı da onları ispat etme uğrunda anlaşılması güç deliller

getirmek icap ediyordu.

Gazâlî ilk önce bu çeşit meseleleri kelâm ilminden çıkartmayı ve onun konusundan ayırmayı gaye edindi. Birçoğunun da tamamen yanlış ve manasız olduğunu açıkça belirtti.

İhyâ el-Ulûm'u eski tarz ve üslûba uygun olarak yazmasına rağmen bu cinsten meselelerin sakatlığını açıklamaktan geri durmadı. Örnek olarak bir meseleyi burada ele alalım:

“Sebepler zinciri yani her şeyin bir sebebi, o sebebinde bir başka sebebi olduğu böylece her şeyin baştan sona bir sebepler zincirine dayandığı iddiası asılsızdır. Hilkat ve eşyanın kendine has yapısı hiçbir şey ifade etmez” görüşü kelâmcıların değişmez bir kaidesi ve vazgeçilmez bir mantık prensipleri idi. Gazâlî değişik eserlerinde bunları çürütmüştür. İhyâ el-Ulûm'un tevekkül babının bir yerinde şöyle yazar:

Bundan da anlaşılmaktadır ki sebepleri yaratan Allah, hikmeti açıkça göstermek için sebepli olarak yaratılanları bir sebebe bağlama sistemini kurmuştur.

“Ancak bir sebeple meydana gelen şey mutlaka o sebepten sonra meydana gelecektir. Bir şartla ki, o sebebin varlığı, sebepli olarak ortaya çıkanlara bağlıdır ve asla ondan ayrı olmaz. Bu da Allah Teâlâ'nın öyle takdir etmesi ve dilemesinden başka bir şey değildir. Eğer sen Allah Teâlâ'nın ekmek ve gıda almadan senin açlığını gidereceğini veya ekmeğe hareket verip kendiliğinden sana geleceğini yahut ta bir Melek tayin edip ekmeği ağzına koyarak midene kadar ulaştıracağını iddia ediyorsan o halde sen Allah'ın sünnet ve âdetini (kanun ve düzenini) bilmiyorsun demektir.”

Veya eşyanın güzellik ve çirkinliği aklî değildir, meselesi: Eğer bu doğru olsaydı hiçbir Şeriat'ı diğer Şeriat'a üstün tutmaya sebep kalmazdı. Çünkü bir şey bizatihî öz varlığı olarak kötü değil veya güzel değilse bir Şeriat'ın mükemmelliği veya yetersizliği nasıl belirlenir ve anlaşılabilirdi. Her hangi bir Şeriat istediği hükmü verir, istemediğini de vermezdi.

Gazâlî her ne kadar açıkça bu meseleye muhalefet etmemiş ise de, gerçekte onun İhyâ el-Ulûm kitabı baştan sona bu meseleyi iptal etme babında yazılmıştır. Bu kitabında Gazâlî; şeriatın bütün emir ve hükümlerinin amaçlarına uygunluklarını, mana ve maksatlarını açıklamıştır. Bunun da manası şudur: Şeriat'ın verdiği emirler ve koyduğu hükümler hakikatte olması gerekenin en iyi ve en güzeli olduğu için öyle kararlaştırılmıştır.

Bir de: “Yaratılan bu Kâinat'ta; hiçbir surette tertip, nizam ve en uygun oluş hedef tutulmamıştır. Allah nasıl dilemişse öyle yaratmıştır” görüşü ileri sürülmüştür. Gazâlî buna doğrudan doğruya karşı çıkmış. İhyâ el-Ulûm'un tevekkül babının, tevhidin hakikati bâbında şöyle yazmıştır.

“Yer ve gökte olan ne varsa hepsi, mutlaka bir tertip ve hakkın gereğine uygun olarak yaratılmışlardır. Onlar nasıl yaratılmışsa ve ne tertip üzere yaratılmışlarsa en uygunu öyle olduğu içindir. Buna aykırı başka bir şekilde olamazdı. Bir şeyden sonra meydana geliş şartına bağlı olduğu için öyle olmuştur. Şart olmadan o şarttan sonra meydana gelebilecek şeyin meydana gelmesi muhaldir, imkânsızdır. Muhal ve imkânsız olan şeye de bu takdir-i ilahidir denemez.”

Devam ederek bu bahsi şöyle bitirir.

“Bu Dünya'da olanların biçim ve ölçülerinden daha güzel ve daha üstün şekilde olabilme mümkün değildir. Mümkün olsaydı, Allah daha mükemmeliyi yaratmamış ve böylece kerem ve lûtfunu göstermemiş olurdu. Bu da bahillik ve cimriliktir. Keremin zıddıdır, zulümdür, adaletin zıddıdır. Bunlarsa Allah için düşünülemez. Bu mümkün olmasına rağmen Allah'ın buna gücü yetmezse o zamanda Allah'ın aciz olması gerekir, halbuki bu da uluhiyet şanına uygun düşmez.”

Bir diğer büyük hata da Şeriat kaidelerinde ve kaynaklarında bulunan mecaz ve istiarelerin durumu idi. Kelâmcılar her yerde metinlerde geçen kelimelerin lügat manalarını ele alıyorlar, onları nazarı itibara alıyorlardı. Bundan dolayı da onlar çok acayip iddialarla ortaya çıkıyorlardı. Meselâ rivayet edilen bir hadiste denilmektedir ki; (kıyamet günü bazılarının namazı kör, cılız, topal olarak

gelecek) bu ifade namazın eksikliğini ve kusurluluğunu anlatmak istemesine rağmen kelâmcılar, bunun lâfzî, yani görünüş manasına bakarak hüküm veriyorlardı. Bu sebepten de onların bu iddiası, benzetme (kıyas) ve düşünceden ibaret olan manaların bir canlı varlık olarak karşımıza çıkabilecekler iddiasında bulunmalarını gerektiriyordu. Kelâmcıların bu derece zahire ve görünüşe bağlı kalmalarının sebebi vardı. Çünkü bunların karşısında bâtinîye denen; bütün dinî kaynakların ve Şer’î delillerin asıl manaların dışında başka manalar arayan, hakiki manalarını tevil yoluna sapan bir fırka, bir zümre vardı. Bunlar işi o kadar ileriye götürmüşlerdi ki; Namaz, Oruç, Zekât, Hac ibadetlerinden bambaşka manalar çıkarıyorlardı. Bunların manasız tevilleri ve sapık görüşleri sebebiyle kelâmcılarda korku ve tereddüt meydana geldi. Ve eğer tek bir yerde istiare ve mecaza izin verilir de buna müsamaha gösterilirse bâtinîlerin her gerçeği, teviller yoluyla aslından saptırarak dini çığırından çıkarmalarına en büyük fırsat verilmiş olur endişesine düştüler. Gazâlî’nin yaptığı en büyük hizmet dini emirlerin kaynaklarını ve şer’î nasları tevil ve tefsir edebilmek için sağlam kaideler ve prensipler koymuş, bu konuya özgü bir eser bile yazmıştır. Adı da; “El-Tefrika Beyne’l-İslâm ve El-Zındıka”dır. Bu kitap çok faydalı ve kelâm ilmi konusunda pek ehemmiyetli olduğu için özetini buraya almayı faydalı görüyoruz.

İSLAM ve ZINDIKLAR ARASINDAKİ AYIRIM

Bu eser Gazâlî'nin Eş'arî yolunu takip etmekten ayrıldığı ve İhyâ el-Ulûm'un ve içindeki düşüncelerin her tarafa yayılıp benimsendiği devreye aittir. Çünkü İhyâ isimli kitabının bazı yerlerinde Eş'arî'lere aykırı düşen görüşler vardır. Bu aykırı görüşler Eş'arî'lerde fazlaca bir hiddetin doğmasına sebep olmuş, Gazâlî'nin sapıttığına ve küfre girdiğine dair sesler yükselmeye başlamıştır. Bu durumları gören Gazâlî'nin samimi bir dostunun içi yanmış ve Gazâlî'ye bütün bu Hadiseleri haber vermiş, Gazâlî'de ona uzun bir cevap yazmıştır. İşte bu cevap “El-Tefrika Beyne'l-İslâm ve El-Zındıka” diye ün yapmıştır.

Kitabın giriş kısmında Gazâlî şöyle yazmaktadır[32]. Şefkatli kardeşim! Hasedçiler zümresi dinin sırlarıyla ilgili eserlerime hücumlar yapmaktalar ve tenkitler yağdırmaktalar. Zannediyorum ki, bu eserler daha önce ki İslâm âlimlerinin ve büyük kelâmcıların görüşlerine aykırı düşmektedir. Hatta onlar imam Eş'arî'nin görüş ve kanaatlerinden kıl payı sapmayı küfürdür zannediyorlar. Bundan dolayı bütün bunların sizi çok üzdüğünden haberdarım. Fakat aziz dostum, sabretmeniz lazım, Peygamber (s.a.v.) bile hücumlardan, kötölemelerden kurtulamamış, kaldı ki ben kim oluyorum.

Eş'arî'lere, Mutezileye, Hambelî ve diğer fırkalara aykırı görüşlere sahip olmayı, onlara muhalif olmayı bir kimse küfür zannedebiliyorsa bil ki o, kör bir mukallidden başka bir kimse değildir. Onları düzeltmek zahmeti ile vaktini harcama. Eş'arî'ye aykırı düşünce ileri sürmeyi küfür kabul ettiği için Allâme Bâkılânî'ye kâfirdir diyen kimseye sormak lazım: Eş'arî ile Bâkılânî, aralarında ihtilafa düşmüşlerse, neden Bâkılânî'nin küfrünü, Eş'arî'nin küfrüne tercih ediyorsun. Bunun aksi de olabilir. Eğer Bâkılânî'ye muhalif olmak caiz ise Kerâbisi ve Kalânisi'ye muhalif olmak neden caiz değildir. Eğer o kimse; mutezilenin: (Allah'ın zatı bütün sıfatlarının yerine geçer ona kâfidir) görüşünü akıl almıyor derse, o zaman ona şöyle sormak lazımdır; İmam Eş'arî'nin Allah'ın kelâmında çokluk (kesret) yoktur, sözü ve görüşü ne ile kıyaslanabilir. O zaman o kelâm aynı zamanda emir de olabilir, nehiy de=(yasaklama da) haber de olabilir, haber alma da olabilir. Kur'an da, İncil de, Tevrat ta, Zebur da olabilir.

Bu işe insaf nazarıyla bakarsan anlarsın ki, hak ve doğruluğu bir tek kimsenin şahsında gören kimsenin kendisi küfre yakındır. Çünkü o şahıs o kimseyi Peygamber (s.a.v.) gibi mâ'sûm ve hatasız kabul etmektedir. Herhalde küfrün ölçüsünü, nerede küfre düşülebileceğini bilmek istersin. Bak ben sana değişmez bir kaide göstereyim. Küfür ve küfre düşmeyi icap ettiren durum, sadece Allah tarafından kendisine gönderilen buyruklarda Peygamberi (s.a.v.) yalanlamakla ortaya çıkar. Fakat güç bir mesele ortaya çıkmaktadır. Müslümanlardan her fırka diğer fırkaya küfür isnad etmektedir. Eş'arî'ler; Allah'ın görülmesiyle ilgili hadisi kabul etmedikleri, bu bakımdan da Peygamberi (s.a.v.) yalanlamış durumuna düştükleri için mutezile mensupları kâfirdir demişlerdi. Mutezileler ise Eş'arî'leri Allah'ın sıfatlarının çok olduğuna inandıkları ve bu ise Allah'ın bir olmasına aykırı düştüğü ve Peygamberi (s.a.v.) yalanlama olduğu için Eş'arî'ler kâfirdir demişlerdir. Bu acayıplıkları ve karışıklıkları halledip iyice anlayabilmen için sana, tasdik etmenin ve yalanlamanın aslını öğreteyim.

Tasdik etmek demek; Allah'ın Peygamberinin, (s.a.v.) varlığını haber verdiği bir şeyin mutlak var olduğunu kabul etmektir. Fakat var olmanın beş merhalesi vardır. Bu merhaleleri bilmediklerinden dolayı her fırka ve mezhep mensupları diğerlerini yalanlamaktadırlar. Bu bakımdan ben bu beş merhaleyi açıklıyorum.

1- Zâtî var oluş: Yani var olan şeyin boşlukta bir yer işgal etmesidir. Daha açıkçası düşüncede kalmayıp hakiki varlık olarak mekân içinde var olmak.

2- Duygulardaki var oluş; Yani sadece duyularda var olmaktır. Meselâ; bizim dünyada

gördüğümüz varlıkların varlığı sadece bizim duygu ve algılarımızdadır. Diğer bir misal; hasta kimselerin uyanık olmalarına rağmen hayalî bir takım şekiller görmeleri veya süratle döndürülen alevin bir çember, bir daire olmadığı halde bize öyle görünmesi gibi. (İşte bütün bunlar hakikatte olmadıkları halde bizim duygu ve algılarımızın yanılgıdır. Bunlar hakikatte yoktur, algılarımızda vardır.)

3- Hayalî var oluş: Meselâ biz Ahmed’e baktık ve onu iyice gördük. Sonra gözlerimizi kapayınca Ahmed’in şekil ve çehresinin gözlerimiz önünde döndüğünü algılarız ki bu algı; hayalî bir var oluştur.

4- Aklen var oluş: Yani bir şeyin asıl hakikatidir. Meselâ biz; (bu şey bizim elimizdedir) dediğimiz zaman, maksadımız bizim eylemimize ve irademize bağlıdır demek olur. O zamanda güç, irade ve elin var oluşu, aklen var oluştur.

5- Benzer var oluş: Bu da bir şeyin kendisi var olmadığı halde onun benzeri bir şeyin var olması demektir.

Bu bölümleri izah ettikten sonra Gazâlî her bölüm için değişik örnekler vermiştir meselâ, bir Hadisinde Peygamberimiz: (s.a.v.) ölüm; Kıyamet günü koyun suretinde, yani şeklinde gelecek ve kesilecek buyurmaktadır. Gazâlî bunu, his ve duygu bakımından var oluşa bağlamaktadır. Diğer bir örnek; Peygamberimiz (s.a.v.): “*ben Yunus’u görüyorum...*” buyurmuştur. Gazâlî bunu da hayalî var oluşa örnek olarak vermiştir. Uzun misallerle bunları tamamen izah ettikten sonra şöyle yazar: Bizzat Allah ve Peygamberi tarafından söylenilmiş olanların varlığını katî şekilde inkâr etmek şeriatte kesinlikle küfürdür. Fakat yukarıda söylediğimiz bölümlerden birine uygun düşen bir var oluşla, onun varlığını kabul edip red etmezse kâfir olmaz. Çünkü bu hareket tevildir, teville sapmak ise hiçbir fırkanın kendisinden uzak kalamadığı bir başvurudur. Ahmed bin Hambel tevilden sakınmakta ise de aşağıdaki Hadislerin izahında, onlar da teville sapmaya mecbur kalmışlardır.

Mesela şu hadislerin:

“*Haceri Esved taşı Allah’ın elidir.*” “*Müslüman’ın gönlü Allah’ın parmakları arasındadır*” “*Bana Yemen’den Allah’ın güzel kokusu geliyor*” ifadelerinin tevil edilmesi gerektiği gibi.

Sonra bu konuda yazmaya devam ederek Gazâlî derki; Hadislerde rivayet edildiğine göre: (Kıyamet gününde ameller tartılacaklar) buyrulmuştur. Halbuki; amel bir manadır, zihni varlıktır, tartılamazlar. Bu bakımdan böyle hadislerin hepsini tevil etmek gerekmiştir. Eş’arî’ler, amel defterinin kâğıtları tartılacak, demekteler. Mutezile de; tartmaktan maksat hakikatin anlaşılmasıdır, demekteler. Her ne şekilde olursa olsun her ikisi de tevil yoluna başvurdu ve Hadisleri tevil etmeleri gerekti. Artık bir kimse kalkıp ta, mana olan ve zihinde olup harici varlıkları olmayan amellerin hem de bizzat ta kendileri tartılacak ve bununla ortaya bir ölçü çıkarak görülecektir iddiasında bulunursa o zır cahil ve akıldan tamamen mahrumdur.

Bundan sonra Gazâlî tevil kaidelerini belirtmekte ve bu hususta şöyle yazmaktadır: Şeriat’da sözü geçen şeylerin ilk başta zâtî var oluşlarına inanmak gerekir. Bu zâtî var olmanın yani hakikatte var olmanın kastedilmediğine dair ortada kesin bir delil varsa o zaman onun varlığı ya hissi yani duygusal yahut hayalî yahut aklî veyahut ta benzeyiş, itibariyle var oluştur. Geride, bir kimseye göre kati olan delil, diğerine göre kati delil olmayabilir, meselesi kalmaktadır. Meselâ İmam Eş’arî’ye göre; Allah’a kesin bir yön belirlenemeyeceğine dair kesin delil vardır. Ama İmam-ı Hanbel’e göre bu meselede hiçbir kesin delil yoktur. Böyle te’vil şekillerinde hiç kimseye kâfir denemez. Olsa olsa dalâlette kalmış yahut ta bid’at yolunu tutmuş denilebilir.

Yine bu konuda şöyle yazar: Tevil sebebiyle ne zaman ki biz birine kâfir demek istersek önce o dinî kaynağın, ilâhî emrin tevil edilip edilemeyeceği cihetlerine bakmalıyız. Eğer tevil olabiliyorsa bu tevil uzak tevil midir? Yakın tevil midir? Veya o dinî kaynağın tevatür yolu ile mi? Âhâd yolu ile

mi? yoksa icmâ-ı ümmet ile mi? sabit olduğuna bakmalıyız. O kaynak tevatür yoluyla bize gelmiş ise o zaman, tevatürün bütün şartlarına sahip midir? Değil midir? Tevatürün tarifi ise şudur: Kendisinde hiçbir surette şek, şüphe olmayan kaynağa tevatür denir. Meselâ Peygamberler ve meşhur şehirlerin varlığı yahut ta Kur'an, bütün bunlar mütevatir şeylerdir. Fakat Kur'an'dan başka şeylerin tevatür derecesinde bulunduklarını ispatlamak çok zordur. Çünkü büyük bir gurubun bir meselede ittifak etmeleri ve bunu tevatür yoluyla nakil ve beyan etmeleri mümkündür. Şiî'lerin, Hz. Ali'nin Halifeliği ile ilgili Hadis nakletmeleri gibi. Bunda İcmâ olduğunun ispatı daha da zordur. Çünkü icmâ demek; bütün ilim ve marifet erbabının bir meselede aynı görüşte birleşmeleri demektir. Ve sonra kısa bir müddete kadar, bazılarında göre de asrı evvelin inkırazına kadar aynı şahıslar bu görüş birliğinde devam etmelidirler.

Böyle olsa bile, üzerinde böyle icmâ vuku bulmuş meseleleri inkâr ve red edenin bile kâfir olup olmadığına ihtilaf vardır. Bu hususta bazıları şöyle bir iddiada bulunmaktadır: İcmâ meydana geldiği sırada bu icmâ'ya bir kişinin karşı çıkması, ihtilaf etmesi caizdi de, şimdi niye olmasın. Sonra şuna dikkat etmek lazım, tevatür yahut icma=(görüş birliği) olmuş, fakat tevil yoluna gidenlerin de bu icmâ yahut tevatürden, kesin bilgileri var mıydı, yok muydu? Eğer yoksa o zaman o kimse o meselede hata etmiş olacak, yalanlamış olmayacaktır.

Şuna da dikkat etmek gerekir; Tevil yapan şahsın dayandığı delil burhan (gayet açıklık) şartlarına uygun mudur, değil midir. Burhan şartlarını sayıp dökmek için ciltlerle kitap yazmak gerekir. Biz "Mihakku'n-Nazar" adlı eserimizde bir miktar izah ettik, fakat devrin fakihlerinin çoğu bunu anlamaktan acizdir. Eğer o kişinin dayandığı delil kesin ve kati ise o zaman tevil için izin vardır. Kati değilse yakın teville izin vardır, uzak teville olamaz.

Söz konusu mesele dinin ana kaideleriyle ilgili bir mesele midir, değil midir? Diye yine bakmak lazım. Değilse bunun üzerinde münakaşa etmeye değmez. Meselâ Şiî'ler İmam Mehdi'nin bir mahzende gizlendiğine inanırlar. Bu evhamdır, fakat bu gibi evhamdan dine bir zarar gelmez.

Artık sen bir kimseyi tekfir için yukarıda sıralanan derece ve merhalelerin göz önünde bulundurulmasının zarureti öğrenince anlamış olacaksın ki, İmam-ı Eş'arî'ye muhalefet eden kimseye kâfir demek cehalettir. Bir fıkıh âlimi sadece fıkıh bilgisine dayanarak yukarıda anlattığımız mühim meseleler hakkında nasıl kesin bir hüküm ve kanaate varabilir. Bütün bunlardan dolayı sen, sermayesi sadece fıkıh bilgisi olan bir âlim, birini tekfir ediyorsa veya onun dalâlette kaldığına hükmediyorsa hiç aldırış etme, onun görüşüne değer verme.

Daha sonra Gazâlî bir yerde şöyle yazar: Akide ve inanç temelleriyle ilgili olmayan şeylerde teville sapmayı küfür kabul etmemek lazımdır. Meselâ bazı Tasavvufçular: (Hz. İbrahim Ay'a, Güneş'e, Allah dememişti. Bilakis o fezanın nurânî cevherlerini gördü de onları Allah zannetmişti) derler. Böyle tevilleri küfür ve bidat saymamak lazım.

Bütün bu meseleler, yanlışlıkla kelâm ilmine eklenmiş olan meselelerin karşılığı idi. Fakat aslî meselelerin ispat edilme ve mantikî deliller bulma metodu ne derece doğrudur. Kelâmcıların ispat metodu ne akla dayanıyor ne de akıl metodları ölçüsüne oturuyordu. Ekseriyetin akide ve inançları ispat etme hususunda ileri sürdükleri en büyük delil, cisimlerin münasebeti meselesi idi ki o da şudur: Bütün cisimlerin bir hakikati bir de mahiyeti vardır. Bu mevzuda Mekâsıd Şerh'inde şöyle yazar:

"Bu, İslâm'ın birçok aslî meselelerinin kendisi üzerine kurulduğu asıl meseledir. Meselâ kadiri Muhtâr (Mutlak dilemesi olan Allah) ın varlığı, Peygamberlik, meâd (Asla dönüş) gibi meseleler."

Cisimlerin hakikatleri ile mahiyetlerinin ayrı oluşunu ispat etmek son derece müşkil, hatta imkânsızdır. Bu bakımdan İslâm akidelerinin çoğunun ispatını bu meselelerin ispat edilmesine bağlı kılsak o zaman İslâm akidelerini temelden sarsmış oluruz.

Bu sebeplerden dolayı Gazâlî kelâmcıların delil gösterme ve ispatlama metodlarını bırakarak her meseleye yep yeni deliller ve ispat yolları bulmuştur. Bunlardan bir kısmını daha önce hakîm ve filozoflar kullanmışlardı, fakat Gazâlî'nin meşrebi, başkalarının peşinden gitmeye yatkın değildi. Biz artık kısa da olsa Gazâlî hazretlerinin kendine has kelâm ilmini kendi delilleriyle birlikte yazacağız.

GAZALÎ'NİN KENDİ KELÂM İLMÎ (İlâhiyat)

Allah'ı ispat etme konusunda Gazâlî yeni bir delil ileri sürmemiştir. Ona göre bu mesele apaçık ve gözler önündedir. Kelâmcıların durmadan devamlı olarak kâinatın sonradan meydana geldiğine, sonradan meydana gelen bir şeyin de kendi kendine var olamayacağına o bakımdan, bu meydana gelişin bir sebebi, bir yapıcısı olması lazım geldiğine onun da Allah olduğuna dair ortaya koydukları deliller ve ispat metodlarını Gazâlî yeterli buluyordu.

ALLAH'IN SIFATLARI

TENZİH VE TEŞBİH

(Allah için uygun olan ve olmayan sıfatlar)

Bu konuda yapılan münakaşalar her ne kadar hakikatte lafzî (söze bağlı) ise de yani Allah'ın arş üzerinde olduğuna gök yüzüne inerek geldiğine dair İlâhi sıfatlara teşbih lâfızları kullananlar bile hakikatte tenzihe (Allah'ın zaman ve mekândan âri olduğuna) inanıyorlardı. Buna rağmen bu iki gurup bir ağız olamıyorlar, bir ifade birliği kuramıyorlardı. Aralarındaki ihtilâf perdesi de tabîî ki kalkmıyordu. Gazâlî bu konuya özgü kitabını, yani, "İlam el-Avam"ı yazdı. Bu eser bu ihtilâfları hayli azalttı ve hemen hemen iki tarafı birleştirme durumuna getirdi. Bu eserin bazı ifadelerini, güzel buluşlarını buraya almak yerinde olur.

Tenzih=(Allah'ı hiçbir başka varlığa benzetmeme) meselesi açıklama konusunda en zor olan durum şuydu: Eğer İslâm'ın amacı Allah'ı her şeyden mutlak tenzih ve her şeyden mutlak ayrı tutması ise Kur'anı Kerim ve Hadislerde neden birçok teşbih ifadeleri kullanılmıştır.

"Kıyamet gününde Allah, Melekler topluluğuna sekiz Melek tahtını taşıyor olduğu halde gelecek. Cehennem'i teskin etmek ve şiddetini azaltmak için Allah kendi bacağını cehenneme koyacak".

Bu çeşit birçok sözler ve ifadeler Kur'anı Kerim'de veya sahih hadislerde zikredilmiştir. Bunlardan da ortaya; İslâm Şeriat'ı hâşâ Allah tarafından değil de aksine Allah'ın sıfatlarını, Peygamber (s.a.v.) kendi başına belirlemiştir şüphesi çıkar. Gazâlî hazretleri bu düğümü Kur'anı Kerim ve hadislerde bildirilen ifadelerle çözmüştür. Ancak bu ifadeler Kur'anda ve hadisler de bir arada değil de değişik sûre ve âyetlerde ve farklı yerlerde geçmektedir. Tenzih meselesini, Şeriat'ın kurucusu olan Allah defalarca zikrederek kalplere ve kafalara yerleştirmiştir. Bu sebepten teşbih ifadelerinden hakiki teşbih anlaşılmamalıdır. Meselâ Hadisi Şerifte Kâbe Allah'ın evidir denmektedir. Bu ifadede hiç kimse, Allah gerçekte Kâbe'de yerleşmiştir, orada durmaktadır manasını çıkarmaz ve öyle anlamaz. Bunun gibi Kur'anı Kerim'in, Allah'ın arş üzerinde yer tuttuğuna dair ayetinden de Allah'ın arş üzerinde oturduğu düşüncesi doğmaz. Böyle düşünen biri çıkarsa bunun sebebi o şahsın tenzih ayetlerini bilmediği, göz önüne almadığıdır. Peygamberimiz bu sözleri ve ifadeleri ancak, tenzih ve takdîsi en iyi anlamış, kavramış olan kimselerin yanında söylerdi. İnsanların kendi hayal gücüne göre anlayabileceği ve kavrayabileceği bir biçimde Allah'ın zat ve sıfatlarını zikrederdi.

Bu cevaba rağmen yine şöyle bir şüphe meydana gelebilir. Neden Şeriat'ın kurucusu Allah; açık açık Allah ne başkasıyla birleşmiş ne de her şeyden ayrılmıştır. Ne cevherdir ne de sadece düşüncede var olup hakikatte bir varlık şeklinde değildir. Ne Kâinat'tadır ne de Kâinat'ın dışındadır diye belirtmemiştir. Eğer bu şekilde açık bir şekilde belirtmeler olsaydı kimse teşbih tarafında gitmezdi. Gazâlî bu şüpheyi şu şekilde ortadan kaldırmıştır: Bu çeşit takdis=(Allah'ı kutsama) her çeşit insanın idrakine sığmaz ve anlayamazdı. Avamdan yani genel halktan bir insana bir şey hakkında; (o ne kâinattadır ne kâinatın dışındadır) dense, o kişi, sanki o şey tamamen yoktur, hiç bir surette var değildir, demek isteniyor şeklinde anlayacaktı. Şüphesiz bir kısım insanlar takdîsi anlayabilirler, ama Allah'ın isteği; büyük çoğunluğunu normal halk tabakasının meydana getirdiği bütün insanlığın ıslahıdır.

ESPRİLİ BİR TARTIŞMA

Büyük âlim İbn-i Teymiyye görünüşte teşbihe inanıyordu. Bir gün bazı insanlar ona: “(Sizin de kabul ettiğiniz) bu teşbih inancına göre, Allah’ın varlığının mümkün olması gerekiyor. Böyle olunca da Allah arş üzerindedir delinince onun bir cisim olması gerekir, cisim olunca da varlığı mümkünattan (imkân dâhilinde) olması gerekir. Halbuki Allah’ın varlığı vâcibül vücûd (varlığı mutlak gerekli)dir, dediler. Buna cevap olarak İbn-i Teymiyye: Benim inanışıma göre Allah mevcuttur, mümkünül vücûd dense bile. Sizin inancınıza göre o mümkünattan bile değildir, belki de imkân dışı ve muhaldir. Çünkü bir şey her yerdedir ve hiçbir yerde değildir. Hem Kâinat’tadır, hem Kâinat’ın dışındadır. Ne bir şeyle birleşmiştir ne de her şeyden ayrılmıştır. Ne mekânı ne ciheti ve tarafı vardır. Bu demektir ki; bu varlık hiçbir surette var olamaz, varlığı imkânsızdır. Çünkü bu birbirini nakzeden zıd iki şeylerdir. Birbirini nakzeden zıd iki şeyin varlığı ise muhaldir imkânsızdır” dedi.

Gerçek şudur ki: Dünya’da, başka ne kadar dinler varsa hepsinde, Allah tamamen insan şeklinde, insan sıfatlarında düşünülmüş ve inanılmıştır. O derecede ki, Tevrat’ta “Yakub (a.s.) bir gece bir pehlivanla güreşti ve onu yendi. Hatta pehlivanın bacağına incitti. Sabah olunca Hz. Yakub (a.s.) anladı ki güreştiği pehlivan Allah’ın kendisi idi” İslâm dünyanın bütün dinlerinden en yüce ve onların en üstünü olması bakımından, ondaki Allah inancı insan sıfatlarından tamamen uzaktır. Kur’anı Kerim’de: “*Onun benzeri hiçbir şey yoktur, Allah’a eş, ortak, benzerler kılmayınız*” buyrulmuştur. Bir yerde bu inanca aykırı teşbih lâfızları bulunursa mutlaka o lafızda mecaz ve istiâre aramak gerekir.

PEYGAMBERLİK

Peygamberlik konusunda Gazâlî, “El Münküzü Mine’ d-Dalâl” isimli eserinde çok fazla miktarda izahlarda bulunmuş ve bütün kelâm âlimlerinden ayrı bir üslûp yolu seçmiştir. Özeti aşağıdadır: [\[33\]](#)

İnsan, temel yaratılışı bakımından mutlak cahil olarak yaratılmıştır. Yaratıldığı anda varlıkların türlerinden hiç birisi hakkında bir bilgisi yoktu. Her şeyden önce insan denen varlıkta dokunma duyusu meydana gelir. Bu duyu ile de o, dokunmayla ilgili olan şeyleri hissetmeye başlar, sonra sırasıyla sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk, yumuşaklık, sertlik tanıma duyuları gelişir. Bu duyuların görme duyularıyla ve işitme duyularıyla hiç ilgisi yoktur. Sadece işitmekle öğrenilebilecek şeyler hakkında bu dokunma duyusu hiç yok demektir. Dokunmadan sonra insanda görme duyusu meydana gelir. Bununla da insan renk, şekil ve biçim idrâkine ulaşabilir. Sonra işitme yetkisi doğar. Sonra tatma duyusu kendini gösterir, bundan sonra da duyular sınırı bitmiş olur. Yeni bir devir başlar. Artık o ayırt edebilme, eşyaları birbirinden farklı görebilme seviyesine ulaşır ve duyuların ulaşamadığı, erişemediği şeyleri anlamaya başlar. Bu devir yedi yaşında başlar.

Bu devreden daha sonra kendisiyle mümkün, muhâl imkân dâhilinde ve imkân dâhilinde olmayan şeylerin anlaşılabilirdiği akıl devri gelir. Bu aşamayı da geçtikten sonra akıl sınırının daha ilerisinde bir derece vardır. Ve nasıl ki duyular, eşyaları ayrı ayrı tanımaya ve aklın idrâk edebildiği şeyleri algılama da hiçbir işe yaramıyorsa, aynı şekilde bu son derecede ki seviyenin anlayacağı şeyleri sadece akılla çözmek imkânsızdır. Sadece akıl bu safhada hiçbir iş göremez, bu derecenin adı nübüvvet yani peygamberlik derecesidir. Bazı insanlar bu derece ve merhaleyi ret etmektedirler. Fakat bu çeşit reddetmeler henüz aklî melekesi teşekkül etmemiş bir kimsenin=(çocuğun) aklî ve mantıkî şeyleri red etmesine benzer.

Bu incelememiz bize deyim olarak Peygamberliğin (Nübüvvetin) tarifini yapmamızı gerektiriyor. Öyle ise şöyle bir tarif yapacağız; Nübüvvet (Peygamberlik): Kavrama, akıl, duygu organları gibi algıların anlayıp kavrayamadığı, sezip idrak etme kudreti veya melekesi demektir. Gazâlî Münkız Mineddelâl isimli eserinde şöyle yazar:

“Peygamberliği kabul etmek, ona inanmak demek, akıldan üstün bir dereceyi kabul etmek demektir. O derecede, manevî göz açılır. Özel kimlik taşıyan hakikatleri tanır. Halbuki işitme duyusunun (Yani kulağın) renkleri tanımaktan tamamen mahrum olduğu gibi; akıl bu hakikatleri anlamak ve idrak etmekten mahrumdur.”

Gerçek şu ki; Peygamberliği tam olarak ancak Peygamberlik rütbesine sahip kimseler anlarlar, veya riyâzat ve fazla ibadetlerle mükâşefe ve müşahede (manevî gözlerle başkalarının bilmedikleri hakikatleri tanıma) derecelerine ulaşmış mübarek şahıslar anlarlar. Gazâlî, “El Münkızü Mine’ d-Dalâl” isimli eserinde kendi durumunu şöyle anlatıyor:

Kısacası: tasavvuf erbabı olmayan, o tadı tatmayan kimseler, Peygamberliğin hiçbir surette iç yüzünü bilemezler. Ancak Peygamberliğin kelime olarak adını bilirler.

Bundan sonra şunu yazar:

“Tasavvufçuların metodlarını benimsediğim ve uygulamalı tasavvufun iç yüzünü hayatımda yaşadığım için, Peygamberliğin gerçek durumunu ve ona has meseleleri iyice tanıdım ve öğrendim.”

Bu devirde Avrupa’da maddecilik o derece gelişmiştir ki o Avrupalıların bir kısım büyük filozofları, duygular ve akıldan öte başka bir meleke, başka bir duyu, üstün bir sezgi olduğunu ve bu duyu ile ancak eşyanın hakikatlerinin anlaşılabileceğini bir türlü kabul etmiyorlar. Bu ise Peygamberliği kabul ve itiraf etmenin ilk basamağıdır. Peygamberlik gerçeği tam olarak, ancak sezgi yoluyla anlaşılırsa da, nübüvveti inkâr eden kimse için sezgi yeterli ve kesin bir delil sayılamazdı. Bu sebeple Gazâlî başka bir metod ve yoldan Peygamberliğin asıl yapısını aşağıdaki şekilde deliller

göstererek ispat etmeye çalışmıştır:

İnsanlık melekelerinin ve yeteneklerinin her insanda aynı derecede olmadığı ve insanların eşit düzeyde yaratılmadığı gerçeğini herkes kabul eder. Zihin ve zekâlılık, anlayış ve idrak, akıl ve zekâ çeşitli insanlarda ve fertlerde birbirinden çok farklıdır. Bir şahıs zeki ise de diğeri ondan daha çok zeki, üçüncü bir başka şahıs daha fazla zeki oluyor. Bu şekilde gittikçe öyle bir neticeye varılıyor ki bazen bir şahıs çıkıyor, yaptığı işler ve gösterdiği hareketlere bakınca bunun bir insan kudretinin sınırının dışında zannediliyor, hatta öyle gözüküyor. Şairlikte, hitabet kudretinde, sanatkârlık, icad ve keşiflerde en üstün yetenekte gelip geçmiş insanlar bu dereceye örnek gösterilecek insanlardır. Bu derece yaratılıştan gelmektedir. Yani okuma öğrenme gayretiyle elde edilen dereceler olmayıp, bilakis doğuştan bu yetki ve kudret onlarda mevcuttur. Bu bakımdan diğerkimseler her ne kadar gayret ve meşakkat gösterebilirler dahi onların seviyesine ulaşamazlar. Bu çok üstün yetenek ve kudretlerden biri de eşyanın hakikatini anlama ve tanıma kabiliyetidir. Bu kudret ve kabiliyet birinde az, birinde fazla, birinde daha fazladır. Bazı insanlar disiplinli ve metodlu bir tahsil ve eğitim görmedikleri halde gelişe gelişe eşyanın hakikatini tanıma seviyesine kadar yükselebilmektedirler. Bunlar başkalarından bir bilgi öğrenmedikleri halde bu kabiliyetlerinden dolayı kendiliklerinden eşyanın hakikatini tanıyorlar. Bu kabiliyete Peygamberlik melekesi denir. Ve bu bilgiye de ilham veya vahiy denir. Gazâlî bu konuyu İhyâ el-Ulûm'un baş taraflarında (akılda insanların çeşitli derecede oluşu) adlı bölümünde dolaylı olarak bahsetmektedir. Onun bir parçası da şudur:

“Yaratılışı itibariyle aklın az veya çok, zekânın üstün veya geri oluşu nasıl inkâr edilebilir. Aklın dereceleri ve seviye farkları olmasaydı herkesin aynı bilgileri aynı derecede öğrenmeleri ve anlamaları gerekirdi. İnsanlar arasında öyle geri zekâlılar ve ahmaklar vardır ki, bütün çabalarına rağmen bir meseleyi bir türlü anlayamazlar. Bazılar ise o kadar zekidir ki hafif bir işaretten ve basit bir açıklamadan sonra hemen o meseleyi kavrar. Bazen öyle çok zeki insan olur ki, kendisine pek bir şeyler öğretilmemesine rağmen onun fitratında bu bilgiler kendiliğinden teşekkül eder. Nitekim Allah Teâlâ buyuruyor: *“Onun yağı bir ateş temas etmemesine rağmen hemen nerdeyse parlayıverecek. O, nûr üstünde nûrdur.”* İşte Peygamberler bu misale uygun olan kimselerdir. Hiçbir kimseden öğrenmemeleri ve duymamalarına rağmen onlar kendiliklerinden bazı ince meseleleri ve zor kavramları anlarlar ve kavrarlar. İşte buna ilham denir. Peygamberimizin (s.a.v.) Ruhul Kuds (Cebrail) benim kalbime bunu üfledi buyruğunda, işte bu çeşit ilham kastedilmektedir.”

MUCİZELER

Nübüvvet bahsinde mucizeler ve harikulâde haller meselesi çok önemlidir. Felsefe ve dindeki uyumsuzlukların temelleri buradan başlamaktadır. Felsefenin bütün sermayesi; cüz'îleri yani bütünün parçalarını, küllî ve tam olan şeylerin altına indirmiş olduğunu ve her şeyin sebep ve illetini araştırıp bulmuş olduğunu iddia etmesidir. Harikulâde haller bu zinciri kırmakta ve onların bu iddialarını yok etmektedir. Bu harikulade haller (normal üstü durumlar) yoluyla hayvan insan olmakta, en küçük parça dağ haline gelmekte, ateş su olabilmekte, araba hareketsiz kalmakta, yürüyememektedir.

İslam'da hikmet ve felsefe hareketi yayılmaya başlayınca bu mesele önemli tartışma konusu oldu. (Harikulâde haller, Mucizeler münakaşa konusu oldu). Felsefeye kendini tamamen kaptıranlar açıkça ve doğrudan doğruya bunu inkâra saptılar. İhvân-ı Safâ risalelerinin bölümleri bu zümraya girer. İbn-i Hazm Zahirî, büyük bir Hadis âlimi idi. Mezhebi ve görüşü şuydu; Dünyada her şey sebep, illet, tesir gibi bir takım şeylere dayanır ve dünyada her ne varsa bu prensiplere uygun olarak meydana gelir. Fakat ara sıra Allah kudretini göstermek için bu sistem ve prensibi bozar. İşte bunun adı mucizedir.[\[34\]](#)

İmam-ı Râzî'nin "Tefsiri Kebir"inde yazdığı gibi; mutezile mezhebine mensup olanlar harikulâde halleri yani mûcizeleri bazen kabul, bazen inkâr ederler. Eş'arîlere göre; dinin harikulâde halleri inkâr etmesi kaçınılmaz olduğundan ve falan çeşit harikulâde haller mümkündür ve şu çeşitleri mümkün değildir diye belirli bir kaide ve ölçüleri de olmadığı için onlar, sebep ve o sebebin neticesi prensiplerini tamamen reddettiler. Onlara göre: ne her hangi bir şeyde bir tesir olabilir, ne de her hangi bir şey başka bir şeyin sebep ve illeti olabilir. Gazâli, "Maznunü'n-Bihi Alâ Ğayri-Ehlihi" isimli eserinde mûcizeler konusunda müstakil bir mevzu yazmış, örneği şudur. Çakıl taşlarının Allah'ı tesbih etmesi, asa'nın yılan olması, hayvanlarla konuşmak gibi, bize bildirilen bu çeşit olayları üç bölüme ayırırız. Hissî, hayalî, aklî. Hissî demek; gerçekte bu olaylar o şekilde meydana gelmişlerdir ki bunun imkân dâhilinde olduğunun bir takım delilleri vardır.

1- Nutfeden (erkeklik suyu) insan ve maddeden canlı yaratabilen Allah, çakıl taşlarına can vermeye ve hayvanlara konuşma kudreti vermeye kadirdir.

2- Bütün cisimler benzer sıfatlara maliktirler. Bu bakımdan bir cisimde mevcut olan bir şey diğer bütün cisimlerde de vardır. Her ne kadar bu bilfiil bulunamasa da.

3- Güneş'in uzun müddet sonra ısıtabildiği bir şeyi, ateş derhal ısıtır. Bu sebeple derece derece, kademe kademe, ağır ağır, meydana gelen bir şeyin, Peygamber'in tesiri ve aracılığıyla derhal meydana gelmesi mümkündür.

Hayalî mucize demek; Hal dili, yani lisan-ı Hâli temsil ederek sezgi şeklinde olan mucizeyi kavramak ve tanımdır. Gazâli bunu izah ederken şöyle yazar:

"Üçüncü bölüm hayalî olandır. O da şudur: Lisan-ı Hâl, temsil yoluyla hissedilip müşahade edilir ve görülür. Bu da Nebilere ve Peygamberlere mahsus olan hallerdir. Her çeşit insan için, Rüyada nasıl ki bu durum ve keyfiyet, idrak ve his şekline girebiliyor ve sesler işitebiliyor. Meselâ bir insan rüyasında deve ile konuştuğunu görüyor yahut atın kendisine hitap ettiğini ve söz söylediğini veya ölmüş bir insanın kendisine bir şeyler verdiğini, elini tuttuğunu veya ondan bir şeyler aldığını görüyor, hatta bazen parmağının Ay veya Güneş olduğunu veyahut tırnağının Arslan olduğunu ve daha neler neler görebiliyorsa. İşte aynen o şekilde; Peygamberler bu şeyleri uyanıklık halinde görüyorlar ve bu şeylerle uyanıklık halinde konuşuyorlar. Uyanık olanlar için bunun hayalî bir konuşmamı, yoksa hissi, yani gördüğü gibi hakiki bir konuşmamı olduğunun farkına varamazlar. Ama uyuyanlar hayalî veya hissî olduğunu şu sebepten fark edip ayırabilirler; onlar uyandıkları zaman uyku ile uyanıklık halini ayırabilirler. Tam velilik derecesine ulaşmış bir kimsenin veliliğinin ışıkları, yanındakilerinin

üzerine düşer. O kadar ki onlar bile velilik derecesine ulaşmış kimsenin işittiği sesleri işitirler, gördüğü şeyleri görürler. Mucizelerin üç çeşidinden hayalî olarak tanıma çeşidi, daha çok meşhur ve bilinendir, ama bu üç çeşide de inanmak, iman getirmek şarttır.”

Akli mucizeyi Gazâlî şöyle tefsir ediyor: “Mucizenin ikinci çeşidi aklî olandır, nitekim Allah’ın şu buyruğunda: *“Bütün her şey Allah’ı tesbih ederek anar”* buyuruyor. Bu şu demektir: Ne kadar yaratık ve sonradan meydana gelmiş varlıklar varsa hepsi kendini yaratanın ve kendine şekil vereninin varlığına şehadet etmektedir. Bir binanın mutlaka bir usta tarafından yapıldığına şehadet etmesi, yazılmış bir yazının, mutlaka onu yazan birinin bulunduğuna şehadet etmesi gibi. Bu şekildeki şehadetin adına Lisan-ı Hal=(görüntüsünün insan mantığına seslenmesi, kendi durumunu anlatması) denir. Kelâmcılar buna, delilin, medlûlüne delâlet etmesi derler. Fakat ahmaklar bu durumu itiraf edip bu rütbeyi tanımazlar, bilmezler.”

Gazâlî mucizelerle ilgili olarak izah ettiği ihtimallerden ilki, bütün kelâmcıların mezhebi ve görüşleridir. İkincisi, yani aklî olanlar, mutezilenin görüşüdür. Üçüncüsü hakîm ve filozofların anlayış ve görüşüdür. Bunun en geniş izahı “Kelâm İlminin Tarihi” kitabımızda yazılmıştır. Gazâlî’nin hayalî görüşü tercih ettiği konusunu veren en son fıkrası hayrete şayandır.

Beyt:

Şarabın inkârcısı olmak (içkiye haram diyerek karşı çıkmak)

Hem de ayyaşça bir hayat yaşamak.

Bu konu, mucizenin olabirirliğıyle ilgiliydi. Olabirirliğı ispat edildikten sonra, bu olabirirliğin Peygamberliğe delil olup olamayacağı meselesi kalmaktadır. Eş'ârîlerin ekserisi, bunun Peygamberliğin delili olduğunda görüş birliğine varmışlardır. İslam hâkimlerinden İbn-i Sinâ, Eş'ârîlerin söylediklerini tasdik etmiştir. Şifa kitabında; Peygamber için mucizenin olması mutlaka gereklidir ve zaruridir. Ta ki onların Allah tarafından geldiğinde en küçük bir şüphe kalmasın, en kuvvetli inanç meydana gelsin, demektedir. Gazâlî'nin bu konudaki görüşü şudur. El Munkızü Mine'd-Dalâl'de, (Nebi'nin; İrşadlarından ve onun hidayet yoluna çağırmasından, onun Peygamber olduğu derhal anlaşılır) der ve şöyle yazar: Peygamberliğe sen bu şekilde kuvvetle inan. Asa'nın yılan olmasını, Ay'ın yarılmasını delil olarak isteme. Çünkü sadece sen bunlara bakar da, birçok harici deliller buna eklenmezse, o zaman belki sen bunların sihir ve bir hayalleme olduğunu zannedebilirsin. Bu konuda büyük âlim İbn-i Rüşd kendi risalesinde çok geniş ve ince görüşlerle bunları anlatmış ama bizim burada onları yazmaya ve nakletmeye yerimiz ve imkânımız yoktur. Kelâm ilminin tarihinde bu büyük âlimin bütün görüşlerini nakledeceğiz ve gereken kendi görüş ve tenkitlerimizi yapacağız.

DÎNÎ SORUMLULUKLAR / CEZA VE MÜKÂFATLAR

Dinin münakaşa konusu olan en önemli meselelerinden birisi de cezalar ve mükâfatlardır yani günahlar ve sevaplardır. Mülhid ve dinsizler; dinin insan icadı olduğunu ve insan medeniyetinin gelişmesine bağlı olarak düzenlendiğini iddia ettiklerinden ceza ve mükâfat meselesini de bu görüşe sokmuşlardır. Yoksa ceza ve mükâfat Allah'ın şanından uzaktır, çünkü cezanın temeli iki esasa dayanmaktadır.

1- İntikam arzusu ki her insanın yaratılışında yani fitratında mevcuttur. Yani insanın yaratılışında intikam arzusu vardır.

2- Tekrar böyle hareketlerde bulunmasın diye kötü harekette bulunan insanı tehdit ve korkutma prensibi de göz önünde bulundurulmalıdır.

Onların görüşünde bu iki mesele göz önünde bulundurulmamış ve düşünülmemiştir. Allah'ta intikam arzusu olamaz. Çok iyi, kalbi temiz yaratılışlı insanlarda da bu intikam arzusu çok az olsa dahi Allah'ın şanı her şeyden daha yüksektir, hepsinden çok daha ileridedir. Yine Allah Tealanın tehdit ve korkutma maksadı da olamaz. Çünkü kıyamette, günahının cezasını çektikten sonra insan daha önce yaptığı kötü hareketlerinin kefaretinin tekrar ödeme fırsatını bulamaz. Dinî emirlerle ilgili olarak mülhidler yine bunlardan Allah'a ne fayda olur diye itirazda bulunmuşlar.

Gazâlî devrinde mülhidlere ilâve olarak Batınî fırkası tarafından da aynı şüphe ortaya sürülmüş, bu bakımdan Gazâlî "Maznunu'n-Bihi Alâ Ğayri-Ehlihi" isimli eserinde bu konuda geniş bilgi vermiş, bu itirazları gayet güzel bir tarzda çürütmüş, ortadan kaldırmıştır. Bunun da özeti şudur. Maddi âlemde sebep ve illetler arasındaki bağları hiç kimse inkâr edemez. Zehir öldürücüdür, gül suyu nezleyi tahrik edicidir. Sakamonya denilen şey ishal yapar.

Bu şeyler kullanıldığı zaman mutlaka tesirleri görülecek ve neticeleri ortaya çıkacaktır. Eğer bir şahıs mesela zehir yese ve ölse o kimse asla Allah'ın kendisini niçin öldürdüğünü, onu öldürmekle ne maksat ve faydası olduğunu iddia edemez. Çünkü ölmek zehir yemenin şeksiz şüphesiz bir sonucudur. Asla bu öldürme sebebi zehirden başka bir şey olamaz, o şahıs zehri kendi arzusuyla yemiş olsa bile. Onu yer yemez istese de istemese de böyle bir neticenin alınması mutlakı.

Bu münasebetler, maneviyat ve ruhaniyette de aynıdır. İyi kötü ne kadar hareket varsa bunların iyi ve kötü tesirleri ruh üzerinde görülecektir. İyi işler ve güzel amellerden ruh bir ferahlık kazanacak, huzur duyacak, kötü ameller ve çirkin işlerden ruhunda kasvet görülecek ve ona pislik bulaşacaktır. Bu şartlardaki sonuçlar aynen meydana gelecek ve hiçbir zaman değişmeyecektir. Bir kimse kötü bir harekette bulunduğu anda, bu hareket onun ruhunda bir tesir meydana getirecektir ki bu tesirin adı azaptır. Bir insanın hırsızlık yaptığını tahmin et. Bu hareketi yapmasıyla birlikte hırsızlık yapanın ruhunda adileşmenin tesiri görülür ve bu adilik duygusu onun ruhunu kaplar. Artık o yakalansın yakalanmasın, ona ceza verilsin verilmesin değişmez. O aşağılık, adilik duygusu onun nefsinin dağlar. Bu leke silinmek istense bile silinmez. Şu halde zehir yediğinden dolayı; Allah falan şahsı neden öldürdü diye bir itirazda bulunulamaz. Aynı bunun gibi kötü amel yapan, çirkin bir harekette bulunan kimseye Allah neden azap ediyor diye itiraz edilemez. Çünkü azap o kötü amelin gerekli bir neticesi ondan ayrılmayan mutlak bir sonucudur.

Gazâlî'nin bu konudaki sözleri şudur:

"Allah'ın emirlerine ve yasaklarına uymayan kimseye yapılacak azap; intikam ve azap değildir. Bu aynı şunun gibidir. Ailesi ile temas etmeyen bir erkeğe Allah, elbette çocuk vermeyecektir. Yemeyi içmeyi terk eden bir insana Allah açlık, susuzluk ızdırabını verecektir. Allah'ın emirlerine itaat etmeye veya ona karşı gelmeye kıyamet günü verilecek mükâfatlar veya azaplar arasındaki sebep ve sonuçlar da işte aynı böyledir. İsyân ve kötülüğe karşı neden azap yapılıyor diye itiraz etmek,

sanki canlı varlıklar zehirden niçin ölüyorlar ve niçin zehir onların mahvolmasına sebep oluyor, demek gibi (ahmakça) bir şeydir.”

Dini sorumluluklar konusunda bütün Eş’arîler; bundan maksat emir ve hükümlerin yerine getirilmesinden, tatbik edilmesinden başka bir şey değildir demektedirler ve şu misali ileri sürmektedirler. Bir efendi hizmetçilerini imtihan etmek istese ve hepsine, bütün geceyi el pençe divan ayakta geçirmelerini emretse bu emirden efendiye hiçbir fayda yok ve bu, köleler için de asla faydalı bir hareket olmayacaktır. Fakat bu emri yerine getiren, onu tutan kimsenin, efendisinin en sadık, en fedakâr bir hizmetçisi olduğu anlaşılacak. Dinî emirler de aynen buna benzer. Bu sebeptendir ki bunları yerine getirme hususunda kul, ne kadar fazla meşakkate katlanılırsa o kadar Allah ondan memnun olacaktır.

Gazâlî bu düşünceye karşı çıkmıştır. Gazâlî nazarında; dinin ne kadar emirleri ve yasakları varsa onlar bizâtihi insan için ya faydalı ya da zararlıdır. Bu emirleri ve yasakları bildiren Allah, işte bu fayda ve zarar sebebiyle insana bir şeyi yapmayı ya emretmiş ya da ondan men etmiştir. Buna misal; eşyanın özelliklerini ve insan bedenine tesirlerini bilen bir doktorun bu alandaki bilgisinden dolayı hastaya falan şeyi yemeyeceksin, perhiz yapacaksın diye emretmesi veya men etmesi gibidir. Eğer o hasta, doktorun emrini dinlemezse elbetteki hastalığı ilerleyip gidecektir. İnsanlar da; elbette sonuç böyle olacaktı, çünkü o, doktorun emrini dinlemedi, hastalığı ilerledi, diyecektir. Fakat gerçekte bu, doktora muhalefetin, onun sözünü dinlememenin sonucu değil bilakis bu sonuç, zararlı olan şeyin onun vücudundaki tesirinden başkası değildir. Hasta, hastalıkla ilgisi olmayan her hangi bir meselede doktora muhalefet etse gayet tabi ki doktorun sözüne uymamanın, hastalığın ilerlemesinde bir tesiri ve alakası olmayacaktı. Gazâlî’nin bu konudaki görüşü şudur. Maddî olan bedenî hastalıklar için nasıl bir tıp ilmi varsa manevî olan ruh için de bir tıbbî tedavi yolu vardır. Bütün Peygamberler ruh doktorudurlar. İnsanlar, kendi aralarında konuşurken; hasta, doktorun sözünü dinlemediği için iyi olmadı veya hasta tedavisine dikkat ettiği için iyi oldu derler. Halbuki hastalığın ilerlemesi; hastanın, doktora muhalefetinden değil; aksine hastanın sıhhat kaidelerine uymamasındandır.

ÖLÜM VE SONSUZLUĞA DÖNÜŞ

Sen ne dersen de dinin ruhu, onun asıl cevheri, ahiret inancıdır. Dinde var olan tesirler ve insan hareketleri üzerine dinin gösterdiği etkiler bu itikat sayesinde. Fakat o ne kadar fazla önem taşıyorsa o kadar da tasavvuru zordur. Bedevi bir şair ilhad lehcesi ve kinayesi ile şöyle der:

Beyt:

Ey Amir! ölmek, yeniden dirilmek, sonra gezip dolaşmak

Bütün bunlar anlaşılmaz şeylerdir.

Bu merhalede meydana çıkan müşkiller arasında en evvel ve en zor olan; ruhun baki (sürekli) olması meselesidir. Yani ruhun cisimden ayrı olduğunu ispatlamaktır. Maddeciler ruhun bedenden ayrı bir varlık olmadığını zannediyorlar. Halbuki birkaç ilacın birleşmesiyle nasıl başka bir özellik başka bir tesir meydana geliyorsa veya tellerin ustaca sıralanmasından dolayı, birbirinden ayrı, ahenkli nağmeler çıkıyorsa aynı bunun gibi, toprak, su, hava, ateş unsurlarının belirli şekildeki birleşimlerinden bir huy ve duygu meydana çıkmaktadır. Tasavvur ve idrake vasıta olan şeyin adı da ruhtur.

Ruhun varlığını ispattan sonra onun devamlı oluşunu ispat etmeye sıra gelmektedir. Yani cisim fani olmasına rağmen ruh ebedi kalabilir, yok olmayabilir. Bu merhalelerden sonra kabir azabı, kıyamet, amellerin tartılması, hesaba çekilme, cennet, cehennem bahisleri gelmektedir. Gazâlî hazretleri “Maznûnü Sâğır” ve “Maznûnü Kebir”inde bu konularda genişçe bilgi vermiş. Biz bu iki kitaptan naklen bu konuları kendimiz hülâsa edeceğiz.

Ruhun gerçek yapısı meselesinde; Gazâlî hazretleri İhyâ el-Ulûm adlı eserinde, ruhun sırlarını açıklamak caiz değildir, diyerek özür beyan etmiş, ama “Maznûnü Sâğır”de bu sır perdelerini kaldırmış ve onun ana yapısı ve ne olduğu hususunda şu izahatta bulunmuştur: Ruh cevherdir, fakat cisim değildir. O bedenle alâkalıdır, fakat öyle ki ne beden ile birleşmiştir ne de bedenden ayrıdır. Ne onun içindedir, ne de dışındadır. O, ne bir haldir, ne de bir mahaldir.

Ruhun cevher olmasının delili, ruhun eşyayı kavramasıdır. İdrak ise maddi değil bir keyfiyetin adıdır. Felsefede, maddi olmayan zihindeki bir varlık, zihinde vardır diye gerçekte de var demek değildir. Bu sebeple ruhun bir cevher olması kesindir. Aksi takdirde idrak, kavramanın bunu algılaması mümkün olamaz.

Cisim olamayışının delili de şudur: Eğer ruh, cisim olsaydı eni, boyu, hacmi olması gerekecekti. Ve o parçalara bölünebilecek, parçalar meydana gelince de bir parçasında bulunan her hangi bir şeyin diğer parçasında o şeyin tam zıddı olan şeyin bulunması gerekecekti. Meselâ ağaç tahtası, yarısı beyaz yarısı siyah olabilir. Bu izaha göre, ruhun bir parçasında idrake ulaşan kimse, diğer bir parçasında aynı idraki elde edemeyecekti. Bu durumda da ruh aynı anda bir şeyi hem bilecek, hem de bilemeyecek. Bu ise muhal ve akla aykırıdır. Bedene bitişik veya ondan ayrı, bedeninin içinde veya dışında olmadığının delili ise şudur: Bütün bu bitişik ve ayrı, içerde ve dışarıda oluşlar cismin özelliklerinden olan vasıflardır. Ve ruh asla cisim olmadığına göre katiyen bitişik ve ayrı, bedeninin içinde ve dışında olmaması gerekir. Mesel bir taş katiyen âlim ve cahil denemez, çünkü bu sıfatın ikisi de canlılara mahsustur. Taş ise asla canlı değildir.

Bu izahlardan sonra Gazâlî hazretleri Şeriat’ın sahibi Allah’ın, ruhun aslını, esasını neden açıklamadığını kendi kendine sormakta yine kendisi buna şöyle cevap vermektedir. Dünya da insanlar iki çeşittir. Avam=(genel halk) Havas=(ilim, bilgi ve kabiliyetleriyle çok üstün seviyede olan insanlar zümresi). Avam yani sıradan insanlar, böyle şeyleri tasavvur bile edemezler. Bundan dolayı Hanbelî ve Kerâmiyye fırkası Allah’ın cisim olduğuna inandılar, çünkü onların nazarında mücessem olmayan bir şey mevcut olamaz. Bu sıradan insanlara nispetle, bir dereceye kadar geniş görüşlü olanlar Allah’ın cisim olmasını reddetmekte. Ama Allah’ın bir cihet ve tarafta olmasını gerekli ve zarurî görmekte. Mutezile ve Eş’arîler cisim ve cihet (taraf)den berî olan bir görüşü ile Allah’ın varlığını kabul etmekte ise de onların nazarında böyle bir var oluş Allah’ü Teâlâyâ ve onun sıfatlarına mahsustur. Ruhun varlığını da bu şekilde kabul edince onların nazarında Allah ve ruh arasında bir fark kalmamaktadır. Kısacası ruhun hakikatini, onun aslını esasını avam ve havas

anlayamayacağından ve onların anlayış ve idraklerinin üstünde olduğundan Şeriat sahibi Allah onu anlatmayı ve açıklamayı uygun görmemiştir.

Aslında ruhun varlığını kabul etmek, vicdâni bir iştir. İdrak etmek ve düşünerek bir hükme varmak, maddenin işi değildir. İyice düşünersek bu açık sonuca ulaşırız. Çünkü madde hissiz, duygusuz, cansız, şuursuz bir şeydir. İnce duygular, ilim ve fenler madde ile elde edilip keşfedilemezler. Bilakis, maddeden ayrı, latif bir cevher vardır ki ondan bu akisler, bu oluşlar meydana gelmektedir ve bunun adı da ruhtur. Fakat bu ispatlama vicdanidir. [\[35\]](#) Eğer bir münkir inkârda ayak direse ve (sizin söyledikleriniz aynı iddiaların tekrarıdır) dese, buna bir delil ve ikna yolu yoktur. Maddenin kendisi hususî bir tertip ve birleşim yaparak o tılsımların bir görüntüsü ve açığa çıkması hali olabilir. Motorun parçaları olan aletlerin bin bir çeşit görev yapması, çalgı âleti olan organın da gönül okşayan ve kalbe tesir eden nağmeler çıkmasından yola çıkarak düşünülürse, ruhun varlığı üzerinde nasıl bir şüpheyi düşülebilir. Buna rağmen biz delillerle ispatlamak suretiyle inkârcıların ağzını kapatamayız. Bu sebeptendir ki Gazâlî, ruhun varlığını ispat için her hangi bir mantık delili ileri sürmemiş, “Maznunu’n-Bihi Alâ Ğayri-Ehlihi” isimli eserinde sadece şu kadar yazmış ve: (Cisim senin hakikat ve mahiyetinde dâhil değildir. Senin bedeninin senin asıl varlığını oluşturan tek unsur değildir. Bu bakımdan bedeninin yok olması, senin yok olman demek değildir) demiştir.

ÖLDÜKTEN SONRAKİ DURUMLAR

Kabir azabı, Hesaba çekilme, Amellerin tartılması, Kıyamet, Cennet nimetleri, Cehennem azabı gibi durumlarla ilgili konularda İslâm büyükleri değişik görüşlere sahiptirler.

Bir zümre, bunların hepsinin cismânî olacağını iddia etmektedir. Bu zümre de iki ayrı fırkaya bölünmüştür.

Bir fırkası; Bunların cismani olmakla beraber fani dünya cismaniyetinden tamamen ayrı olacağını söylemektedirler. Bundan dolayı da Kur'an-ı Kerim'de veya Sahih hadislerde izah edilen Cennet nimetlerinde, dünya nimetlerinin özelliklerinin bulunmayacağı kararına varmışlar. Meselâ şarap olacak fakat onda sarhoş edici bir taraf olmayacak, çeşitli yiyecekler olacak ama küçük-büyük abdest ihtiyacı olmayacaktır. Abdullah bin Abbas bu görüştedir. O şöyle söyler: ahirette olacak şeylerin dünya şeyleri ile ilgisi sadece isimden ibarettir.

İkinci fırka; Eş'ariler olup, bütün bunların cismani olacağını iddia ettikleri gibi, aynı dünyadaki cisimlerin varlığı ne şekilde ise o şekilde bir var oluşla ve aynı algılarla vuku bulacağını ileri sürmektedirler.

Üçüncü fırka; Ölüm sonrası hadiselerin ruhani olacağına inanmakta, bu şeylerin cismani olmasının muhal olmadığını, fakat ahiret âleminin bu âlemde çok yüce ve üstün olduğundan cismani keyfiyetlerin öyle yüce bir âlemin şanına uygun olmayacağını düşünmektedirler ve bu görüşü savunmaktalar. Bunu şöylece düşünebiliriz: fâni âlemin kendisinde bile iki ayrı tabaka vardır. Şekilperest, çocuk tabiatlı kimseler tabakası ki, bunlar mutlak bedenî ve cismânî olan yeme, içme, giyim kuşam şatafatlarına, bunlardaki şâsaalara meftundurlar. Bundan bir derece yüksek olanlar ise, bu gibi şeylere değer vermeyip izzet namus ve şeref peşinde koşarlar. Fakat Allah'ı arzu eden, ona ulaşmayı dileyen mübarek yaratılışlı kimseler nazarında ise; ilâhi marifetler ve hakikatlerden başka her şey basit ve değersizdir. Bu sebeple Tasavvuf erbabı olan büyük şahıslar, Allah'ı müşahadededen başka hiçbir şey arzu etmezler. Buna göre ahiret âleminin lezzet ve nimetlerinin cismani olduğunu söylemek, ahiret ve dünyanın aynı seviyede, aynı şekilde olduğunu söylemek gibi olur. Bu meseleyi bir şair şöyle ifade etmiştir.

Ey vaiz! Hûri, Kevser, Cennet seni sevindiriyorsa da bil ki;

Bizim bezmimizde böyle zevklerin ve şarapların kıymeti yoktur.

Gazâlî hazretlerinin temâyülü ve görüş istikameti ölüm sonrası hâdiselerin rûhânî olacağı cihetinde idi. Fakat bununla beraber o şöyle düşünüyordu. Mademki Şerîat, avamdan olsun havasdan olsun her seviyede insana hitap ediyor. Öyle ise onun anlaşılma ölçüsü, ifade metodu öyle olmalı ki her seviyedeki insan ondan faydalanmalı bilgi edinmelidir.

Beyt:

Onun güzellik âlemi, ruh ve gönlü taptaze kılar.

Şekil erbâbını renk ile mânâ erbâbını güzel koku ile.

Haşır ve neşir, sırat ve mîzan hakkında Gazâlî'nin "Cevâhirul Kur'ân" isimli eserinde özet olarak yazdıkları yukarıda geçmiştir. "İhyâ el-Ulûm" ve "Maznûnu Kebîr" isimli eserlerinde genişçe yazdığı bu meselelerin özeti şudur:

İhyâ el-Ulûm'un son kısmında ölüm ile ilgili yazdığı ayrı bir bölümün, Kabir azabı isimli kısmının sonunda şöyle yazmaktadır: Eğer senin zihninde; biz, kâfirlerin kabirlerini tetkik ettik, orada yılan, akrep gibi şeyler asla görmedik, o bakımdan gördüklerimize uymayan bir takım şeylere nasıl olurda mutlaka inanalım diye bir şüphe ve itiraz belirirse, cevap olarak deriz ki burada üç ihtimal vardır.

1- En doğru ve en açık şekilde gözüken bir ihtimal şudur; Gerçekte kâfirin kabrinde yılan, akrep vardır ve onu sokar, ısırır ama o gözükmez. Sebebi ise bu melekût âlemi yani ahiret âlemi olayları olup, bu gibi melekût âlemi olayları bu gözlerle görülemezler.

2- İkinci ihtimalde; bunların rüya olayları ile kıyaslanmasıdır. Meselâ insan rüyada, kendisini yılan soktuğunu görür. Bunun acısını hisseder, adam ağlar, çırpınır, fakat bütün bunlar rüya âleminde olmaktadırlar. Başkaları aynı yerde ve aynı yatakta yatıyor olsalar bile bunları asla hissetmezler. Bunun gibi, kabir azabını ölü kimse hisseder, duyar, başkaları ise bundan zerre kadar haberdar olamazlar.

3- Bu üçüncü ihtimalde ise; insan öldükten sonra günahlarından dolayı yapılacak ruhânî işkence ve azapların, yılan ve akrep sokması şeklinde tabir edilmiş olmasıdır. (Bu üçüncü ihtimali Gazâlî uzun uzadıya izah etmiştir.) İhya el-Ulûm'dan sonra yazılmış olan "Kimya-ı Saadet"te Gazâlî bu meseleyi güzel bir şekilde açıklamış olup buna ait görüşlerini aksettiren yazılarından parçalar şunlardır:

"Basiretsiz ahmaklar; biz mezara bakıyoruz da hiçbir şey görmüyoruz. Gözümüz sağlam ve çok iyi görebilme durumunda olduğuna göre bizimde onları görmemiz gerekirdi, diyorlar. Böyle söyleyen zavallıların bilmesi gerekir ki, bu yılan ölenin ruhundadır. O ölen kimsenin ruhunun dışında onda ayrı bir şey değil ki görebilsin, hatta bu yılan ölmeden evvel de onun içinde vardı da o gafildi, bilmiyordu. Eğer insanların sandığı gibi o yılan onun dışında, ondan ayrı olsaydı, ondan kurtulması daha kolay olurdu. Zira bir an gelir ondan ayrılabilirdi. Fakat ruhunda yerleşmiş olduğundan ve hakikatte kendi sıfatı olduğundan ondan nasıl kurtulur. Eğer sen, bu yılan yok der ve onun hayal olduğunu ileri sürersen bil ki, bu büyük hatadır. Bilakis o yılan vardır, mevcuttur. Mevcudun manası bulunan var olan demektir, yokun manası da bulunmayan demektir. Senin rüyada gördüğün her şey, başka insanlar göremedikleri halde senin için o anda vardır. Ve senin göremediğin her şey herkes tarafından görülse bile senin için o şey yoktur, mevcut değildir."

Fakat "Maznûnu'n-Bihi Ala Ğayri-Ehlihi" isimli kitabında bütün perdeleri kaldırarak daha açık şekilde hakikatleri olduğu gibi yazmıştır.

Kabir azabı bölümü:

Ruh, bedeni terk ettiği sırada, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, o ruh kendisiyle birlikte bedendeki vehim halinde olan duyguları da beraberinde alıp götürür ve ruh bedenden ayrılırken bedenin sahip olduğu hiçbir şey o ruhla birlikte gidemez. Halbuki o ruh ölüm sırasında kendisinin bedeni terk ettiğini ve dünyadan ayrıldığını bilir. Hatta dünyada daha canlı iken, başkasına ait bir cesedin toprağa gömüldüğünü net olarak gördüğü gibi, aynı şekilde gömülen ölü insanın ruhu, cesedinin gömüldüğünü

görür ve kavrar. Duygular ve hisler vasıtasıyla alınan elemeleri ve duyulan ızdırapları da duyar. İşte bu kabir azabıdır. Eğer o ruh mesut bir durumda bulunuyorsa, kabrini yumuşak ve rahat hisseder. Hatta orasını cennetten bir köşe olarak görür. Nehirler, bahçeler, hûriler görür, cennet şarabını bardaklarla tattığını hisseder. Bu da kabir mükâfatıdır. Bu sebepten Peygamberimiz buyurmuştur ki; “Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur.” Kabrin gerçek durumu işte budur. Kabirdeki azapları ve mükâfatları biz genişçe anlatmıştık.

Kıyamet hakkında yapılan itirazlar ekseriya kelâmcıların icat ettikleri akide ve görüşlerden ileri gelmekteydi. Meselâ, peygamberimizin hadisinde bize bildirilen sadece kıyamet günü, ölmüş kimseler diri olarak ayağa kalkacak, şeklinde idi. Başkaca bunun dünyada iken nasıl bir bedene sahip idiyse aynı şekilde bir cisimle dirileceğini belirten bir rivayet yoktu. Kelâmcılar bunu o kadar şişirdiler ki, bu dünyada sağ iken cisim ve beden nasıl ise aynı şekilde dirilecek diyecek kadar ileri gittiler. Buna karşı inkârcılar şu itirazlarda bulundular: Birincisi; yok olan bir şeyin yeniden meydana getirilmesi imkânsızdır, muhaldir. İkincisi ise; meselâ bir insan dünyada iken, diğer bir insanı öldürerek yese, onun vücudunun her zerresi diğer bir beden içinde yok olup onunla bütünleştiğine göre, katilin cisim ve bedeni dünyada olduğu gibi olunca, maktulün yani yenilen adamın bedeni aynı eski beden gibi olamaz diyerek, kelâmcıları reddettiler. Kelâmcılar da birinci itiraza cevap olarak yok olan şeyin yeniden var edilmesinin olacağının mümkün ve caiz olduğunu ispat etmeye çalıştılar, ikincileri ise birçok tevillere saptılar.

İtiraz sağlam gözükiyordu. Buna cevap vermek için, zorlamalardan ve ihtimaller ileri sürmekten, şüpheler ve tevillere sapıp çeşitli yollar aramaya çalışmaktan başka ne yapılabilirdi. Kelâmcılar bu gibi iddiaları ve tartışmaları öğünme konusu yapıyorlar ve bu tür cedelleşmeleri, ispatlama sağlamlığı ve mantık kuvveti şeklinde yorumluyorlardı. Gazâlî bu manasız gayretten uzak durdu. Âyet ve hadislerde nasıl rivayet edilmiş ise o kadarla iktifa etti. Yani o şunu söylüyordu. Bu dünyadan göçüp giden herkes, (ebedî âlemden) yeniden canlanıp dirilecektir. Bedenin, dünyadaki vücudunun aynısı olması şart değil. Bu ifade gereğince teville sapmaya ve zoraki yorumlamalara ve ispatlamalara da ihtiyaç kalmadı. Gazâlî bunu “Kimya-ı Saadet”te şöyle anlatır:

“Ahirette hayata iadenin şartı, dünyada iken sahip olduğu bedeni kendisine verirler demek değildir. Çünkü kalıp olan beden, ruhun merkebi, bineğidir. At verilerse ona da biner, başka şekilde bir yaratık verilirse ona da biner. Çocukluğundan ihtiyarlığına kadar bedenin hücreleri çeşitli gıdalarla değiştirilmiş, ruh ise hiç değişmemiştir. O halde aynı bedeni şart koşanlara birçok sorular sorulabilir. Bu sorulara ise onlar, pek kolay cevap veremezler.”[36]

Mülhidler ve sapıkların en büyük itirazı şu idi: Dünyada her şey bir sıralamaya ve kademeye göre var olmaktadır ve var olan her şey bir sebepler zincirine dayanmakta, o sebeplerin ortaya çıkmasıyla var olmaktadır. Öyle ise kıyamet günü bütün insanlar bir anda sebep ve vasıtasız olarak nasıl canlanıp ortaya çıkabilirler. Gazâlî bu itirazı şu şekilde bertaraf etti. Canlılar iki şekilde var olurlar.[37] Doğmak ve üremek. Doğmak demek; sebeplerin ortaya çıkması ve araçların hazır olması ile ilk defa var oluş demektir. Nasıl ki yağmur mevsiminde, kendiliğinden böcekler ortaya çıkmakta ve var olmaktaysa aynen öyle. Üremek demek ise, doğup var olduktan sonra nesil ve soy zinciri meydana gelmesi demektir. Meselâ Hz. Adem ilk önce topraktan yaratıldı. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de Allah; “Sizi topraktan yarattık” buyurmaktadır. Topraktan yaratılan Hz. Adem’den sonra Hz. Adem’den üreyen bir neslin devamı kurulmuştur. Bu hususada Allah “Biz insanı, diğer insanın çekirdeğinden yarattık” buyurmuştur. Varlık âleminde buna yüzlerce örnek gösterebilir.

Filozoflar,[38] kâinatta meydana gelen her şey uzay âleminin harekâtının neticesidir demektedirler. Şunu belirtmek gerekir ki feleklerin (uzay âleminin) her devir ve dönüşünün ayrı tesiri ve ayrı sonuçları vardır. Öyleyse feleklerin mevcut devir ve dönüşlerinden, ortaya çıkan sonuçlardan

daha farklı sonuç ortaya çıkaracak bir devrinin olması mümkündür. Bu, şu demek de olabilir: Bütün ölmüş olan insanlar birden dirilir ve yeni bir dünya meydana gelir. Gazâlî bu konunun sonunda şöyle yazar:

“Nasıl ki, bir zaman, değişen yeni şartlar altında o şartlara uygun olarak daha önce benzeri olmayan ve mevcûdu bulunmayan canlılar meydana geliyorsa aynı bunun gibi öyle bir zaman gelecek ki o zamanda ölülerin diriltilmesi ve organlarının bir araya gelmesi ve aynı dünyadaki eski şekillerini alıp, ruhlarının da o aldıkları şekle dönmesi gayet tabidir.”

Cennet’in ve nimetlerinin tadının nasıl olacağı hakkında Gazâlî şöyle yazıyor:[\[39\]](#)

“Cennet’in cismânî ve bedenî zevkleri ve tadları; mucizeler gibi iki bölümde incelenebilir. Hissi olan yani; müşahede ve görgüye dayanan bir de hayali, aklî olandır. Hissi olan demek yemek içmek giymek yer ve mekân v.s gibi şeylerdir. Hayalî olan ise; insanın rüyada yediği içtiği şeylerden zevk alması gibidir. Aklî olana gelince Cennette olan manevi lezzetler ve tadılan manevi tadları, berrak ve tatlı sular kaynayan pınarlar ve çağlayan nehirler yüksek köşkler, binbir çeşit tatlı meyveler şeklinde tabir edilmişlerdir. Ruhani yani manevî tatların çok çeşidi olduğu için Gazâlî her bir çeşit tadı bedeni bir tad ve zevkten biri ile kıyaslamış ve tabir etmiştir.”

En son olarak şunu yazmaktadır:

“Kendini taklide kaptırmış, hakikat yolları kendisine açılmamış, şekil perest, bir kimseye göre bu şekiller ve tatlar, cisim olarak meydana geleceklerdir. Ama şekli, tadları ve zâhiri şekilleri ehemmiyetsiz gören ve ona hiç değer vermeyen kimselere ise öyle gönül okşayan tatlar ve aklî zevkler meydana gelecek ki, bunlar onun şanına uygun olacak ve onların susuzluğunu giderebilecektir. Çünkü Cennet’in yaratılışındaki asıl amaç, her şahsın arzuladığı ve temenni ettiği şeyleri orada elde etmesidir.[\[40\]](#)

TASAVVUF

İlmî bakımdan Gazâlî'nin tasavvufla ilgi ve münasebeti, Aristo'nun mantıkla ilgi ve münasebeti gibidir. Her ne kadar tasavvufun başlangıcı hicretin birinci asrında olmuşsa da Gazâlî'nin zamanına kadar olan tasavvufun durumu şu izahatımızdan anlaşılacaktır. İmam kuşeyrî meşhur risalesinde şöyle yazar:

“Peygamber (s.a.v.)in hayatı boyunca sahabe kelimesinden başka bir deyim ve lakap icat olmamıştı. Çünkü Peygamber sohbetinden ve ona arkadaş olmaktan daha üstün hiçbir şey olamazdı. Sahabeden sonra tâbiîn (sahabeye uyanlar) daha sonra tebei tâbiîn deyimleri meydana çıktı. Öyle bir zaman geldi ki İslam büyükleri, zâhid ve âbid isim ve sıfatları ile anılır oldular. Ama zühd ve ibadete düşkün oldukları iddiası, her fırka ve zümreye hatta dinde uydurmacı olan bid'atçılara kadar yaygındı. Bu bakımdan sünnet ve cemaat ehlinde olan zâhid ve gönül ehli kimselere sofî (tasavvuf ehli) dendi. Bu unvan ve deyim hicrî ikinci asrın bitmesinden önce yaygınlaşmış ve meşhur olmuştu.”[\[41\]](#) “Keşfü’z-Zünûn” sahibinin ifadesine göre; ilk sofî ünvanı hicrî 150 de vefat eden Ebu Haşim Sofî'ye verilmiştir. Yukarıda adı geçen İmam-ı Kuşeyri risalesinin başka bir yerinde Tasavvuf kelimesinin çıkışı hakkında şöyle yazmaktadır: Bu kelimenin türeyişiyle ilgili üç görüş vardır.

a) Bir kısım kimseler bu kelimeyi suffe ehli denen Peygamber dostlarına verilen isimdir demişlerdir.

b) Bazılarına göre; bu kelimenin çıkışı safâ (içi pak olmak) kelimesindendir.

c) Bir kısım kimselere göre de; saf (dizi) kelimesinden türemiştir.

Ama kelimenin türetiliş kaidesine göre bütün bu görüşler yanlıştır. Sûf kelimesinden türemesi bir ihtimal olabilir. Bu kelimenin manası da yün demektir. Ama yünlü giymek bu zümrenin bir özelliği değil.

Bu, kelimenin yapısı üzerinde bir araştırmaydı. Bir de tasavvufun aslı astarı ve mahiyeti üzerinde tartışmalar, ihtilaflar vardır. İmam-ı Kuşeyri risalesinde çeşitli görüşlerin ifadesi olan şu sözleri nakletmiştir.

Hız. Zünnun Mısırî: Sofî her şeyi terk edip Allah'ı seçen onu amaçlayan kimsedir.

Cüneyd-i Bağdâdî: Yaşamayı ve ölmesi sadece Allah için olan kimsedir.

Ebu Bekr Cerîrî: Bütün güzel huyları temsil edip kendinde toplayan kötü huylardan sıyrılmış ve tamamen uzak olan kimsedir.

Hallâc-ı Mansûr: Hiç kimsenin kendisini sevmediği ve kendisi de hiç kimseyi sevmeyen kimsedir.

Rüveym: Kendini tamamen Allah'a havale eden kimsedir.

Şihâbüddîn Sühreverdî, “Avârif el-Maârif” isimli kitabında bu tür birçok sözleri naklederek şöyle yazar:

“Tariflerden hiçbirisi mükemmel ve eksiksiz bir tarif değildir. Ancak şu kadar var ki her yüce zat kendi manevi zevkine uygun olarak ve tasavvufdaki derecesine denk olarak bir tarif yapmıştır. Bazı kimseler; zühd, fakr, tasavvuf, bu üçünü birbirine karıştırmıştır. Halbuki bu üç, birbirinden ayrı ayrı şeylerdir. Gerçekte ise tasavvuf, zühd, fakr ve diğer başka bir takım vasıfların toplanmasının adıdır.”

Gerçek olan şudur ki: tasavvuf; önceleri sadece zühd, ibadet ve üstün kulluğun adıydı. Zühd ilerledikçe; ruhânî sıfatlar ve meziyetler yani sabır, tevekkül, rıza, ünsiyet ve muhabbet gibi manevi hasletler meydana gelmeye ve gelişmeye devam etti. Kulluk ve ibadet yönünde de Allah'a yönelme kuvvet kazandı, artıda arttı. Nefse karşı açılmış bir cihat olan mücahede ve bu mücahededenden de keşif, ilham ve bir kısım harikulade haller zuhur etti. Kısacası; gittikçe tasavvuf birçok şeylerin karışımı haline geldi. Fakat bunlar içinde, tasavvufun asıl kendi payına düşenin ne olduğu belirlenemedi.

Tasavvufun sınırı kesin olarak açık bir şekilde ortaya konmadı. Bu sebeple ilk tasavvufçuların her biri kendine göre tasavvufun yeni tarifini yaptı. Bu tariflerden her biri, yukarıda anlatılan bir araya toplanmış özelliklerden, sadece birini içine alıyor ve eksik bir tarif oluyordu.

Gazâlî'den önce tasavvuf konusunda en ihâtalı=(kapsamlı) ve en çok tasavvuf meselelerini bir araya toplayan, ilmî ölçüde yazılmış kitap İmam-ı Kuşeyri'nin risalesi idi. Bu risalede bile yalnız takva, sabır, verâ' (Allah'a bağlı kalıp ona fazla ibadet etmek) v.s gibi bir takım konular meydana getirilmiş ve her konunun altına da Kur'an-ı Kerim'den âyetler ve büyük zatların başından geçenler, onlara ait özel haller, yazılmıştır. Hiçbir şeyin sınırı belirtilip hakikati ve aslı izah edilmemiş, manevi keşifler, ruhani kavrayışlar ve sezgilerden hiçbir suretle bahsedilmemiştir. Gazâlî ise ilmî şekilde bu tasavvuf konusunu bir intizama sokan ona bir hudut çizip tertibe koyan ilk şahıstır. Büyük filozof İbn-i Haldun, "Tarih Mukaddemesi" isimli kitabında şöyle yazar:

"Gazâlî; kitabı İhyâ el-Ulûm'da, her iki yolu bir araya getirmiş ve birleştirmiştir. Böylece verâ' ve iktidâ (Tasavvuf yoluna uymanın) hükümlerini yazmakla beraber hal erbabı zatların ve tasavvufta mertebe kazanmış kimselerin edep ve davranışlarını, onların hareket tarzlarını göstermiş, hatta onların kullandıkları tabirleri genişçe açıklamıştır. Bu şekilde hareket etmesinin sonucunda, tasavvufun kendi kimliğini kazanmasını ve düzenli bir ilim kolu olmasını sağlamıştır. Halbuki önceleri tasavvufun ana yapısı, devamlı ibadet etmekten ibaretti."

Gazâlî hazretlerinin, tasavvufun ana yapısı üzerindeki izah ve görüşlerinin özeti şudur:

Tasavvuf da Şeriat gibi, iki şeyin birleşiminden meydana gelmiştir.

1- İlim

2- Amel

Fakat aradaki fark; Şeriatla ilimden sonra amel doğar. Tasavvufta ise bunun aksine, amelden sonra ilim doğar. Bu çok kısa ifadenin açıklaması şudur:

İnsanın eşyayı kavramasının genel metodu ispatlama, delil getirme, öğrenme, öğretme gibi hususlardan meydana gelir. Ama bazen öyle olur ki düşünme ve tefekkür etmeden bir anda her hangi bir şeyi kavramak mümkün oluyor ve nasıl kavrandığı ve nereden bu kavramın geldiği asla bilinmiyor. İşte tasavvuf istilâhında (deyiminde) bunun adına ilham denir. Bu şekildeki kavrayabilme, yalnız nefisle mücâdele ve nefsi teskin edip ıslah etme suretiyle olur. Bunun yolu ve usûlü ise şudur; İnsanın her şeyden önce dünya ile ilgili bütün meselelerden el ayak çekmesi gerekir. Yani aile çoluk çocuk, dost ahbap, mevki ve saltanat gibi şeylerin hiç biriyle gönül bağlantısı kalmaması lazımdır. Bundan sonra da bir inzivaya çekilip, bir köşeye oturarak kendini Allah'a verip ona öyle yönelmelidir ki, kafa ve gönülde Allah düşüncesinden başka hiçbir dünya meselesine yer kalmamalıdır. Bununla birlikte dil devamlı Allah Allah demelidir. Gittikçe bu alıştırma ve meşk o kadar ilerlemeli ki; dilde hiçbir hareket olmasa dahi tasavvur ve düşüncede dilden devamlı Allah sözünün çıktığını duymalıdır. Sonra bu tasavvur ve duygu o kadar sağlamlaşmalı ve gönle oturmalı ki Allah zikri dilden değil, kalp ve gönülden gelmeye başlamalı ve bu tasavvur o dereceye ulaşmalı ki söz ve ses düşüncesi kaybolup gitmeli ve Allah kavramı, duygusu kalpte hiçbir zaman ayrılmayacak şekilde eser bırakıp orada yerleşmelidir. Bu hal insanda meydana geldiği zaman mükâşefe (kalp gözünden perdelerin açılarak ilahi sırları görme derecesi) başlar. Önceleri, çakan bir şimşek gibi birden gelir, sonra kaybolup gider. Daha sonra zamanla terakki olup bu yolda ilerlemeler devam ettikçe mükâşefe devamlı ve sabit olarak kalbe yerleşir ve ilahi bir lütuf olarak manevi yapıyı geliştirir. [42]

Tasavvuru ve bilinmesi sırf taklide ve icmalı bir tarza dayanan bütün meselelerin hakikati ve sırları bu mükâşefe yoluyla gözler önüne serilir. Meselâ Peygamberlik, vahiy, melekler, şeytan, cennet, cehennem, kabir azabı, sırat köprüsü, amel terazisi, hesaba çekilme gibi konular kafa ve

gönülde bir sır olmaktan çıkar. Bu meseleler hakkında değişik görüş ve anlayışlar vardır. Bir kısım kimseler, hayalî, teşbih ve benzetmeler olarak görmekte, bir kısım kimseler ise olduğu gibi, kelime manasından anlaşılan manaları kabul edip o şekilde olduğuna karar vermektedirler. Ama insanda mükâşefe hali meydana gelince bu meselelerin gerçek hali ve hakikati sanki gözler önüne serilmiş gibi insan onu görmeye başlar.[\[43\]](#) Şekle bağlı kalan ve sadece dışı görenlere; burada şöyle bir şüphe meydana gelebilir; İnsanın kavramı ve edindiği bilgi yalnız duyu organları vasıtasıyla elde edilir. Duyular çalışmayınca ve duyular olmadan tek başına gönül ve kalp yoluyla bu meseleleri bilmek ve kavramak, kesinlikle imkânsızdır. Evvelâ kalp, öğrenme ve kavrama organı değildir, olsa bile onun kavradığı ve bildiği şeyler beş duyu organının kendisine ulaştırdığı ve ona takdim ettiği şeylerden ibaret olacaktır diyebilirler. Gazâlî şüphesiz bu itirazdan habersiz değildi. O; İhyâ el-Ulûm'un birinci cildinin (duyu yoluyla iki makam arasındaki farkın izahı konusunun) baş tarafında doğrudan bu tereddüt ve şüpheden bahsetmiş; fakat bu şüphenin cevabı sözle, lafla değil ancak hal ve ruhi yaşayışla olduğu için, Gazâlî sadece şunu söyleyip bırakmıştır. "Bu sırlar kalbin akıl ermez hallerindendir. Bunları açıklayabilmek, muâmelatla ilgili bilgilerle imkânsızdır."

Gazâlî bunu şöyle bir misalle anlatmıştır.

"Zamanın birinde Bizans ve Çin ressamaları arasında yarışma olmuştu. Her iki taraf kendilerinin daha üstün olduklarını iddia ediyorlardı. Devrin padişahı karşı karşıya iki duvar ördürerek, her grubun kendine ait duvara, kendi sanatkârlığının maharetini göstermesini istedi. Aralarına birbirini görüp sanatlarından faydalanmasın diye perde gerildi. Birkaç gün sonra Bizanslı ressamlar işlerini bitirdiklerini padişaha arz ettiler. Çinliler de biz de bitirdik dediler. Aradan perde kaldırıldığı zaman iki resim arasında kıl payı farkın olmadığı görüldü. Ve anlaşıldı ki, Bizanslılar resim yapacakları yerde duvarı cilalayıp ayna haline getirmişlerdi. Perde kaldırıldığı zaman karşıdaki duvarın resim ve süslemeleri onun karşısındaki aynalaştırılmış duvarda olduğu gibi gözüküyordu."

Gazâlî bu misali naklederek şöyle yazıyor.

"Tasavvuf erbabının ilmi işte buna benzer. Onlar kalbi o kadar temizlerler ve cilâlarlar ki, bütün bilgiler kendiliğinden o kalbe nakşolunurlar."

Mevlâna Celâleddin-i Rûmî'de bu misali göz önünde tutarak şöyle buyurur.

Ey oğul! İşte o Bizanslılar bu kalbini cilâlamış sôfilere (dervişlere) benzerler. Çünkü sôfiler bu makama kitaplar okumakla ve sanat meşk etmekle değil, gönüllerini cilalayıp temizleyerek ermişlerdir. Kin, hırs, cimrilik ve nefret duygularından pak olmuşlar, kalpleri ayna gibi olmuştur.

Her ne kadar şekilci ve zahirciler bununla yetinmeyip, bu misalle de tatmin olmazlarsa da gerçek olup inkâr edilemez olan şu ki; görünen bilinen duyu organlarının dışında kavrama ve anlamamanın başka bir zümre olan (baş çeken Eflâtun) işrakî filozoflarının bu meseleye inandıklarını ve bu şekilde düşündüklerini, bu yüzdende onların diğer felsefî düşünenlerden üstün olduklarını kabul edip gelmektedirler. Avrupa'dan daha fazla kim maddeci olabilir. Buna rağmen orada bile ruhi bir kavrayışa, manevi idrake yani sezgiye inananlar vardır. Ve bu konuya Spritualizm yani ruhaniyet denmektedir.

Bu sebeple bu görüşün aslı ve hakikati inkâr edilemez. İnkârcılar biz bunun tecrübesini yapmadık veya bize deneyi yapıp gösterilmedi diyebilirler. Ama bu itirazları onların öyle demesinden ibaret kalır. O hali yaşayan, o manevi halde bulunan kimseler daha önceden şöyle söylemişti.

Beyt:

Sen bu şarabın tadını almadın,

Allah için hatta tatmadın bile

Her ne ise kalbin temizlenmesi suretiyle bu çeşit sezgiler ve bilgiler alınıp duyulabiliyor, duyulmaya da devam ediyor. Ama mademki kalbin kötü huylardan temizlenmesi ve yüceltilmesi için adi alışkanlıklardan, çirkin ahlâktan, insanın uzak olması gerekir. Bunun için ilk başlangıç ahlâktan olmalıdır. Ahlâk öyle bir şeydir ki; duyularla bilinen şekillerini ve dış görüntülerini her şahıs anlayabilir. Ama ahlakın inceliklerini anlamak herkesin harcı değil. Bundan dolayıdır ki, binler, yüz binlerce insan kötü ahlâka saplanmışlardır. Kendilerine anlatılmasına rağmen yine de kendilerinde bu kötülüğün bulunduğunu anlamamakta, kabul etmemektedirler. Gazâlî'den önce tasavvuf hakkında yazılmış “Kut el-Kulûb”, “Risale-i Kuşeyriyye” v.s. gibi kitapların hepsinde bu ahlak çeşitleri yazılmış, fakat sadece kelime olarak yazılmış, sınırları belirtilip, hakikatleri ve gerçekleri izah edilmemiş, bu bakımdan ahlâktan olmayıp ta ona benzeyen ve müphem olan yönleri, anlaşılması zor olan şekilleri kavranılamamıştır. Gazâlî, İhyâ el-Ulûm'da her biri için ayrı konu ayırmış ve her biri üzerinde geniş açıklamalar, inceliklerini belirtmeler yapmış ve gayet güzel ifadelerle bunların en ince noktalarını bile öyle açıklamıştır ki; bu güne kadar bunlar üzerine bir ilâve dahi yapılamamıştır. Bundan dolayı Allâme İbn-i Haldun “İmam-ı Gazâlî; tasavvufu bir ilim kolu haline getiren insandır” diye yazmıştır.

Mücahede ve riyazat yoluyla kalpte pek çok haller ve keyfiyetler yeşermekte ve onu kaplamaktadır. Bu hal ve keyfiyetlerin yüzlerce çeşidi ve derecesi vardır. Ve tasavvuf ilmi terakki ettikçe bu binbir çeşit keyfiyetler için hususi ıstılâhlar, özel deyimler ortaya çıkmıştır. İmam-ı Kuşeyri'nin zamanına kadar yerleşen deyimlerin adları şunlardır; Vakıt, makam, hal, kendini tutma, kendini yayma, heybet, başkalarıyla ünsiyet kurma, vecde gelme, ruhi yaşayışı iradesi altında toplama, ruhi yaşayışı birbirinden ayırma, cem'ül cem, fenâ, bekâ, gözden kaybolma, göz önünde bulunma, manen sarhoş olup kendinden geçme, manevi zevk, ilâhi aşkıta kendini mahvetme ve var-etme, gizleme ve açıklama, muhâzara, mükâşefe, levâih, tevâli, levâli, telvin ve temkîn, yakınlık ve uzaklık, havâtır, ilmî yakîn, hakkal yakîn, aynel yakîn, latîfe ve sır.

İmam-ı Gazâlî kendi risalesi olan “İmlâ an-Müşkilât el-İhyâ”sında yukardaki deyimlere ilâveten aşağıdaki deyimleri eklemiştir. Sefer, sâlik, mekân, şath, zehâb, vasl, fasl, edep, tecelli, tehalli, illet, inziaç, gayret, hürriyet, fütûh, vesm, resm, zevâid, irâde, himmet, kurbet, mekr, istilam, rağbet, vecd.

Gazâlî bu deyimlerin şerh ve izahını bile yapmıştır. Arzu eden kitabın aslına müracaat edebilir.

Yukarıda izah edildiği gibi tasavvuf her ne kadar hakikatte sadece bir çeşit ilim yani bâtın ilmi ise de bunun makamlar adıyla tabir edilen çok enteresan neticeleri vardır. Meselâ İslâm inanç ve akidelerinden olan Allah'ın her yerde hâzır ve nâzır olması; âlim ve cahil, avam ve havas her kim olursa olsun herkes buna inanır ve itikat eder. Fakat genel kimseler bu meseleyi taklit bilgisi yani başkalarından duyarak veya bir takım akli delillerle inandıklarından kendilerinde hususi bir hal ve keyfiyet meydana gelmez ve böyle bir inancın, onların hareket ve amellerine pek fazla bir tesiri olmaz. Bunun aksine tasavvufta bu meseleler müşahede ilmi ve keşif yoluyla anlaşılır. Yani tasavvuf ehli hakikatte her tarafta Allah'ı görür, ondan başka gözüne hiçbir şey gözükmeyiz. Bunun sonucu olarak da o kimse üzerinde, Allah'a boyun eğme, ondan korkma, kendisinde vakar ve çekinme, edep ve Allah'a mutlak uyma halleri etkisini gösterir, bu hal onun ruhunu kaplar. Bu hiçbir zaman zahir ilmi ile insanda tecelli etmez.

Meselâ; Allah'ın rızıkları verici olduğuna herkes inanır. Fakat rızık kazanma hususunda insanlar kararsız ve şüpheli davranışlarda bulunurlar. Bu şüpheli davranışlarda ise yukarda anlattığımız inancın en ufak izine dahi rastlanmaz. Bunun aksine tasavvuf ehlinde olanlar o dereceye kadar

yükselirler, onlar öyle bir iman ve sağlam inanış içinde bulunurlar ki, kimsenin bulunmadığı ıssız bir yerde olsalar ve yüzlerce kilometreye kadar uzakta su ve gıdanın ismine rastlanmayan bir sahrada bulunsalar bile onlar yeme içme endişesine kapılıp onun derdine düşmezler.

Aynı bunun gibi sabır ve şükür, tevekkül ve rıza, kanaat ve tevazu v.s gibi duyguların hakiki keyfiyeti, tasavvuf erbabını tamamen kaplar da o zaman o baştan aşağı hal olur. Yani sözden manevi yaşayış haline geçer. Tasavvuf ehlinin dereceleri çeşitlidir. Her şahıs kendi şahsiyet ve karakterine uygun bir makamı seçer ve o makamda terakki eder. Meselâ birini tevekkül hali kaplar, diğer biri cehd makamında bulunur. Başka biri mahviyet âleminde. Daha başka biri üzerine ispat hali galebe çalar v.s.

Bu bahsin sonunda tasavvuf kelimesinin yapısının sîn harfinden olduğunu belirtmek gereklidir. Bu kelimenin yapısı sûf idi. Eski Yunan dilinde hikmet manasına gelmektedir. İkinci hicrî yüzyılda eski Yunan eserleri Arapçaya tercüme olduğu zaman bu kelime Arapçaya girmiştir. Ve tasavvuf önderlerinde, işrâkî filozoflarının tarz ve üslupları bulunduğundan halk bunlara sûfî yani hakîm demeye başladı ve zaman geçtikçe sûfî kelimesi sôfî şekline dönmüştür. Bu araştırma ve buluşu Allâme Ebû Reyhân Bîrûnî kendi kitabı “Kitab el-Hind”de yazmıştır. “Keşf el-Zunûn” kitabının yazarının aşağıdaki ifadesinden de bu anlaşılmaktadır. Tasavvuf bölümünde o da şöyle yazar:

“İşrâkiyye filozoflarının tarz ve üslûpları ve ifade-i meramları tasavvuf ehline benzerdi. Ve eğer bu deyimler onların deyimlerinden alınmıştır denilirse, bu pek uzak bir ihtimal değil akla yatkındır.”

GAZALÎ'DE MÜCEDDİDLİK / YENİLEYİCİK

Beyt:

Dalâlet ve sapıklığa götüren insanlara uymaktan (sakınırım)

Kervanın geçip gittiği yoldan biz gitmeyiz.

İnsan ne kadar akıllı, âlim, tecrübeli, ince görüşlü, serbest düşünceli olursa olsun, ailevî kanaatler, millî efsâneler, akranları ile fikri sohbetler, etraf ve civarındaki insanların yani cemiyetin nizamı öyle enteresan şeylerdir ki, bunlar insanları kendilerine doğru ve kendi kalıplarında biçimlendirirler. Hatta şurası bir gerçektir ki, çoğunlukla insanların bütün inançları, düşünceleri, irade ve davranışları dahi bu sebeplere bağlı olarak biçim alır. Fakat bazen yüz binlerde, hatta milyonlarda bir öyle üstün kabiliyetli cevherler çıkar ki, o bütün dış tesirlerin hiç birinden etkilenmez, aksine kendisi, o dış tesirleri ve yanlış alışkanlıkları alt üst edip kökünden kazıyarak yeni bir devir açar, yepyeni bir dünya meydana getirir. İşte bu şahıs yenileyici, ıslahatçı ve reform yapıcı olur.

Gazâli: taklidin her görülene uyma, onun peşinden gitme hareketinin cemiyete kısacası, taklidin musallat olduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır. Her ne kadar o devirde mutezile, bâtinîyye, eş'ariyye, matüridiyye gibi temel görüşleri ve akideleri birbirinden ayrı fırka ve zümreler mevcut idiyse de diğer taraftan basit ihtilâflarla birbirinden ayrı fırkalar, meselâ zahiriye, şâfiyye, mâlikiyye gibi fırkalar da mevcuttu. Fakat her iki gurup fırkalarda da taklitçilik yönü vardı ve yaygınlaşmıştı. Büyük hadisçiler meselâ Dâre Kutnî, Beyhakî v.s gibi hadis bilgisi ve rivayet fazlalığı ile şüphesiz ictihad imamlarından daha aşağı olmayan, gece gündüz hadisle meşgul olup teker teker her hadis üzerinde inceden inceye tetkikler yapan bu kimseler sadece Şafiî mezhebi üzerinde yetiştiklerinden tek meselede bile İmam-ı Şafiî'nin görüşüne aykırı olmasın diye kendi görüşlerini ileri süremezlerdi. Bu durum kitaplarda yazılı nakli ilimlere has değildi. Akli ve felsefi bilgilerde bile aynı durum göze çarpıyordu. İbn-i Sinâ ve Farâbi'nin Aristo ve Eflâtun'a bağlılığında da aynı durum göze çarpıyordu. İbn-i Sinâ ve Farabi, Aristo ve Eflâtun'la aynı seviyede olduklarını iddia edebilecek kimseler oldukları halde, eski Yunan filozoflarının her çeşit manasız görüşlerini ve değersiz düşüncelerini bile kesin ve kat'î değişmez hakikatler diye kabul ederlerdi. Eski Yunanlılar gökleri ve gök cisimlerini canlı ve ruhu olan varlıklar zannederler ve onların hareketini, iradeli ve kendi isteklerine göre hareket ederler diye ileri sürerlerdi. İbn-i Sinâ da bütün eserlerinde bu manasız iddiayı teyid ve tasdik etmeye çalışmış ve bunun gibi daha yüzlerce tamamen sakat, asılsız meselelerin hiçbirini neden ve niçin demeden kabul etmiştir.

Dinî fırkalar yirmileri geçmiş idiyse de ana fırkalar olarak bütün İslâm dünyasında üç ayrı zümre, eş'ariler, Hanbeliler, Bâtınîler vardı. Bu fırkalar birbirine çok sert muhalefet gösteriyor, biri diğerini dalâlette sayıyor ve dinden çıkmış kabul ediyordu. Eşârî ve Hanbeliler ehli sünnet velcemaatten olmasına rağmen aralarında daima dinî tartışmalar, çekişmeler olagelirdi. Nizam el Mülk Bağdat'ta ki meşhur Nizamiye medresesine hürmet ve saygısından dolayı büyük bir hatip ve vaiz olan Şerîf Ebul Kâsım'ı, hicrî 475 senesinde vaiz tayin ettiği zaman Bağdat'a gelip minbere çıkarak alenen Hanbeliler hakkında:

“İmam Ahmed Hanbel kâfir değildi. Fakat onun mezhebinde olanlar kâfirdir” dedi.

Bununla da yetinmeyerek birinin evindeki toplantıda bu cinsten sözler sarf etmesi üzerine büyük hadiseler meydana gelmiş, gürültüler kopmuştur. Daha acayibi bu hareketinin karşılığında devlet tarafından kendisine (alem el-Sünnet) sünnetin bayrağı ünvanı verilmiştir. Allâme İbn-i Esîr bu olayları tarihinde uzun uzadıya yazmıştır. Selçuk oğullarından Alparslan'ın zamanında uzun müddet camilerde minberler üzerine Şiî ve eş'arîlere lânet edile gelmiş. Nizam-el-Mülk eş'arîlere lânet edilmeyi durdurmuş fakat zavallı Şiî'ler aynı şekilde lânetin hedefi olmaya devam etmişlerdir.

İmam Ebul Kâsım Kuşeyri'nin oğlu Ebu Nasr Abdurrahim büyük bir hatip ve vaiz olup Allâme

Ebu İshak Şirâzi onun vaazlarına katılırdı. Bağdat âlimleri ortaklaşa; biz bu seviyede şahıs görmedik derlerdi. O bile vaazlarında daima Hanbelîleri kötüler, onlar hakkında ağır sözler sarf ederdi. O derecede ki neticede müthiş kanlı çarpışma olmuş ve birçok insan öldürülmüştür.^[44]

Bu firkalar kuvvetlene kuvvetlene hükümet ve devleti ele geçirdiler. İbn-i Haldun'un açıkça ifade ettiği gibi, itikat bakımından Endülüs'de devlet mezhebi Hanbeli mezhebi idi. Ve o devirdeki devleti idare eden mülessemîn halifeler bu mezhebe mensuplardı. Bâtînîler Mısır'ı ele geçirmişler, Eş'ari mezhebi ise bütün Horasan ve Irak'ın resmî mezhebi olmuştu. Devlet ve hükümet korkusundan dolayı başkalarının görüşüne uyma yani taklit zorlaması daha fazla kuvvet kazanmıştı. Hiç kimse muhalefet etmeye cüret edemezdi. Eş'ari görüşüne göre amel edinme zorunluluğu karşısında her ne kadar diğer firkalar tamamen ortadan silinmiş değil idilerse de son derece gizli ve kendi köşelerine çekilmiş, sessiz ve hareketsiz duruyorlardı. Ünlü tarihçi İbn-i Esîr Hicri 478 tarihinin olaylarını kaleme alırken; "o tarihlerde mutezilelerin imamı ve en ileri gelenlerinden olan Muhammed bin Ahmed; mutezile mezhebinden olması sebebiyle tam elli sene evinden dışarı çıkamamıştır." diye yazmaktadır. Ebul Hasan Eş'arî'nin yazıp tertip ettiği Akaid mecmuasından bir santim sapmayı devlet idarecileri, büyük cürüm ve suç sayarlardı. Allâme İbn-i Sübkî Tabakât-ı Şâfiyyenin Gazâlî bahsinde şöyle yazmaktadır:

"Eş'ari'leri bilhassa onlardan mağriblileri, Endülüs ve Faslı olan eş'arileri kastediyorum, onlar bu meselede çok taassup gösteriyorlar ve Ebul Hasan Eş'arîye karşı bir kıl payı bile muhalefeti hazmedemiyorlar."

Gazâlî'nin kendisi "Tefrika Beynel İslam Ve el-Zındıka" isimli eserinde İhyâ el-Ulûm'a karşı olanlar hakkında şöyle yazmaktadır. "Bu şahıslar Eş'ari akidesinden bir kıl payı sapmayı küfür ve kâfirlik kabul etmektedirler."

Gazâlî'nin eğitim yoluyla yetişme ve gelişmesi, Eş'ari mezhebine göre olmuştur. Talim ve terbiyede yetişmesi ve gelişmesi, o zaman Eş'ari mezhebinin tek önderi, emsalsiz lideri olan İmam-el Haremeyn'den gelmektedir. Saltanat ve hükümetle olan ilişkisi ise; Eş'arilerin büyük hamisi ve Eş'ari mezhebine mensup olan Nizam-el Mülk vasıtaıyla oluşmuştur. Herhalde Gazâlî'nin tarikattaki şeyhi de, Eş'ari mezhebine mensup olsa gerek. Sözün kısası ailenin etkisi, hocalarının eğitim ve öğretimi, cemiyetin tesir ve baskısı, devlet ve saltanatla uyumlu olan münasebetleri, Gazâlî'yi, devrinin insanların ve akranlarının gittiği yol üzerinde olmasını gerektiriyordu. Bilhassa şu yönde belirtilmelidir ki, onun tahsili eski metoda uygun olarak devam edip yürütülmüştü. Ama bütün bunlara rağmen ondaki mücadiddâne (Yenileyici olma) cevher ve kabiliyeti bütün bu bağları koparmış ve onlara: (kalbinden fetva al=istefi kalbek) yolunu göstermiştir. " El Münkızü mine'd-Dalâl"da kendi ifadesi şudur:

"O derecede ki, sonunda taklit bağı koptu ve içimde, fitratı aslinin (asıl yaratılışın) ne olduğu meselesini araştırma arzusu uyandı."

Taklid perdesi gözler önünden çekilip de ana İslam kaynaklarına bakılınca; İslâm akidelerinin, İslam devlet idaresi usûlünün, İslam ahlakının ve İslam ilimlerinin hiç birinin, İslam'ın ilk dönemindeki durumunda olmadığı görüldü. Çok daha acıklısı, bu yanlış kalıpların dinin asıl kalıbı zannedilmesi idi. Bu yüzden de bunları ıslah edip düzeltmeye sert muhalefet gösterilme endişesi mevcuttu. Bunlara rağmen Gazâlî atıp tutanların kötülemelerinden korkmadan gayet cesur ve serbestçe genel bir düzeltmeye ve umumi bir ıslaha kendini verdi.

İNANÇLARIN ISLAHI

Gazâlî akideler ve inançlar konusunda birçok kitap yazmıştır. Yukarıda yazdığımız kitaplar listesinde bunların adı zikredilmiştir. Biz burada onlardan bahsetmeyeceğiz, artık yepyeni başka bir meseleye geçmeyi ve bahsetmeyi düşünüyoruz. Akideler yani itikatlar meselesinde her şeyden önce İmam-ı Gazâlî; hak ile batılı, İslâm ile küfrü birbirinden ayıran temel inançları diğerlerinden ayırmıştır.

Allah'ın sıfatlarının, Allah'ın mahiyetinin aynı olduğu veya mahiyetinden ayrı olduğu, Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olup olmadığı, Allah'ın kıyamet günü cennet ehline görünüp görünmeyeceği, mutlak adalet meselesi yani Allah'ın mutlak adil oluşu, bazı değişmez ilâhi metinler yani ayetlerin te'vil meselesi cebir ve kader v.s gibi göstermişler öyle kabul etmişler, bu meseleler üzerinde fikir ve kanaat yürütenler, bunları İslâm ve küfrü birbirinden ayıran inanç sınırları olarak kabul etmişlerdi. Hadisçiler ve hadis bilgisi ile uğraşıp onunla hüküm ve karar verme durumunda olanlar ısrarla ve gayet açık olarak "Kur'an-ı Kerim kadim değildir, sonradan meydana gelip yaratılmıştır" diyenler kâfirdir diyorlardı. Bunun gibi eş'ariler mutezilelere, mutezileler, eş'arilere sırf bu meselelerden dolayı kâfirlik istinat ediyorlardı. Gazâlî hazretleri ise, bu meselelerin Müslümanlık ve kâfirlik ölçüsü olamayacağını ileri sürdü. Kaderiyeciler cebriyecilere umumi olarak Mecûsî, cehennemlik kimseler diye hitap ederlerdi. Gazâlî hazretleri ise, bu meselelerin Müslümanlık ve kâfirlik ölçüsü olamayacağını ileri sürdü. Kaderiyeciler cebriyecilere umumi olarak Mecûsî, cehennemlik kimseler diye hitap ederlerdi. Gazâlî ise kendi risalesi olan imlâ fî müşkilât-el İhya'da onların İslam dairesinden ve ölçüsünden çıkmadıklarını açık, açık yazmıştır. Bu eserinde gayet geniş ve sağlam delillerle bu meseleleri çözüme bağlamış, son kısmında ise şöyle yazmıştır:

"Eğer sen kendilerine birçoklarının kâfir dediği ve bidat ehli hakkında genel ve özel olarak iki şekilde de hadis olduğunu ve kaderiyeciler hakkında da şu özel hadis olan; *"O kaderiyeciler bu ümmetin Mecûsîleridir"* dendiğini ve bu hususta görüşüm nedir dersin, bilmen gerekir ki; her ne kadar o şahıslar yani kaderiyeciler hakkında çok kimseler kâfirdir demişlerse de onların Müslüman olduğunu ileri süren veya Müslümanlıkları ile küfre girdiklerinde tereddüt içinde olanların sayısı az değildir. Hatta onların Müslüman olduklarına inananlar, kâfir diyenlere göre daha çoktur. Bu iki gurup birbirine aykırı görüşte ve ayrı kanaatte bulunmaktadır. Lakin bunlar hakkındaki karar, ancak her şeyi herkesten daha iyi bilen Allah'ın huzurunda belli olur."

Küfürle suçlayanların en büyük delili şu hadis idi.

"Benim ümmetim yetmiş iki fırkaya ayrılacak, bunlardan bir teki doğru yol ve kurtuluş içinde olacak diğerleri tamamen cehennemliktir."

Gazâlî bu hadisi, "Tefrika" isimli eserinde naklederek şöyle yazar: Önce hadis sahih hadistir. Fakat bu, onlar kâfirdir ve daima cehennemde kalacaklardır manasını taşımaz. Bilakis onun manası:

"Onlar cehenneme gidecekler ve oraya atılacaklar ve günahları ölçüsünde orada kalacaklar demektir."

Fırkalar arasında birbirini kâfirlik ve fâsıklıkla itham etme çekişmesi, aslında nassları (âyetleri) te'vil etme konusunda doğuyordu. Hanbelî mezhebinde olanların görüşü; hiçbir sözün ve âyetin asla tevil edilmemesi gerekir, aksine her sözün açık olan kelime manası ne ise ona göre anlam verilmeli ve anlaşılmalıdır, şeklinde idi. Bu anlayıştan dolayı da teville sapanları, dinden sapmış, bazı durumlarda da küfre girmiş bir kâfir olarak kabul ediyorlardı. Eş'ariler bir dereceye kadar te'vili geniş olarak kabul ediyorlardı. Eş'ariler bir dereceye kadar tevili geniş tutmuşlardı, ama onların tuttuğu genişlik ölçüsünden bir derece daha geniş tutmayı ve onların sınırını aşmayı, eş'ariler de irtidat ve dinden çıkma şeklinde telâkki ediyorlardı. Bundan dolayı mutezilelere kâfir, fasık, bid'atçı

yani dinde kendi kafalarından çıkan uydurma görüş ve kanatlara sapan kimseler diyorlardı.

İşte bugün bu meseleler çatışmaların huzursuzlukların temeli ve kaynağı idi. Gazâlî bu meseleler üzerinde gayet açık ve genişçe ifadelerde bulunmuş ve bu meselelere tahsis edilmiş bir kitap olan “Tefrika Beynel-İslâm Ve-Zındıka”yı yazmıştır. Bu eserinde Gazâlî, hiçbir fırka ve mezhep mensuplarının te’vilden kurtulacak bir yolu yoktur. Te’vili tamamen reddeden Hanbelîler bile üç hadis üzerinde te’vile gitmek zorunda kalmışlardır ki, o hadislerden biri şudur; “*Haceri Esved Allah’ın elidir.*” Mademki her fırka bir dereceye kadar tevile gitmek mecburiyetini duyuyor o halde umumi olarak te’vil, küfür ölçüsü olamaz.

Eş’arîler, tevile gitmeyi şu şartla kabul etmişlerdir. Kat’i deliller gösterilerek, kelimenin hakiki manasının murâd edilmediği, kesin olarak anlaşılırsa o zaman tevil yapılabilir kaidesini koymuşlardı. Ancak bu ölçü üzerinden karşıtlarına bit’atçı ve kâfirdir diyorlardı. Gazâlî bunun hata olduğunu şöyle anlattı. Bir delilin, kesin bir delil olduğuna nasıl karar verilebilir. Bir kimsenin, kesin delil kabul ettiğini diğeri kesin delil olarak kabul etmemektedir. Meselâ eş’arilere göre Allah’ın hiçbir yön ve mekânla ilgisi yoktur. Allah; mekân ve cihetten münezzehtir. Bu hususta delil kat’î ve ispat kesindir ve bundan dolayı da onlar Hanbelîleri, dalalette kalmış, hak görüşten sapmış, kimseler olarak damgalamışlar. Fakat Hanbelîlere göre, Eş’arîlerin davalarını ispat için getirdikleri bu delil kesin bir delil ve kat’i bir hüccet değildir.

Tevil meselesinde Gazâlî pek çok ince görüşler ileri sürmüştür ki, biz onları bu kitabın kelâm bölümünde yazdık. O sayfeleri bir defa daha gözden geçirmek lazım gelir.

Bir zümreyi küfürle itham etmeye sevk eden en büyük sebep, tevâtür derecesinde olan bir hadisi inkâr etmektir düşüncesinden ileri geliyordu. Yani mademki falan mesele tevatür derecesindeki sağlam bir hadis ile ispat edilmektedir, öyle ise bunu inkâr etmek Peygamberin sözünü inkâr etmek olacağından küfürdür ve kâfirliktir, diyorlardı. Gazâlî bu kanaat ve hükmü şu şekilde bir çözüme bağlamıştır. Şüphesiz tevatür derecesindeki hadisi inkâr küfürdür. Fakat onun tevatür derecesini ispat etmek imkânsız denecek kadar zordur. Kur’an-ı Kerim’den başka her hangi bir sözün tevatür derecesini ispat ve tespit etmek imkânsız gibidir. Bir rivayet üzerinde büyük bir çoğunluğun, doğrudur diye ittifak ettikleri halde, o sözün sahih ve doğru olmaması gayet mümkündür. Meselâ; Hz. Ali’nin halifeliğinin, Peygamberimizden hemen sonra başladığı hakkında uydurma bir hadisi; Şiîlerden yüz binlerden fazla kimseler tevatür şeklinde kabul etmektedirler. Halbuki o hiçbir zaman tevatür derecesinde olamaz.

Kâfirlik ile itham etmenin bir başka sebebi icmâ’ın inkâr edilmesiydi. Yani deniliyordu ki; mademki falan mesele üzerinde icma olmuştur, öyle ise onu inkâr etmek kâfirlik, en azından fâsıklık ve sapıklık olur.

Gazâlî; icma’ın tespit ve ispat edilmesi, tevatür derecesini ispattan daha zordur, demektedir. Çünkü icma’ın manası, bütün ilim ve içtihat sahiplerinin bir mesele üzerinde aynı fikri ve aynı görüşü benimsemeleri ve uzun müddet bu ittifak üzerinde devam etmeleri demektir. Bazılarına göre bu ittifak bir asırdan fazla devam etmelidir. Böyle bir İcmâ’ın olduğunu farz etsek bile bu icma olan meseleyi reddeden şahsın bu meselenin icmâ derecesine ulaştığını bildiğini nasıl ileri sürer ve ispat edebiliriz. Bir de haydi kesin bilgisi olduğunu bilelim. Ama mademki bir mesele icmâ derecesine ulaşırken ve icmâ meydana geldiği devirde o icmâ meselesine muhalefet etmek caizdi de şimdi neden caiz olmasın.

En büyük hata, her çeşit mesele üzerinde karşı görüştekilerin kâfirlikle, fâsıklıkla itham edilmesiydi. Gazâlî diyorki;

“Bir mesele, baştan sona yanlış ve hatalı olsa dahi eğer o mesele dinin temel inançlarından ve ana prensiplerinden değilse, o mesele üzerinde münakaşalara girmek ve farklı görüşteki şahsı ağır bir

şekilde itham etmek doğru olmaz. Meselâ Şîf'ler İmam-ı Mehdi'nin Samarrâ şehrinin bir mahzeninde gizlendiğini iddia etmektedirler. Sen de ki; bu iddia ve olay tamamen yanlış ve saçmadır. Ama bunun dinî inançlarla bir ilgisi yoktur. Hele dinin temelleri ile asla alâkası yoktur. Bu bakımdan böyle bir iddia da bulunan kimseyi sapık ve dalâletde görmemek lazımdır. Hatta bazı tasavvufçular: Kur'an-ı Kerim'de anlatılan: Hz. İbrahim ilk önce Ay ve Güneş'e Allah demişti. Bu ay ve Güneş'ten maksat o gök cisimleri değil Allah'ın nuru ve ışıkları kasd olunmaktadır demektedirler. Bu sözlerine ve böyle tevillerine bakarak onları bid'atçı ve sapık kabul etmekte doğru değildir."

Kısacası, halkın kâfirlikle itham etmeyi ölçü kabul ettikleri meselelerin hepsini Gazâlî reddetmiştir ve kat'î deliller göstererek, Kelime-i Şehadet getiren herkesin Müslüman olduklarını ispat etmiştir. İslam noktasında birbirinin kardeşidirler, aralarındaki ihtilâfların hiçbirisi aslında ve temelde İslam'la ilgili değildir. Bilakis çeşitli içtihatlarla ve ayrı görüşlere dayanmaktan ibarettir. Bunlara da dense ancak bunlardan biri doğru diğeri yanlıştır denir, işte bu kadar.

Gazâlî, bu anlayışlılığı ve geniş görüşlülüğü sadece kendi dindaşlarına münhasır kılmamış, hatta onun kanaatine göre; kendilerine İslâm'ın gerçekleri tam olarak gösterilmiş ve anlatılmış olmasına rağmen hala inanmamış kimseler hariç diğer insanlar tamamen mazur durumdadırlar. Bu görüşünü "Tefrika" isimli eserinde şöyle belirtir.

"Hattâ ben diyorum ki; şu bizim zamanımızdaki Bizanslı Hıristiyanların ve Müslüman olmayan Türklerin çoğunu Allah'ın rahmeti inşaallah içine alacaktır."

Gazâlî'nin bu geniş ve coşkun tabiatlı görüşüne her ne kadar önceleri sert tepki gösterilmişse de sonunda kible ehlinin yani Kâbe'ye yönelen herkesin Müslüman olduklarının kesin olduğu kaide haline gelmiş ve herkes tarafından kabul edilmiştir. Bu bakımdan da kelâm ilmine ait kitapların hepsi, bu meseleyle son bulur.

Fiilî olarak Gazâlî'nin gayret ve çalışmalarının şu tesirleri görüldü: Eş'arî ve Hanbelîler arasında karşılıklı düşmanlık vardı. Aralarındaki görüş ayrılıklarından dolayı çarpışmalar ve kan dökmelemler bile olmuştu. Gazâlî sayesinde zamanla bu düşmanlık ve ihtilaflar azaldı. O derecedeki birkaç mesele müstesna eş'ari ve Hanbelîler genel olarak sarmaş dolaş oldular, birbiriyle kaynaştılar.

Hilâfet merkezi Bağdat'ın Sünnî ve Şii'leri arasında da hicrî 503 tarihinde bir anlaşma ve uyuşma oldu. Görüş ayrılıklarından dolayı meydana gelen çarpışmalardan Bağdat'ın her köşesi virâne haline gelmişti. Gazâlînin birleştirici çalışmaları ile birden durmuştur.

Bu arada Gazâlî uzun müddet süregelen ilmî tartışma ve çatışmalara da el atıp ıslah etmek istemiştir. İlmî münazara ve tartışmalar şüphesiz, zihni çalıştırmak, akıllı kuvvetlendirmek ve meseleleri iyice inceleyip sağlam neticeye ulaşmak için son derece faydalıdır. Ama o zamanlarda Müslümanlar arasında mevcut olan ilmî münakaşa ve münazara sistemi çok yakışıksızdı. Tartışmalar, karşı tarafı kötülemek, ona küfürler yağdırıp sövmek, şeklindeydi. Konuşmalarda çok sert ifadeler ve çirkin, kaba üsluplar kullanılıyor, bu da karşıda ki kimselere iyi bir tesir yerine düşmanlık doğmasına sebep oluyordu. Müslüman fırka ve mezhepler arasında günden güne kinleşme, buğz ve düşmanlık artıp gidiyordu. Sebebi ise bu tip ve tarzdaki münazaralar ve tartışmaların yaygın olması idi.

O bakımdan Gazâlî, bu yersiz ve manasız alışkanlığa son derece sert tepki gösterdi. İhyâ el-Ulûm'un değişik yerlerinde bunun kötülüklerini sayıp dökmüştür ki, bir yerinde şöyle yazmaktadır:

"Âlimler son derece taassup göstererek karşı görüştekilere hakaret etmekte ve onlara aşağılayıcı gözle bakmaktadırlar. Eğer bunlar muhaliflerine yumuşak sözlerle düşüncelerini anlatmaya çalışsalar di mutlaka muvaffak olurlardı. Fakat şan ve şöhrat elde etmek için bir taraftar kalabalığı meydana getirmek gerekiyordu ve taraftarların dinî duygularını körüklemek için o mezhebe muhalif olanlara ağır ve çirkin sözler söylenmesini gerekli görüyorlardı. Bu bakımdan o âlimler taassubu

ellerinde bir âlet olarak kullanmışlar, adını da dîn'i himaye ve İslâm'ı muhafaza koymuşlardır. Halbuki hakikatte bu hareket halkın ve sağlam İslâmî düşüncenin mahvolması demektir.”

İslâm'ın kendi özünden, ruh ve esasından olmayan inanç kaidelerini Gazâlî her ne kadar ispat etmeye veya reddetmeye çalışmış ve bu hususta fazla uğraşmışsa da bunlardan, insanların umumî, ilmî, fikri ve medenî gelişmesine tesir edenlerinin üzerinde durmuş ve bunlarla ilgili gerekli ıslahatı ve düzeltmeleri yapmıştır. İzahı şudur:

1- Genellikle şöyle bir kanaat ortaya çıkmıştı. Dine akıl karışamaz ve aklî ilimlerle, naklî olan dinî ilimlerin uyuşmasına imkân yoktur.

Gazâlî bu görüşü şiddetle reddetmiş ve İhyâ el-Ulûm'da bu hususta şöyle yazmıştır:

Bir kısım insanlar aklî bilgilerle dinî bilgiler arasında çelişme vardır, ikisini bir araya getirmek ve bir fikir çerçevesinde birleştirmek boşunadır ve imkânsızdır, demişlerdir. Fakat bu görüş; idraksizliğin, katı anlayışsızlığın neticesi olarak ortaya çıkmaktadır. Böyle bir insan, dış görünüş itibarıyla dinî bilgilerde çelişme olduğu sonucuna varacak, farklı görüşleri bir araya toplayıp doğru bir düşünceye varamayacağından dinde çelişme olduğuna kani olacak, öyle zannedecek, dolayısıyla sapıtacaktır.”

Bu konuda daha önce de şöyle yazmaktaydı.

“Aklı tamamen bertaraf ederek sadece bu anlattıklarından söylenenleri olduğu gibi kabul edip taklit yolunu seçenler cahil demektir. Sadece akla dayanıp da ondan başka hiçbir ölçü tanımadan tek ölçü ve rehber aklı kabul edip Kur'an ve Hâdis ifadelerine değer vermeyen kimseler de aldanmış kimselerdir. Dikkat et, sen bunlardan hiçbir tarafa uyma. Sen iki tarafı elde eden, ikisini de göz önünde bulunduranlardan olmalısın. Çünkü aklî bilgiler gıdaya, dinî ve Şer'î bilgiler ise devâyaya yani şifa veren ilaca benzerler.

2- Eş'ariler ortaya bir takım usul ve prensipler koymuşlardı. Bunlar yüzünden bütün ilimler, fenler ve hikmetler değersiz ve manasız kalıyordu. Meselâ sebepler ve o sebeplerin meydana getirdiği değişmez prensipler. Bu kaideyi bir an için kabul etsek bile bütün ilim, fen ve buluşlar hatta bütün ilmî gelişmeler son bulur. Bu sebeple Gazâlî bu yanlış görüş ve prensibi bütün gücüyle iptal etmiş, yıkmıştır. Nitekim bu mevzudaki izahlar, bu kitabın kelâm ilmi bölümünde geçmiştir.

3- Azap ve mükâfatlar konusunda Eş'arilerin görüş ve düşünceleri; onların tâat ve ma'siyetin karşılığı olmadığı şeklinde idi. Ve diyorlardı ki; Allah dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Çok büyük günahlar işlemiş birçok kimseler Allah'ın kereminin bol ve coşkun olması sebebiyle affedilecekler ve birçok günahsız kimselerde azaba maruz kalacaklardır. Bu görüş: görünüşte insanın zavallılığını ve acizliğini, Allah'ın ise azamet ve kudretini belirtmek için bir anlatış tarzı olduğundan son derece benimsenmiş ve tutunmuştu. Bunu reddetmek ise ehlisünnet velcemaat mezhebinden çıkmanın alameti sayılıyordu. Gazâlî bu görüşe karşı çıkarak, İhyâ el-Ulûm'un tövbe bölümünün, günahların çeşitleri kısmında şöyle yazmaktadır:

“Şüphesiz günahkâr bir insanın, günahı çok da olsa affedileceğine, (Allah'ın emirlerine bağlı olan) mutî insanın da görünüşte çok ibadet etmiş olsa bile itâb ve azaba uğrayabileceğine inanmamız gerekir. Çünkü asıl olan takvadır. Takva ise kalp ve gönül işidir. Kalbin durumu ise insanın kendine malûm değil ki başkaları bilebilsin.”

“Ama keşif ehli (bir takım sırlara vakıf kılınmış olan) bilir ki; affedilmenin gizli bir sebebi olduğu için af gerçekleşir. Bir ruhî sebep olduğu zaman öfke meydana gelir. Çünkü böyle olmasaydı affetmek ve gazaplanıp azap etmek adalet olamayacak ve adalet olamayınca da Allah'ın şu sözleri asılsız olacaktı. (Senin rabbin kullarına karşı zalim değildir. Şüphesiz Allah en küçük ölçüde bile kimseye zulmetmez.) Halbuki bu sözler tamamen doğrudur. Çünkü insanlar sadece yaptıklarının ve gayretlerinin karşılığını bulmaktadırlar ve bu meseleyi keşif erbabı olanlar, gözle görmekten daha net

anlamışlar, perdeler açılıp onlar hakikati olduğu gibi görmüşlerdir.”

4- Batınîlere karşı koymak ve halkın temayülü ve aynı ağzı kullanmaları yüzünden ilâhi sıfatlar ve öldükten sonraki haller hususunda cismaniyet, (yani ahiret âleminin her şeyi cisimle vuku bulacaktır) görüşü o kadar üstün gelmiştir ki, manevi olmanın ve maneviyat tarafının adı ve sanı bile kalmamıştı. Meselâ, Levh-î Mahfuz’u bir cisim kabul ederek; altın ve gümüşten yapılmış büyük bir yazı tahtası olup üzerine bütün kâinat olaylarının açık ve güzel bir yazıyla yazılmış olan bir şeydir diye yorumluyorlardı. Bunun gibi Allah’u Teâlâ’nın misâl olarak ifade buyurduğu ne kadar manevî durumlar varsa, bunların hepsi kesinlikle cismanîdir ve cisimle olacaktır diyorlardı. Gazâlî çeşitli kitaplarında ve bilhassa “Cevahir el-Kur’an”da bunun üzerinde uzunca izahlarda bulunmuş, maznûnu sağır isimli eserinde levh ve kalem hakkında yazdığı yazının son bölümünde şöyle demiştir:

“Allah’ın levh ve kalemi de, onun el ve parmakları olduğundan bahsedildiği gibi olması uzak bir ihtimal değildir. Bunların hepsi onun yüce varlığına, onun şan-ı ulûhiyetine uygun durumda olur. Çünkü Allah cisim olmaktan uzaktır. Bilakis bütün bu gibi şeyler manevî cevherlerdir.”

İhyâ el-Ulûm’un tevbe bölümünün (derecelerin çeşitli olması keyfiyeti) başlığı altında şöyle yazar: “Kıyametle ilgili olan ilâhi buyrukları ve hadisleri kelime manasına göre ele aldıklarından inkâr yoluna sapmaktadırlar. Meselâ Peygamber (s.a.v.)ın şöyle bir hadisi vardır. (Kıyamet günü ölüm bir koyun şeklinde getirilecek ve boğazlanarak kesilecektir.

Bu konuyu Gazâlî eserlerinde o kadar çok fazla yazmıştır ki, onları bir araya toplayıp buraya yazmak bile imkânsızdır. Okuyucular; Gazâlînin “Cevahir el- Kur’an”, “Mearic el-Kuds”, “Maznun-ı Kebîr” ve Maznun-u Sağır” isimli eserlerinde bunları bulup inceleyebilirler. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, bütün bunlara rağmen Gazâlî daima halka karşı bu ruhani keyfiyetlerin cismani bir tarz ve ölçüde anlatılmasını ileri sürmüş ve bu görüşü muhafaza etmiştir. Çünkü halk ruhani durumları tasavvur edemez ve bu bakımdan da onlara karşı bir şeyin ruhani olduğunu ispat etmeye çalışmak onlara göre onu inkâr etmekten ibarettir.

5- Dinin hedef ve gayesini halk, Cennet’in nimetleri ve zevkleri olarak kabul etmişlerdi. Gazâlî hazretleri bütün gücüyle bu gibi şeylerin, insan denen varlığın yüce hedefi ve üstün gayesi olamayacağını belirtmiş ve bu tarafa çok fazla ehemmiyet vererek izah etmeye çalışmıştır. İhyâ el Ulûm’un tevbe bölümünde, derecelerin çeşitlilik keyfiyeti bahsinde ilâhi bilgilere sahip kimselerin derecelerini beyan ederek şöyle yazar. “Manevî dereceleri çok yüksek kimseler cennette huriler, saraylar, meyveler, süt, bal, şarap ve mücevherler istemeyecekler. Buna rağmen bu gibi şeylerin hepsi onlara verilecektir. Ama onlar buna kanaat edip yetinmeyecekler. Çünkü onların tek arzusu Allah’ı görmek olacaktır.

EĞİTİM VE ÖĞRETİMİ DÜZENE SOKMASI

Bir milletin dîni, ahlâki, medenî yükselişinin ve geliştirilmesinin dayanağı eğitim ve öğretim sistemidir. Tedrisat ve eğitim, milletin öz yapısını teşkil eder. Yani bir milletin teşekkül ve meydana gelişi veya bozulup mahvoluşu eğitimin düzenli ya da bozuk oluşuna bağlıdır. Her ne kadar Müslümanlar arasında talim ve terbiye yaygın bir durum arzetymekte ve Gazâlî döneminde en güçlü noktaya ulaşmış idiyse de buna rağmen tahsil ve eğitim metodunda öyle muazzam düzensizlikler, ahenksizlikler meydana gelmişti ki, bu bozukluklar, din, ahlak ve medeni ilerleyişin hepsi üzerine tesir icra ediyordu.

1- En büyük yanlışlık, dinî ve dinî olmayan diye ilimlerin birbirine karıştırılmış, birleştirilmiş olmasıydı. Yani gerçekte dinî bir ilim olmadığı halde bazı bilgi dalları dinî konu telâkki edilmeye başlanmış ve bu anlayış içerisinde onlar öğretilmeye devam edilmişti. Bundan da iki çeşit feci bir zarar ortaya çıktı.

A) Bu bilgilere dinî azamet ve dinî bir değer verildiğinden onlara çok aşırı bir ihtimam gösterilmiş ve bu bilgilere harcanan çok fazla zamandan dolayı diğer ehemmiyetli ilmî konulara eğilinmemiş, onlar için harcanacak en ufak bir vakit ve fırsat bulunmamıştı.

B) Diğer büyük bir zararda şu idi: Bu ilim dalları dinî bir kimlik ve mana kazandığından, bunlar üzerinde meydana gelen ihtilaflar ve çatışmalar da dinî bir kimlik ve mana taşımaya başlıyordu. Bu yüzden ihtilaf ve çatışma şiddet ve kuvvet kazanıyor ve iki zümre arasında kin, inat, nifak ve nefret meydana geliyordu. Dinî görüşlerdeki ihtilâfların özelliği olan, âlimler zümresi arasında süregelen ihtilâflar sebebiyle birbirini kâfirlik fasıklıkla suçlamalar, mücadeleler, çarpışmalar, birbirine ağır hakaretler, değişmez kaide halinde devam edip gidiyordu. İşte bunların hepsi yanlış anlayıştan ileri gelmekteydi. Edebiyat, mantık, dilbilgisi, matematik v.s meseleleriyle ilgili olan âlimler arasında da ihtilâf ve çatışmalar meydana gelebiliyordu, ama hiçbir zaman birbirini kâfirlik ve fasıklıkla suçlamıyorlardı. Fakat Fıkıhçılarla kelâmcılar arasında bir konunun en basit bir ayrıntısında bir münazara ve münakaşa çıkmaya görsün, en azından birbirini fasıklıkla hatta daha ileri giderek kâfirlikle suçlamadan, teselli bulmazlar ve hırsları tatmin olmazdı.

2- Yüksek derecedeki bilgiler arasında, tercih ve müsavat ölçüsü, yani bu bilgilerin hangisinin daha lüzumlu, hangisinin hangi derecede ve sırada okutulması gerektiği doğru bir ölçüye vurulmamıştı. Bazı bilgilere gereğinden fazla vakit ayrılıyordu. Bazılarına da gereğinden az değer veriliyordu.

3- Akla ve sanata dayanan ilimler: Tıb, san'at v.s gibi bilgilerin hiç biri eğitim ve öğretime dâhil edilmemiştir.

4- Ahlâk ilmi bile eğitime dâhil edilmemiştir.

İmam-ı Gazâlî bütün bu eksiklikleri ve yanlışlıkları düzeltmişti. İhyâ-el-Ulûm'un giriş kısmındaki bir bahiste geniş ve delilli bir konu yazmıştır. Başlığı şudur.

“İkinci bölüm; faydalı ve iyi bilgiyle, zararlı ve kötü bilginin ne olduğunu açık ve geniş olarak anlatmak ve onların çeşitlerinin neler olduğunu, onlardan hangisinin farz-ı ayın, hangisinin farz-ı kifaye olduğunu, din ilmi içinde Fıkıh ve kelâmın derecesinin ne olduğunu beyan etmek hususundadır.”

Bu konuda ince bir araştırma ve tetkikten sonra din ilimleri ile dinî olmayan ilimler arasını ve faydalı bilgi ile zararlı bilgi arasını ayırmış, sınırlarını belirtmiş ve din ilimlerini dört kısma ayırmıştır.

a) Usûl yani metod ve temel bilgileri

b) Fûrû yani ayrıntı bilgileri

c) Mukaddimeler yani lisan ve dil bilgisi ve okuma yani kıraat ölçüleri bilgisi,

d) Tefsir bilgisi

Sonra ayrıntılı bilgileri iki kısımda toplamış, birinci kısım hakkında şöyle yazmıştır:

“Bunlardan biri dünya meselelerini tanzim etmekle ilgili olandır. Fıkıh kitapları bunları içine alır ve bu ilim kolunun temsilcileri fakîhler olup onlar da dünya âlimleri arasında sayılırlar.

Fıkıh bilgisini dünya ilimleri arasında saymak şâyân-ı hayret bir şey olduğu için kendisi buna itiraz şeklinde der ki:

“Eğer sen niçin Fıkıh ilmini dünyaya ait ilimler arasında saydın ve Fıkıh âlimlerini de dünya âlimlerinden saydın dersen...”

Daha sonra uzun uzadıya bu itiraza cevap vermiş ve Fıkıh’ın gerçekte dünya ilimleri arasına girdiğini ispat etmiştir. (Okuyucular isterlerse kitabın aslına müracaat edebilirler) Bu yazı çerçevesinde son derece uzun bir açıklamayı, İslâm’ın ilk dönemlerindeki dinî ilimlerden yani Fıkıh, Tevhid, Tefsir, Hikmet bilgilerinden anlaşılan amaçtan uzaklaşıldığına hasretmiştir.

Fıkıh konusunda şöyle yazıyor: Bunun manası, İslam’ın ilk asrında nefsi terbiye etmek, ahirette ki akıbetten korkmak ve dünyaya değer vermemek demektir. Kur’an’ı Kerim’de (Yefkahû) şeklinde olan ifadeden boşanma, ayrılma, alışveriş ve muamelât gibi meseleler değil, bu mana çıkıyordu. Buna delil olarak şöyle yazar.

Çünkü bu çeşit meselelerden, korkutmak ve sakındırmak gibi bir sonuç çıkmaz, bilakis gece gündüz bu gibi işlerle uğraşmaktan, kalbe kasvet gelir ve korku yani Allah korkusu gittikçe azalır. Bu bakımdan kendilerini tamamen bu gibi işlere vermiş olan kimselerin aynı durumda olduklarını biz kendi gözlerimizle görüyoruz.”

Fıkıh âlimlerinin dilinde hilâfiyyat (İhtilâflı konular) tabiri ile anılan özel bir Fıkıh konusunda da şöyle yazar:

“Daha sonra, son zamanlarda ortaya çıkan hilâfiyyat konularında dikkatli ol, o konuların yanına uğrama ve o konulardan öldürücü zehirden sakındığın gibi sakın.”

Tevhid ilmi olan kelâm ilmi üzerinde de şöyle yazar:

“İslamın ilk döneminde tevhid ilminin ifade ettiği mana, bugünkü kelâmcıların aklına bile gelmemektedir. Akıllarına gelsebile ona göre hareket etmemekte, ona göre amel etmemektedirler. İslamın ilk döneminde, tevhid ilminin manası; bütün kâinat olaylarını sadece bir tek Allah’a bağlamak inancından ibaretti. Vasıta ve sebeplerin hiçbir işe yaramadığını ve ehemmiyeti olmadığını, kabul etmekten ibaretti.”

Bu inancın bir sonucu olarak, kin ve nefret duygularının o insandan tamamen silinip gitmesini onun hiçbir kimseye haksızlık yapmamasını, düşmanlık ve kin duymamasını gerektiriyordu. İnsandaki tevekkül hasleti bile işte bu tevhidi ilminin öğrenilmesi neticesinde meydana gelen haslettir. Fakat bugün tevhid ilmi mücadele, münazara usullerini bilmek, hasımlarını yenmek ve ihtilâfları derinleştirmek, daha çok şüphe ve itirazlar meydana getirmek, karşısındakini küçük düşürecek tarzda cevap vermek gibi daha nice acayipliklerin adı olmuştur. Halbuki İslâm’ın ilk devirlerinde bu gibi şeylerin adı sanı bile ortada yoktu, bilakis o şahıslar böyle şeyleri hiç sevmezler, bu çeşit tartışma yapanları ve konuşanları şiddetle azarlarlardı.

“Gazâlî’nin bu konuda kaleminden yazıya dökülen sözleri şunlardır: “Üçüncü söz konumuz tevhid ilmi meselesidir. Bugün bu bilim dalı söz sanatından ve şahıslarla mücadele yolunu iyi öğrenmekten, hasımların sözlerindeki çelişki ve tenâkuzları bulup onu yenmekten ve bu mevzuda fazla sorular sormak, şüpheleri uyandırmak ve karşısındakini perişan etmek için ustaca laf ebeliği yapmaktan ibaret kalmıştır. Bugün vaziyet bu durumda olmasına rağmen, İslâm’ın ilk asrında böyle davranışlar bilinmezdi. Bilakis cedel ve çatışma yolunu açanları şiddetle men ederler ve azarlarlardı.”

İlimlerin öğretilmesinde bir münasebet ve bir sıra göz önünde bulundurulması cihetinden, Gazâlî

ilimleri iki kısımda toplamıştır. 1- Herkesin bilmesi gereken ilimler. 2- Bir kısım insanların bilmesiyle yetinilen ilimler. Bazı bilgilerin Müslümanlar tarafından bilinmesi ve öğrenilmesi her zaman ve daima gerekli görülmüş, bir kısım bilgilerin bilinmesi ise, her şahsa ayrı ayrı gerekli olmayıp topluluktan bir veya birkaç kişinin öğrenmesiyle diğerlerinden bu mecburiyetin düşeceği kabul edilmiştir. Fakat bu bilgileri belirlemede ihtilafa düşülmüştür. Kelâm âlimleri nazarında; öğrenilmesi herkes için şart olan ilim, kelâm ilmidir. Fıkıh âlimlerinin nazarında Fıkıh, hadis âlimlerinin nazarında hadis, tefsir âlimleri nazarında ise tefsir ilmidir.

Gazâlî bütün bu görüşlerden daha ayrı bir görüşe gitmiş ve bir örnek göstererek farz-ı aynı şu şekilde izah etmiştir:

“Farzet ki bir kimse İslâm’ı kabul etmek istiyor, o zaman o şahsın sadece kelimeyi şahadeti, diliyle söylemesi ve kalbi ile ona itikat edip inanması farzdır. Bu inanç ve itikadına delil ve hüccet getirmesine gerek yoktur. Bundan sonra sıra namaza gelince, elbette ki namazı öğrenmesi kendisine farz olacak. Oruç, zekât, hac’da aynı bunun gibi. Ama bu farz ibadetlerin sadece zarûrî ve gerekli olan rükünlerini öğrenmesi farz olacak, müstahab ve nafileleri ve diğer bir kısım izahları ve teferruatları öğrenmesi farzı ayın olmayacaktır. İlâhi emirlerde durum böyledir. Nehiyler yani ilâhi yasakların öğrenilmesi de yerine göre farz olacak. Meselâ Müslümanlığa girecek olan bir şehirde şarap içmek ve domuz eti yemek alışkanlığı varsa o anda şarabın ve domuz etinin haram olduğunu bilmeleri onlara farz olacaktır.”

Demek istiyoruz ki, İmam-ı Gazâlî o günlerde yaygın olan bilimlerin hiçbirini farzı ayın olarak kabul etmemiştir. Ona göre hepsi de farzı kifayedir. – Farzı kifâye başlığı altında bir bölüm ayırarak bunu geniş bir şekilde anlatmıştır.

Farzı kifaye iki çeşittir.

a) Şer’î ilimler

b) Dünyevi ilimler.

Şer’î ilimler konusunda öğrenilmesi farzı kifaye durumunda olan ne kadar bilgiler varsa örnekleri ile izahları işte şunlardır.

Tefsir Konusunda: Kalınlığı Kur’an-ı Kerim’in iki misli olan tefsir; meselâ tefsiri veciz veya ondan daha kalın üç misli kalınlıkta olan Vesît tefsiri gibi.

Hadis Konusunda: Sahihi Buhârî ve Sahihi Müslim, daha fazla şevk ve arzu olursa sahihlerden sayılmamakla beraber diğer iki sahih hadis kitabı.

Fıkıh Konusunda: Müzenî muhtasarı isimli kitap veya en çok vesît ayarında herhangi bir kitap.

Kelâm ilmi konusunda da: herhangi kısa bir kitap meselâ Kavâid-el Akâid veya daha fazlası gerekirse yüz yaprak civarında olan iktisâd fil itikâd isimli eserler okunmalıdır.

Dünya ilimleri konusunda şöyle yazmaktadır.

“Farzı kifaye sayılan ilimler dünyaya ait ihtiyaç ve zaruretlerin onlarsız telâfi edilemediği ilimlerdir. Mesela tıp ilmi, hayatın devamı ve sıhhatin idamesi için bilinmesi şart ve gereklidir. Matematik ilmi; binbir çeşit muamele ve meselelerde, miras taksimlerinde, bu ilme mutlak ihtiyaç duyulmaktadır.”

Bundan sonra da şöyle devam eder. Bizim; tıp ve Matematik gibi ilimleri farzı kifaye kabul edişimize şaşma. Hatta san’at ve zenaatle ilgili bütün ilimler dahi farzı kifayedir. Meselâ, rençberlik, kumaş dokumacılığı, seyisçilik, hatta hacamat ve terzilik bile bu sınıf bilgilerdendir.

Gazâlî’nin genişçe anlattığı gibi, her ne kadar dinî ilimler kadar pek çok dünyevî ilimler de farzı kifaye ise de, her nedense halk dünya ilimlerine doğru tam bir ilgi ile yönelmiyor. Gazâlî hazretleri bunun asıl sebebini açıklayarak şu şekilde yazmaktadır.

“Birçok şehirlere baktığımız zaman doktorların Yahudi veya Hıristiyan olduğunu görüyoruz.

Halbuki onların, din ve Fıkıh üzerinde tıb ile ilgili meselelerde şهادetleri, kabul edilemez. Buna rağmen hiç kimse tıb öğrenimine yanaşmıyor. Ama Fıkıh öğrenmeye üşüşüyorlar.”

Sonra bunun sebebini şöyle açıklıyor;

“Bunun sebebi; tıb ilmini öğrense bile (bu bilgisiyle) vakıf idarelerinin başına geçemeyeceğinden, yetimlerin mallarını zaptetmeye, kadılık makamını elde etmeye, devlet idaresine ulaşmaya, akranlarından üstünlük taslamaya, muhaliflerini alt edip ezmeye ulaşamayacağından başka ne olabilir.”

Aklî ilimlerden olan mantığı, kelâm ilminin bir bölümü diye kabul etmiş, felsefe hakkında da şu karara varmıştır. Felsefenin ilâhiyata ait meseleleri dine aykırı olduğundan o, küfür ve bid’attır. Felsefenin geri kalan kısmı ise kelâm ilmine dâhildir. Tabiat ilimlerinde de dine muhalif olan bütün meseleler batıl, sapık ve asılsızdır. Geride kalan bütün ilimleri öğrenmekte hiçbir beis yoktur. Bu ilimler öğrenmek gerekli ve mecburiyet arzemesi de.

Gazâlî’nin Fıkıh ve kelâmdaki kanaatlerini açıklaması; İslâm dünyasına tamamen yeni bir sesleniş ve çağrı idi. Ve ancak bu çeşit fikirleri İmam-ı Gazâlî ileri sürer, ortaya koyabilirdi. Gazâlî’nin kendisi de bu durumdan habersiz değildi. Bu bakımdan kendi kendine itiraz mahiyetinde şu şekilde yazar:

“Fazilet ve değeri yüce olan bu ümmetin âlimleri, fakihler ve kelâmcılardır. Bu kimseler Allah katında yaratıkların en iyileri olmalarına rağmen sen neden onların dindeki değer ve derecelerini düşürüyorsun.”

Bundan sonra da kendi kendine yaptığı bu itiraza cevaplar yazmıştır ki, bunu görmek için kitabın aslına bakmak gerekir.

Gazâlî’nin ilimleri sınıflandırması ve bu ilimleri; gerekli ilimler ve gereksiz ilimler diye derecelendirilmesi, her ne kadar bütün dünya ile çarpışması demek olmuş, hatta bu yüzden âlimlerin pek çoğu ona düşman kesilmiş ise de, bir müceddidin en büyük ödevi; bütün bir milleti pençesine almış ve her tarafı kaplamış olan yanlışlardan ve sapmalardan kurtarmaktır. Ve bu yanlışlıklar Müslümanları dinî, ilmî, medenî bakımdan çok perişan bir duruma getirmişti.

Bu yanlışlıklar yüzündendir ki, dört yüz sene geçmesine rağmen aklî ilimler ile nakli (Dinî) ilimlerin ikisine biden vakıf ve hâkim olan bir şahıs yetişmemiştir.

Bu yanlışlıklar yüzündendir ki; kaderiye, cebriye, mutezile, keramiyye v.s gibi fırkaların fikirlerini çürütmek için kitaplar üstüne kitaplar yazılmış, ama bütün muhteviyatı ve manevî değeri birkaç sözden ileri geçememektedir.

Bu yanlışlıklar yüzündendir ki; Şafîî, Hanbelî, Hanefî âlimleri arasında senelerden beri son derece yersiz çatışmalar sürüp gelmiştir.

Bu yanlışlıklar yüzündendir ki; Fıkıh âlimleri dinî yetki ve yeteneklerini, diledikleri kimseye kâfir, diledikleri kimsenin katli vaciptir, şeklinde kullanmışlardır. Bu hareket tarzı uzun süre devam etti. Bu yüzden de hadis âlimi İbn-i Hazm Zâhirî, Şeyh-el-İşrâk, Şihâbüddin Maktûl, Hâllac-ı Mansûr, İbn-i Teymiyye, İbn-i Rüşd gibi büyük kimselerin başına neler gelmiştir, encamları ne olmuştur izah etmeye lüzum yok.

Her ne kadar Gazâlî’nin ıslah hareketinin tesiri derhal kendini göstermemiş ise de zamanla kendini gösteren bu tesir sebebiyle tahsil ve eğitim durumu tamamen değişmiştir. Eğitimin programına Fıkıh ve kelâm ile birlikte mantık ve felsefe dersleri de dâhil edilmiş, dünya ilimleri için yeterli vakit ve fırsat bulunmaya başlamıştır. Nitekim daha sonra Fıkıh ve hadis âlimleri bile hendese ve matematik sahalarında da bilgin kimseler olmaya başlamışlardır. Yine Gazâlî’nin bu çabaları sonucu Fıkıh bilgisinde ihtilâflı meseleler bölümü, tamamen programdan çıkarılmış, kelâm ilminin önemli ve lüzumlu olmayan bahisleri, okutulmaktan vaz geçilmiştir.

AHLÂKTA ISLAH

Ahlâk konusunda biz, her ne kadar ahlâk felsefesi, adı altında uzunca bir konu ayırmış ve izahlar yapmış idiysek de şimdi burada bu konuyu başka bir yönden ele alacağız.

Gazâlî, milletin ahlâkını düzeltmeye ve ona iyi bir istikamet vermeye yönelince, ilkönce üzerinde iyi bir inceleme yapılması gereken şeyin, bu ahlaksızlığın, bu kötü gidişin sorumlularının kim olduğunun ve çıkış noktasının ne olduğunun bilinmesini istedi. Gazâlî'nin bu konuları incelemesi ve tetkik etmesi için kâfi derecede vakti olmuş ve fırsatlar elde etmişti. Millet topluluğunun ana parçaları olan sultanlar, vezirler, emirler, devlet adamları, âlimler, tasavvufçularla görüşmüş, Gazâlî bunların hepsi ile buluşmuş ve tanışmıştı. Ve öyle bir tanıma ve buluşma ki, bu zümrelerin hiçbir ahlâki yönü onun gözünden kaçmamıştı. Bu tetkik ve tecrübelerden sonra Gazâlî'nin verdiği karar ve hükmü biz kendi sözlerimizle ifade edemeyiz. Bizzat kendi ifadeleri şunlardır:

“Halkın ahlâkının en kötü duruma düşmesi, sultanların hal ve gidişatının bozulmasındandı. Onların bozulmasının sebebi de âlimlerin hal ve gidişatının bozulmasındandı. Âlimlerin fena durumları ve kötü hallerinin sebebi de, onların kalplerini mal, mülk, mevki sevgisi ve hırsının kaplamış olmasıydı.”

Gazâlî'nin böyle bir sonuca ve karara varmasına sebep ve bunu söylemeye cüret etmesi, daha çok bu durumların kendi başından da geçmiş olmasından dolayıdır. Hadis âlimi Abdül Gâfir Fârîsi; Gazâlî'nin birbirinden tamamen farklı iki dönemini de görmüş bir kimsedir. O şöyle diyor:

“Gazâlî tasavvuf yoluna girmeden önce son derece gururlu, şan, şöhret düşkünü ve kendini beğenmiş bir kimseydi.”[\[45\]](#)

İslam dîni; devletin yapısını, medeniyetin, ahlâkın ve her şeyin ana temelini din üzerine oturtmuştur. Bu bakımdan dinî açıdan lider ve önder durumunda olan kimseler, milletin her tabaka ve zümresine her bakımdan söz geçiren kimseler olmuşlardı. İslâm'ın ilk asırlarında din âlimleri bu yetki ile iş yapmışlar ve bu sebepten de milletin hal ve yaşayışı bir dereceye kadar düzgün devam etmiştir. Âlimlerin, bu nüfuz ve kudretleri, Gazâlî'nin zamanında dahi vardı. O derecede ki Selçuk oğullarından Nizam-el Mülk memleketin her tarafından kendinin iyiliği ve âdil oluşu hakkında tutanaklar istettiği zaman, meşhur âlim Ebu İshak Şîrâzî tutanağın üzerine “Nizam-el Mülk diğer zâlimlerden daha iyidir” diye yazmıştı. Ama âlimlerin çoğu o hale gelmişlerdi ki, onlar bu halleriyle iş yapabilecek yeteneğe ve üstün bir nüfuza sahip değillerdi. Onların ahlâkları da son derece bozulmuştu. Bu bakımdan onlar başkalarının ahlâkını ıslah edip düzeltmeğe cüret ve cesaret edemezlerdi. Bu yüzden Gazâlî'nin nazarında bütün milletin ahlâki düşüklüğünün mesulü âlimlerdir.

Gazâlî'nin görüş ve düşüncelerini bütün bir dikkatle inceleyenler göreceklerdir ki; Gazâlî'nin en çok üzerinde durduğu hatta göz yaşı döktüğü şey, âlimlerin durumudur. Bu ateşli dert onun kalbine o kadar dolmuş onun gönlüne o kadar işlemişti ki hafif bir tahrikle derhal tutuşuveriyor, herhangi bir suretle bu mevzu konuşulsa, hatırlatılrsa veya kendisi hatırlasa bu dertli nağme ister istemez onun dilini açıyor ve lisânını meşgul ediyordu. İhyâ-el Ulûm bile baştan başa bu feryat ile doludur. Gurur, mevki hırsı, riyâ v.s gibi bütün nefsânî kusurlar üzerine ne kadar mevzular yazmışsa hepsinde bu kusurların, daha çok âlimlerde olduğuna özellikle vurgu yapmıştır.

İhyâ el Ulûm'da gurur başlıklı özel bir konu yazmış ve gururun manasını da aldanma ve aldatılma şeklinde açıklamıştır. Bu bölümde gurura kapılanları dört gurupta incelemiş, âlimler, abidler, tasavvufçular, devlet idarecileri olarak dört guruba ayırmıştır. Ulemanın; kelâmcılar, fakihler, kârilere v.s gibi her bir zümresi için de ayrı ayrı bir başlık atmış ve bilginleri öyle incelemiştir. Gayet geniş izahlarla bu kimselerin nasıl kendi hareket ve amellerinde aldandıklarını ve pusuya düştüklerini anlatmıştır. Buna işaretle şöyle yazar:

—“Bir zümre vardır, gece gündüz fetvalar yazmakla meşguldür. Fakat gurur, hased, gıybet, haram mal yemek, devlet adamlarına eğilip bükülüp yaltaklanmak gibi bütün kusurlar bu adamlarda mevcuttur. Ama bunları ıslah edip düzeltmeyi ise hiç düşünmezler.”

—“Bir diğer zümre de; gece gündüz demeden ihtilâflı meselelerle ilgili münazara ve münakaşalar hazırlamakla meşguldürler. Gece gündüz o karşı zümreyi nasıl susturacaklarını, hatalarına karşı onları nasıl haşlayacaklarını, onların sözlerinde nasıl tenakuzlar, çelişmeler, zıdlıklar bulacaklarını düşünmektedirler.”

—“Bu insanlar yırtıcı yaratıklardır. İnsanlara zulüm etmek, manasız işler yapmak, onların karakteri haline gelmiştir.”

“Bir zümre daha var. Bunlar da kelâm ilmiyle uğraşırlar. Bütün uğraşları muhaliflerinin hatalarını bulmaya çalışmak, başkalarının görüş ve kanaatlerini her ne şekilde olursa olsun reddedip itiraz etmek, hasmını konuşamaz hale getirmek için çeşitli fırsatlar aramaktır. Halbuki bu gibi tavırlar ve davranışlardan dolayı karşı zümrenin taassubu artar, inadı katılaşıp. Sahabe-i Kiram böyle münazara ve mücadelelerden daima çekinmişler ve onu kötü karşılamışlardı. Bir zümre vardır, vaaz ve nasihatle meşguldür. Korku ve ümit, sabır ve şükür, tevekkül ve zühd, imân-ı yakîn ve ihlas, doğruluk v.s gibi yüce değerleri gayet tesirli bir tarzda anlatırlar, ama kendileri bu duygulardan, bu yüce değerlerden tamamen uzaktırlar.”

—“Bir zümre daha var ki, hitabet ve vaazda düzgün konuşmayı, ahenkli ifadeler kullanmayı, yerine göre şiirler bulup okumayı ve hikâyeler anlatmayı kendilerine prensip edinmişlerdir. Ta ki dinleyenler hoşlansınlar ve vecde gelsinler.”

—“Bütün bu zümrelerin mensupları olan nefsânî şahıslar insanların şeytanlarıdır, kendileri sapıtmışlar ve dalâlettedirler, başkalarını da dalâlete sevk etmektedirler. Bu günlerde bütün vaizler bu durumdadırlar. İstisnai durumda ve nadir olarak böyle olmayan bir kimse varsa da biz onu tanımıyoruz.”

Gazâlî yalnız tenkit etme ve kusur arama ile yetinmemiş, aksine son derece araştırmalar ve tetkiklerle âlimlerin ahlâkının bozuluş sebeplerini araştırmıştır.

Bütün bozuklukların en büyük sebebi, âlimlerin kendi hareket tarzlarına ve yaptıkları işlere dinî bir şekil vermeleri ve kendi hareketlerinin dinden olduğunu zannedip aldanmalarıydı. Ve bundan dolayıdır ki, bütün kötülükler kendilerine güzel görünüyordu. Meselâ muhaliflerine kızdıkları zaman onlara karşı yakışsız ve iyi olmayan sözler kullanıyorlar, bunu da din düşmanını aşağılamayı ve zelil kılmayı, İslâm sevgisinin alâmeti ve İslâm'ın hamiyeti zannediyorlar veya nefislerinde mevki, şan, şöhret sevgisi kabarcıca da, zâten şan ve şöhret içinde yaşamak, dîni aziz ve yüce kılmaktır diye düşünüyorlar veya tartışma ve münazarayı âlet ederek herkesin saygısını kazanmayı ve halkın itibarını kazanmayı arzu ettikleri zaman da nefisleri; onları, bid'at ehline karşı bundan daha büyük hizmet ne olabilir, vesvesesi ile davranışlarını doğru kabul ediyorlardı. Bu şekildeki ne kadar kötü ve mezmûm arzular ve istekler varsa hepsi bunlara gayet güzel ve hoş geliyordu.

Ahlâk bozukluğunun en büyük bir sebebi de bu münazara ve mücadelelerin yaygın bir hal almasıydı. Hicrî ikinci yüzyılda padişahlar ve devlet büyüklerinin huzurlarında ilmî tartışma ve münazaralar meclisleri kurulması adet haline gelmişti. Âlimler bu toplantılara katılır ve aralarında ilmî münakaşalar yaparlardı. Zaman geçtikçe bu hareket tarzı her yere ve her tarafa yayıldı. O derecede ki birinin evine baş sağlığına gidildiğinde bile âlimler toplanınca derhal münazara başlardı. İbn-i Sübkî; Tabakât-ı Şâfiyye adlı eserinde, açık ve izahlı olarak bu yaygın alışkanlığı zikretmiştir. Bu âdet o kadar lüzumlu ve gerekli bir hal almıştı ki, Gazâlî hazretleri tekrar Bağdat'a dönmesi kendisine rica edildiği zaman sırf bu yüzden o isteği reddetmiş ve “Münazarasız, tartışmasız hareket etmek mümkün değildir. Halbuki ben tartışma yapmaya tevbe ettim” demiştir.

Bu adet ve metod her ne kadar ilim ve Fennin terakkisi için çok lüzumlu ve faydalı idiyse de zamanla bu pek çok ahlâki düşüklüklerin doğmasına da sebep olmuştur. Gazâlî bu konu için İhyâ el-Ulûm'da apayrı bir bölüm ayırmıştır ve kendi ifadesiyle bu bölüme;

“Dördüncü bölüm; halkın karşı görüşe neden fazla rağbet ettiğinin ve tartışma ve münakaşalarda ne gibi âfet ve belâların bulunduğu ve bunların ne zaman caiz ve mübah olabileceklerinin izahı hakkındadır.” Diye başlık atmıştır.

Bu konuda Gazâlî ilk önce bu âdetlerin meydana geliş tarihini araştırmış ve şöyle yazmıştır:

“Peygamberin (s.a.v.) vefatından sonra Hulefâ-i Râşidîn devlet yönetimini ele aldılar. Onların kendileri içtihad yapma derecesinde oldukları için Fıkıh meselelerini kendi görüşleri ile bir hükme ve karara bağlarlardı. Hulefâ-i Râşidîn'den sonra hilâfet makamına oturanların dinî bilgileri azdı. Bundan dolayı onlar, Fıkıh âlimlerinin yardımlarına ihtiyaç duydular. Henüz o günlerde sahabe ölçüsünde Fıkıh âlimleri mevcuttu. Onlar devlet ve saltanat mensupları ile haşır ve neşir olmaktan sakınmalarına rağmen onların görüşü alınmadan fetva ve adâlet işleri yürümüyordu. Emevi oğulları halifeleri, bunlara karşı minnet ve saygı gösteriyorlar, onların bu sahadaki yetenekleri önünde boyun eğiyorlardı.

Fıkıh âlimlerinin bu durumunu gören halk, Fıkıh bilgisi öğrenmeye üşüştiler ve bu ilim dalında uzmanlık kazanarak üstün mevkilere geçtiler. Ama onların sayıları arttıkça kıymet ve değerleri o ölçüde azalıp gitti. Öyle bir duruma, öyle bir hale geldi ki, Fıkıh âlimleri önceleri halk tarafından istenen kimseler iken, daha sonra halktan bir şeyler isteyen kimseler haline geldiler.

O dönemlerde sultanlar, münazara ve ilmî münakaşaları dinleyip seyretmekten hoşlanmaya başladılar. Onların bu ilgisini gören âlimler bu münazara tarafına meyletteler. Ve aradan zaman geçince de münazaralar ve ilmi münakaşalar, bugüne dek durmadan gelişen ve ilerleyen apayrı bir meslek ve sanat haline geldi.

Bundan sonra da Gazâlî izahlı olarak bu şekildeki münazaralardan öğünme, hased, tamah, inat, mevki ve şöhret düşkünlüğü, mal sevgisi, manasız söz ve değersiz konuşma, kalpte kasvet ve katılık meydana geldiğini tespit etmiş, nihayetinde de şöyle yazmıştır:

“Münazara ve münakaşalarla meşgul olan nice büyük âlimler ve üstün akıl sahipleri kimseler vardır ki, yukarıda saydığımız sıfatlardan en az bir kısmı onlarda mutlaka mevcuttur.”

Bu kusurlar âlimlerde de bulunuyordu. Âlimlerin cüret ve cesaretle halkın kötü alışkanlıklarını ve ahlâkî düşüklüklerini belirtip açık açık söylememesinden dolayı genellikle millet ve memleketin durumu gittikçe bozuluyordu. Bunun da belli başlı sebebi âlimlerin emekleriyle geçim yollarını aramayı terk edip sultan ve emirlerin verecekleri maaşlara gözlerini dikmeleriydi. Bu maaşa bağlanma, onların dillerini bağlamış ve halka revâ görülen zulüm, işkence ve eziyeti gözleriyle gördükleri halde, maaş hatırına ağızlarını açmıyorlardı. Sultanlar ve devlet ileri gelenleri haddinden fazla israf içinde yüzüyor, zevku safaya dalıyor, bunları yakından gören halk da bu kötü hareketlerden etkileniyordu. Ama âlimler aslâ bir önleme ve mânî olma hareketine girişmiyorlardı.

Bundan dolayı da Gazâlî sultanların verdikleri maaşın caiz olup olmadığı hakkında delilli ispatlı, hayli izahlı bir bahis açmış ve bu tür maaş ve ülûfeciliği (Kuvvetli bir ihtimalle) mutlak haramdır diye hükme bağlamıştır. Nitekim şöyle yazar:

“Devrimizde, padişahların gelirlerinin tamamı veya çoğu, mutlak sûrette haramdandır. Nasıl haram olmasın, helal olan gelir kaynağı sadece zekât, harp ganimeti ve düşmandan elde edilen mallardır. Halbuki bunların ortada bir varlığı gözükmemektedir. Geride bir cizye kaldı. O ise öyle zalimce ve caiz olmayan bir biçimde alınmaktadır ki, onun da helâlligi ortadan kalkmaktadır.”

Âlimler; İslâm'ın ilk asrında Sahâbe ve tabilere devlet tarafından maaş verilirdi diyerek devletten maaş almayı caiz görmekte ve kabul etmekte idiler. Gazâlî böyle bir delil gösterilmesini

naklederek der ki, bu farklı bir meseledir. Birincisi; o zamanlarda devlet gelirlerinin böyle şüpheli ve tereddütlü bir tarafı yoktu. İkinci büyük bir sebepte o zamanlarda devlet adamları ve eyalet valileri âlimlerin kanaatlerine ve onların takvaya dayalı çözümlerine ihtiyaç duyuyorlardı. Hatta ilk arzu ve istek devlet idarecilerinden gelir ve maaş almayı lütfen kabul ediyorlar diye âlimlerden memnun olurlardı. Sahabe ve tâbiler (Yani ilk devir İslâm âlimleri) böyle bir maaş ve aylık almalarına rağmen devlet adamlarına gerçeği ve doğruyu söylemekten çekinmezlerdi. Onlar, devlet başkanlarının makamlarında toplanarak, emevi halifelerini yanlış hareketlerinden dolayı azarlarlar ve doğru hareket etmeye zorlarlar, halifeler de onların önünde baş eğerler, nasihatlerini derhal kabul ederlerdi. Onun aksine bugün bir maaş ve aylık elde etmek için dilenmek, idari makamları devamlı meşgul etmek, rica ve minnetler, yalvarma ve yakarışmalar, sultanın arzu ve isteklerinde yardımcı olmalar, taç giyme v.s merasimlerine iştirak etmeler, onun için canını fedâ edeceğini açıklamalar, sultanların kusurlarına perde çekmeler gibi bir takım meseleleri benimsemek gerekmektedir. Bu şartları sayarken İmam-ı Gazâlî şöyle yazar.

“Eğer bu şartlardan biri dahi ihmal edilip yerine getirilmezse, hoca efendi İmam-ı Şafî rütbesinde bir âlim bile olsa sultanlar ona bir kuruş dahi vermezler.”

DEVLET İDARESİNDE ISLAHAT

İslâm her ne kadar bir saltanat idaresi, bir hükümet otoritesi kurmak için gelmemiştir. Fakat bir dereceye kadar mevcut ahvâlin icâbı olarak, bir dereceye kadar da İslâm nizamının ister istemez hilâfet ve saltanat kalıbı şeklini alması sebebiyle, evvel emirde devlet temelleri bu tarzda kurulmuştu. Fakat bu devlet şekli tamamen cumhuriyet yani halk idaresiydi. Cumhuriyet olan halk idaresi de İslâm'ın kendi iktizası, prensiplerinin gereğidir.

Emir Muaviye, cumhuriyet yerine şahsî bir saltanat kurarak oğlu Yezid'i kendi yerine veliaht tayin etti. Ve monarşiye dayalı o eski saltanat sistemi yeniden kuruldu ve hala da ayaktadır. Her ne kadar saltanat sisteminin özelliklerini taşıyan devlet idarecileri ilk dönemlerinden başlamış ve kendini göstermiş ise de devlet adamları Araplardan olduğu ve o zamana kadar sahabeler mevcut bulunduğu için, saltanat idaresi bile olsa bir cumhuriyet tarz ve edası bulunuyordu. Rastgele bir insan bile saltanat makamına çıkıp Emevi halifelerine çatıyor, onlar da bütün satvet ve zorbalıklarına rağmen uyarılara boyun eğiyorlardı.

Emevi oğullarından sonra Abbasi'ler dönemi başladı. Bu sülâle ilmî hizmetlerde son derece şöhret kazandı. Hatta bugün bile Avrupa ve Asya'da onların ilmî hatıraları ve eserleri mevcuttur. Fakat kalemle kılıç geçinemedi. Nihayet yüz sene gibi bir zaman içinde devlet idaresine Türkler ve İranlılar musallat oldu. Daha doğrusu, taht ve saltanat (güç) onların eline geçti. Onlar tacı istediklerinin başına koyuyorlar, istediklerinin başından çekip alıyorlardı. Gitgide Arapların bütün gücü ve özellikleri silindi ve öyle bir takım güç odakları meydana geldi ki, sanki İranlı azılı diktatör Keykubat ve Keyhüsrev, Sancar ve Tuğrul ceset ve kalıbına büründü. (Yani o eski bir tek şahsın mutlak arzu ve iradesi ile idare edilme sistemi yeniden kuruldu.) Sultanları, keyfine göre hareket etmekten men edecek bir tek vasıta sadece din kalmıştı. Bu da şöyle bir keyfiyet arz ediyordu. Dinî iktidarı ve nüfuzu olan âlimlerin ağzını, sultanların bahşış ve lütufları kapatmış ve dillerini bağlamıştı.

Gazâlî'nin gelişip yetiştiği dönem, Selçuk oğullarından Melikşah'ın Saltanat dönemi idi. Bu padişah son derece adaletli, keremli ve mütevazî tabiatlı idi. Devlet yönetimi de, bir saltanat idaresi ne kadar çok iyi olabilirse o kadar iyi idi. Melikşah hicrî 485 senesinde vefat etti. Üç oğlu, Berkiyarık, Muhammed, Sancar adlı şehzadeler, Saltanatın kendi hakları olduğunu iddia ettiler ve hangisi nerelere kadar nüfuz ve iktidarı varsa memleketin o bölgelerini idareleri altına aldılar. Muhammed ve Berkiyarık arasında uzun müddet kanlı harpler devam etti. Bu harplerin sonucu olarak şehirler harap oldu, köyler ve kasabalar toprak yığını haline geldi, binlerce can telef oldu.[\[46\]](#) Sulh sükûn kaybolup gitti. Bütün bunlar olurken din âlimleri; kendi görevlerinin cenaze namazı kıldırarak, temizlik ve abdest meselelerini öğretmekten ibarettir düşüncesiyle susup oturdular.

Beyit:

Kendi memleketlerinin yönetim işlerini ancak

Husrevler (Padişahlar ve sultanlar) bilir diye düşünmüş olmalıdırlar.

Gazâlî'nin durumu diğer âlimlere benzemezdi, onlardan tamamen farklıydı. Bir taraftan o, sultanları halka zulüm ve eziyet yapmaktan menetmek, âlimlerin en başta gelen ödevleridir diye düşünüyor ve öyle kabul ediyordu. Ve bu ödev öyle bir ödevdir ki; Kur'an-ı Kerim'in bizzat kendisinde, iyiliği emretmek, şeklinde bildirilmiştir. Diğer taraftan devlet ve saltanatın bozukluklarını, onun tanıdığı kadar hiç kimse tanımıyordu. O, Bağdat'ta Taht-ı Hilâfetin içinde bulundu, idârî işlerde ekseriya ondan fikir alınır, onun görüşü sorulurdu. O, Selçukluların idare makamına bile gider gelirdi. Selçuklu vezirlerinin hepsi onun emrine tabi ve derslerine müdavim idiler. (Onun bilgi ve yüceliğinden dolayı daima ondan istifade ederlerdi). Horasan ile Kudüs'e kadar olan mesafe arasında on-on iki sene devamlı seferler yapması, ona bütün İslâm dünyasını karış karış tanıma fırsatı verdi. bu tecrübelerden sonra o, net ve apaçık olarak gördü ki, devletin idâre ve sevkinde cumhuriyet sisteminden en ufak bir eser kalmamıştır. Devlet hazinesinin durumu da hiç iyi değildir. Hz. Ebubekir'in aylığı iki eşrefi altınını asla geçmezken durum o hale gelmişti ki; bir defasında Sultan Sancar çok sevdiği kendi Türk kölesi Sankar'a milyonlarca değer taşıyan araziler, mal, mülk ve servet bağışladıktan başka nakit yüz bin eşrefi altınını verivermişti. [\[47\]](#)

Bütün bu bozuklukların temeli devlet idaresi ile ilgili meselelerde halkın herhangi bir surette serbestçe görüşünü açıklayamamasına, fikrini söyleyememesine dayanıyordu. Devrin padişahı eğer devletin büyük miktarda parasını aşağılık, rezil bir adama hibe etse dahi kimsenin bir şey söylemeye dili varmıyor, cesareti olmuyordu. Uzun müddet bu şekilde hareket edilmesi, padişahı hâşâ Allah gibi hâkimi mutlak şekline sokmuş, emirlerine karşı, niçin ve neden diye soracak bir mecal ve cesaret kalmamıştı. O devirde devlet idaresinin ıslah edilmesi için yapılacak en büyük hareket, son derece cesaretle ve çekinmeden padişah ve sultanlara kusurlarını ve zulümlerini yüzlerine karşı söylemek ve halka da bu herkesin bir hakkı olduğunu bildirmektir.

Gazâlî bu iki mühim ödevi hakkı ile yerine getirdi. İlim ehli veya kalem ehli olsun insanları sultanlara karşı serbestçe davranmaktan men eden şey, sultanların onlara bağladıkları aylıklar ve onların meclislerine devam etmeleriydi. Gazâlî her şeyden önce bu hareketlerin kökünü kazıdı, kesin bir karara vararak bu iki hareketi de haram ve caiz olmayan şeyler olarak ilân etti.

İhyâ el-Ulûm'un beşinci bölümünün (Edrârât-el-Salâtîn=Sultanların bahşişleri ve ihsanları) kısmında şöyle yazar:

“Devrimizde sultanların ne kadar geliri varsa tamamı veya çoğu haramdır. Neden haram olmasın, Helâl gelir sadece zekât ve ganimet olarak hazineye gelen maldır. Zaten bu devirde devlet hazinesinde bunlardan bir eser bile yoktur. Geride bir cizye kaldı. O da öyle zalimâne ve haksız şekilde alınmaktadır ki caiz ve helal olmasına imkân yoktur.”

Bu konuda başka bir yerde şöyle yazıyor:

“Sultanların elinde ne kadar mal varsa hepsi haramdır.”

Devamlı sultanların meclislerine gitmek hususunda da İhyâ el-Ulûm'da şöyle yazar:

“İkinci durum şudur ki; insanlar bu sultanlardan uzak durmalı, asla onların yanına uğramayacak şekilde ayrı gayrı kalmalıdırlar. Bu artık yapılması şart olan bir hareket olmuştur. Çünkü ancak bunda hayır vardır. İnsanların, onların zulümlerinin buğz edilmeye layık olduğuna inanması şarttır. İnsanın, onların devletin başında devamlı kalmamasını istemesi, onları övüp şımartmaması, onların hal hatırını sorup onlarla alâkadar olmaması ne de onlarla senli benli olan adamlarla buluşmaması lâzım gelir.”

İhyâ el-Ulûm'da: Sultanların huzuruna gidip gelmek caiz değildir diye yazdığı bölümde, caiz

olmayışının delilini şu şekilde gösterir. İnsanların, sultanların meclis ve makamlarına gidip gelirken her adımda günah kazanmaları icap eder. Baş sebebi şu ki; sultanların köşk ve sarayları tamamen zorla alınmış, halktan gasp edilmiş yerlerdir. Gasp edilerek alınan yere adım atmak ise günahdır. Sonra da saltanat makamına varınca baş eğmek, el-etek öpmek gerekir. Zalime saygı göstermek ise günahdır. Sarayda göze çarpan her şey, yani altın işlemeli perdeler, ibrişimden elbiseler, altın kaplar bütün bunlar kullanılması haram eşyalardır. Bunları görerek susmak ise, günaha girmeye sebeptir. Nihayet padişahın mal ve mülkünün selâmeti için dua etmek gerekir, bu da günahdır.

Çok kimseler; geçmişte büyük zatların, sultanların yanlarına gidip geldiklerini örnek göstererek, sarayla ilgi kurmanın caiz olduğuna delil göstermektedirler. Gazâlî bu iddiaya karşı şöyle bir cevap yazmaktadır:

“Evet, eski din büyükleri sultanların yanlarına gider gelirlerdi. Ama nasıl...”

“Abdûlmelikoğlu Hişam hacca gitmişti. Tâvus-ı Yemânî’yi yanına istetti. O da huzura gelerek yaygının kenarına ayakkabılarını çıkardı, sonrada selâm verip yanına oturdu. Ve ey Hişam! Ne âlemdesin, nasılsın diye sordu. Hişam kızarak bu ne küstahça hareketlerdir, bana ne emir-el-Mü’minin dedin, ne de künyeli adımı söyledin ve ne de elimi öptün dedi. Tâvus: Ben, Hz. Ali’den, bir insanın aile veya çocuklarından başkası tarafından elinin öpülmesinin caiz olmadığını duyduğum için el öpmedim. Emir-el-Müminin ünvanını da, bütün Müslümanlar seni Emir-el-Müminin kabul etmedikleri için kullanmadım. Eğer bu lakabı kullansaydım, bir takım insanlar Emîrel-Müminîn kabul etmediği için yalancı olmuş olurum. Künyeye gelince Allah Kur’an-ı Kerim’de Peygamber ve velilerinin adlarını künyesiz olarak zikretmekte meselâ Dâvud, Süleyman, İsa, Musa diyerek anmaktadır. Kâfirlere ise künyeleri ile hitap etmektedir. Meselâ Ebu Leheb gibi.” dedi.

Hişam bu sözden çok duygulandı ve Tâvus’a; bana nasihat et, dedi ve Tâvus da ben Hz. Ali’den işittim ki; (Cehennem’de kocaman yılanlar ve akrepler olacak ve onlar halka zulüm eden sultanları sokacaklar) dedi ve kalkıp gibi.

Halife Mansûr Hac yaparken (Minâ) mevkiine gelince Süfyan-ı Sevrî’ye adam gönderterek yanına çağırttı ve gelince dedi ki, benden bir şey talep ediniz. Süfyan’da “Allah’dan kork, dünya senin zulmün ve işkencenle dolup taşı” dedi. Mansûr ikinci defa “Benden bir şeyler isteyiniz” dedi. Süfyan “Muhacir ve ensardan olan Müslümanların kılıcı sen bu devleti ve bu makamı elde ettin. Bugün ise onların çocukları açlıktan ölüyorlar” dedi. Mansûr yine aynı isteği tekrarladı. Süfyan’da yine “Hz. Ömer hac yapmaya geldiği zaman masrafı on dirhemi çok az aşardı, sen o kadar para ile gezip dolaşıyorsun ki, onu taşıyanlar bile taşımakta güçlük çekiyorlar.” dedi.

Abdûlmelikoğlu Süleyman Medine’ye gidince Ebu Hazm’a adam gönderip çağırttı ve dedi ki; Ey Ebu Hazm! Bizler niçin ölümden korkuyoruz. Ebu Hazm’da dedi ki; “Çünkü sizin dünya ve ahiretiniz berbattır, bu bakımdan siz, yaşadığınız mamur ve müreffeh hayattan vîrâneye (Saraydan mezara) gitmekten korkuyorsunuz.”

Gazâlî bu çeşit birkaç örnek yazdıktan sonra şuna işaret etmektedir:

“Eski âlimlerin hareket tazı işte böyleydi. Fakat bugünün âlimleri ise sadece sultanların yersiz arzu ve isteklerine, Şer’î hileler arayıp bulmak için, onlara Şer’î hileli yollar göstermek için yanlarına gitmekleri Nadiren de olsa eski âlimler postuna bürünerek serbestçe onlara nasihat yaptıkları zaman ise maksatları; sultanlara, doğruyu konuştuklarını, hiçbir menfaat gözetmeden hak ve hakikati söylediklerini zannettirmek için konuşurlar.” Demektedir.

Gazâlî bu görüşlerin hepsini ihyâ-el Ulûm’da açıklamıştır. Daha Gazâlî hayatta iken bu eser her eve girmiş ve Gazâlî’nin görüşmeleri herkese ulaşmıştı. Ama o bununla yetinmedi, bilâkis devrin sultanlarına bu manada yazılar ve mektuplar gönderdi. Devrinin en büyük padişahı olan Sancar’ın büyük kardeşi Melikşahoğlu Muhammed’e, doğru yolu tavsiye eden küçük bir kitap şeklinde olan bir

risale yazıp gönderdi. Adına da Nasihat-el-Mülûk (Sultanlara nasihat) dır. Muhammed şahın ana dili Farsça olduğu için kitabı da Farsça kaleme almıştır.

Bu kitapta evvelâ İslâm akidelerini yazmış ve bunları imanın esasları diye kararlaştırmıştır. Sonra imanın teferruatını yazmış ve demiştir ki; bu dallar ve teferruat iki kısımdır.

a) Allah'ın hakları, meselâ; namaz, oruç, hac, zekât gibi.

b) Kul hakları! Meselâ; adalet ve insaflı davranış gibi.

Daha sonra şöyle yazmıştır: Allah hakkı, kolaylıkla af olabilir. Çünkü Allah Gafûr ve Rahimdir. Ama kul haklarının af olması için hiçbir çare ve çıkar yol yoktur.

Daha sonra devamla şöyle yazar.

1- her şeyden önce devlet idare etmenin ne kadar mühim ve sorumluluk taşıyan bir mesele olduğunu bilmen gerekir. Peygamber (s.a.v.) “Kıyamet gününde kendilerine en çok azap edilecek kimseler zalim padişahlar olacak” buyurmaktadır. Hz. Ömer’de “Uyuz bir keçinin dahi başına gelenlerden habersiz kalsam kıyamette benden hesap sorulacak” buyurmaktadır. Bak ey Padişah! Hz. Ömer’in adaletli, insaflı, tedbirli olmasına ve o yüce mevkide bulunmasına rağmen kıyamet gününde hesaba çekilmekten ne kadar korkmaktadır. Sen ise kendi halkının durumunu hiç düşünmüyor, onların durumunu göz önünde bulundurmuyor ve memleketin halkının durumundan hiç haberdar olmuyorsun.

2- Sadece, ben kendim zulüm yapmıyorum diye, teselli bulup oturma. Hatta sen kölelerinin, hizmetçi ve adamlarının, temsilcilerinin ve valilerinin başkalarına zulmetmelerinden de sorumlusun.

Ey Padişah! Eğer sen dünya zevkleri uğruna insanlara zulüm ediyorsan, o halde dünya lezzetleri dediğin nelerdir, bir bak. Eğer sen yemeğe fazla düşkünsen hayvan (durumunda) sın. Eğer ipekli elbiseler giymekten hoşlanıyorsan o zaman erkek görünümlü kadın (durumunda)sın. Eğer öfke ve kininin esiri isen, onun etkisinde kalıyorsan o zaman da insan şeklinde yırtıcı bir hayvan (durumunda)sın, demektir.

3- Her muamelende ve idâri emirlerinde, kendini halktan bir bil ve emirler, fermanlar çıkaran kendini de, başka bir kimse olarak farzet. Bu düşünce içerisinde şunu tart ve ölç ki başkasına yapmak istediğin o muamele sana yapılırsa beğeniyor musun, beğenmiyor musun? Eğer kendi hakkında ve kendin için onu uygun görmüyorsan aynı şeyi emrin altındakilere revâ görmek sahtekârlık ve hainliktir.

4- Sen daima Şeriat'ın emirlerine ve esaslarına uygun olarak halkı memnun ve razı etmelisin.

Gazâlî bu tür pek çok nasihat ve uyarmalar yazmıştır. Her nasihatın altına da Hulefâ-i Râşidîn ve adâletli sultanların son derece tesirli hikâyelerini naklederek yazmıştır. Hicrî 498’de Gazâlî’nin bu eserin ilk kısımlarında zikri geçen mecburi sebeplerden dolayı Muhammed şahın huzuruna gitmesi gerekmişti. O zaman onunla yüz yüze, karşı karşıya yaptığı konuşmaların birkaç cümleleri şunlardır:

“Ey Sultan! Sana Sultan Melikşah, Alparslan, Tuğrul Bey, hepsi toprağın altından (mezarlarından) lisan-ı hal ile feryat edip bağıyor ve;

“Ey padişah! Ey gözümün nuru, ey kıymetli yavru! Bizim burada başımıza gelen halleri, bizim gördüğümüz korkunç cezaları bir görseydin asla geceleri yatağında rahat edemezdin.” diyorlar. “Ey Sultan! Biri avâmın, biri de havâsın olmak üzere iki durumu sana arz etmeğe geldim. Gözler önünde duran şu ki; Tûs halkına yapılan zulümden dolayı aklı başından gitmiş ve sersem hale gelmiştir. Her şey, soğuktan ve susuzluktan mahvolmuştur. Onlara acı ki Allah’ta sana acısın. Müminlerin boynu musibetler ve açlıktan eriyip kopmak üzere iken, nasıl olurda senin güçlü adamlarının boynu altın paralar sarfederek kalınlaşmış ve boynu, bedenine gömülmüştür.”

Gazâlî’nin bu çabalarının nasıl bir sonuç verdiğini bilmek zordur. Bizim tarihçilerimiz hadiseleri o kadar basit ve dağınık yazmaktadırlar ki, olayın sebeplerini ya tamamen yazmamakta, yazsalarda olaydan ayrı yazmaktadırlar.

Tarihlerde mevcut olan bazı vakaları değerlendirip bu çalışmalarla kıyasladığımız ve karşılaştırdığımız zaman Gazâlî'nin çabalarının tamamen boşa gitmediğini görüyoruz. Fakat ne yazık ki hiçbir tarihçi bu olayların meydana gelişinde Gazâlî hazretlerinin tesiri olduğunu açıklamamıştır.

Her ne ise, o olaylar şunlardır; Memleketin perişanlığının halka eziyet ve zulmün yaygınlaşmasının büyük sebebi Muhammed Şah ile Berkiyarık arasındaki kardeş kavgalarıdır. Hicrî 497 de ikisinin arasında anlaşma olunca memlekette sulh ve sükûn meydana gelmiştir. Hicrî 501 yılında Muhammed Şah her çeşit vergiyi, (gelir vergisi, kazanç vergisi, yol vergisi gibi bir takım vergileri) kaldırdı ve bu emri tahta levhalar üzerine yazdırarak meydanlara astırdı.

Allâme İbn-i Esir, Muhammed Şah hakkında şöyle yazmaktadır; Bir defasında bir tüccar en büyük adalet temsilcisi olan kadıya gidip göz yaşları dökerek: (Falan hazine âmirine sultanımız emir vererek, malımın kıymet ve değerini geri verdirmesini emretmiş olduğu halde, hazine âmiri baştan savma hareket ederek işi savsaklıyor.) diye şikâyetle bulundu. Kadı zaptiyelerini tüccarla birlikte gönderdi. Tesâdüfen padişah bir taraftan gelirken onlarla karşılaştı. Bu ne haldir, diye sordu. Zaptiyeler, davalıyı adâlet makamına getirmek için gidiyoruz dediler. Padişah davalının adını sordu, zaptiyeler Muhammed Şah dediler. Sultan meseleyi anlayınca çok üzüldü. Derhal kesin uyarılar yaptı, istenilenin derhal yerine getirilmesini emretti. Bu hadiseden sonra (niçin o anda bir davalı ve sanık olarak mahkemeden hâkim huzuruna çıkmadım, tâ ki; gelecekte başka birinin hakkını vermekte ihmal olmasın) diye uzun süre pişmanlığını belirtmiştir. Allâme İbn-i Esir Muhammed Şah hakkında ilâveten şunu da yazmaktadır:

“Valiler ve devlet ileri gelenleri Sultan Muhammed Şahın karakter ve prensiplerini öğrendikten sonra hiçbir kimseye zulüm ve eziyet etmeye cesaretleri kalmadı. Böylece haksızlık ve zulümden ellerini çektiler.”

İşte bu sonuca ulaşmak için ve bu neticeleri almak için Gazâlî, büyük gayretler göstermiş ve çok uğraşmıştı. Selçuklu devletinin idare sisteminde; devlet işlerini yürütme, emirleri icra etme gibi görenler, kısacası, bütün idâri yetkiler vezirlerin elinde bulunuyordu. Sultanlar sadece memleketler yönetmekle meşgul olurlardı. Bu bakımdan İmam Gazâlî bütün bu vezirlere, vezirlik makamına geçtikleri sıralarda onlara, gayet açık ve cesurca mektuplar ve nasihatnameler yazmıştır.

Nizam-el Mülk'ün ölümünden sonra vezirlik makamına geçenler şunlardır.

FAHR-EL MÜLK: Nizam-el Mülk'ün en büyük oğlu idi. Hicrî 488 senesinde Sultan Berkiyarık'a vezir oldu. Hicrî 490 senesinde Sancar sultan olunca onun vezirliğini devam ettirdi. On sene müddetle vezirlik yapmıştı ki hicrî 500 senesinde bir bâtinî düşman tarafından öldürülmüştür.

SADRETTİN MUHAMMED: Fahr-el- Melîk'in oğlu idi. Babasının ölümünden sonra vezirlik makamına getirildi. Hicrî 511 senesinde o da öldürüldü.

AHMED BİN NİZAM EL-MÜLK SADR-EL VÜZERÂ AMİD-EL-MÜLK MÜCİRÜDDİN ŞEHİD ŞİHABÜL İSLÂM: Hicrî 500 senesinde Melikşahoğlu Sultan Muhammed Şah onu vezir yaptı. Ve ona dinin desteği, devletin nizamı, İslâm'ın sadrı gibi ünvanlar verdi. hicrî 504 senesinde vezirlikten azledildi.

Gazâlî bütün bu vezirlere ara sıra mektuplar yazmak suretiyle, adaletli davranmalarını ve insaflı hareket etmelerini bu konuda devamlı ve dikkatli olmalarını ısrarla isterdi. Fahr-el-Mülk'e yazdığı mektubun baş tarafı şöyledir:

“Emîr, Hüsâm=(Kılıç), nizâm ve bunlara benzer ne kadar unvan ve hitaplar varsa hepsi yapmacık ve yakıştıрма sözlerdir. Peygamber (s.a.v) buyurmaktadır ki: (Ben ve benim ümmetimin müttekîleri, yapmacık hareket ve lüzûmsuz işlerden uzak durur.) mektubun sonunda da şöyle yazar. Şeytanın tuzağından kurtulmuş bir kimsenin sohbetine devam et ki, seni de kurtarsın.”

Fahr-el-Mülk'e yazdığı başka bir mektupta şunu yazıyor:

“Bil ki! Bu şehir, açlık ve zulümden viran oldu. Senin isferâyin ve Dâmgân şehirlerinden geç gelmeden herkes korkmaktadır. Köylüler korkudan tahıl satmaktalar. Zâlimler mazumlardan özür dilemekte. Şu anda senin buraya gelişinle herkes üzerinden korku kalkmış, köylüler ve fırıncılar tahılı kesmişler ve dükkânları kapatmışlar, zalimlerde cesaretlenmişlerdir. Eğer bir kimse, bu şehrin ahvalini benim sana anlattığımın aksine anlatırsa, senin dininin düşmanıdır. Bil ki, Tûs halkının hayır duası da, bedduası da tesirlidir. Bu nasihati Sultan Amîde çok yaptım ama tutmadı. Nitekim akıbeti herkese ibret dersi oldu. Bütün Sultanlardan hiçbir menfaat beklemeyen bir kimsenin söyleyebileceği bu acı, fakat faydalı sözleri dinle. Ve şu kadarını anla ki, asla başka bir kimseden böyle bir söz işitemeyeceksin. İyi bil ki, sana bundan daha başka türlü konuşanların tamah ve ihtirasları, hak söz ile kendileri arasında perdedir.”

Mücîrüddîn’e gönderdiği bir mektupta şöyle yazar:

“Sınırı aşır son haddine varan zulme karşı, halkın feryadını yerine ulaştırmak herkesin üzerine düşen bir ödevdir. Ben bu durumu görüp müşahade ettikten bir sene sonra Tûs’u terk ettim. Ve merhametsiz, zalim idarecilerin halka yaptıkları haksızlıkları görmemek için bir daha oraya dönmemeye karar vermiştim. Ama verilen emre uyarak mecburen geri döndüm. Ve zulmün aynı şekilde devam ettiğini gördüm.”

Diğer bir mektupta:

“Hak ve hakikatin acılığına sabretmek çok ağır ve zor bir iştir. Tâc-el-mülk bu üstün meziyetten mahrum kaldı ve yaptığıının cezasını buldu. Onun akıbetini görerek Mecc-el Mülk’ün ibret alması gerekirdi. Ama o da zerre kadar bunları göz önünde bulundurmaz. Sonunda o da yok olup gitti. Daha sonra sıra Müeyyed-el Mülk’e geldi. O da gafletten kendini kurtaramadı ve gafletinin neticesini ve cezasını buldu. Şimdi sıra sende.”

Bundan sonra yazmaya devamla:

“Hakikat şudur ki hiçbir vezir böyle bir belâyâ müptelâ olmadı. Ve hiçbir vezirin zamanında zulüm ve rezâlet yok olmadı ki bugün olsun. Her ne kadar o vezir bu durumları sevmese bile. Fakat bir hadiste şöyle buyrulmaktadır. (Zalimleri ve onların yardımcıları olan adamlarını ve her zulüm yapanı kıyamet gününde Allah cezalandıracaktır. Bıçak Müslümanların kemiğine dayanmış ve onları perişan etmiştir. Fakirlere dağıtılan paralar, zalimlerle halkın vurguncu rezil tabakası arasında hebâ olmuştur. Bundan da sultanın haberi yoktur.”

Gazâlî bununla da yetinmedi, bütün millete hiç çekinmeden çağrı yaparak; sultanları yanlışlara karşı frenlemenin bütün Müslümanların boynunun borcu olduğu duygusunu uyandırmayı ve onlara bu ruhu üflemeği istedi. İhyâ-el- Ulûm’da, sultanlar ve devlet adamlarına karşı Emir bil Mârûf’u (doğru yolu göstermeyi) anlatan hususî bir bölüm yapmış ve o bölümde şöyle yazmaktadır: Sultanları frenlemek, onların uygun olmayan kararlarına karşı çıkmak, eğer o anda ülkede bir anarşi çıkaracaksa caiz olmaz. Ama sadece kendi can ve malı için bir tehlike düşünülüyorsa o zaman caiz olmak bir tarafa, hatta yapılması gereken en güzel ve uygun bir hareket olur. Eski din büyükleri daima kendi hayatlarını tehlikeye atarak serbestçe davranmışlar, sultan ve valileri her yerde zulümlerden frenlemişlerdi. Eğer onlardan biri bu uğurda hayatını kaybederse şehidlik mertebesini elde ettiği için şanslı ve mübarek bir kimse kabul edilirdi.

“Bir kere emîr Muâviye halkın aylıklarını kesmişti. Bunun üzerine Ebû Müslim Hülânî hilâfet makamına gidip ayakta dedi ki; ey Muaviye bu devlet geliri senin, ya da senin babanın kazandığı bir mal değildir.”

Ebâ Mûsâ Eş’arî, hutbelerinde Hz. Ömer’in adını zikrederek onun hakkında dualarda bulunmayı adet edinmişti. Hz. Ömer’den başka hiçbir sahabenin adını da anmazdı. Bir gün o, hutbe okurken Dabbe-bin-Mahmasan ayağa kalkarak (Neden Ebubekir’i anmıyorsun? Ömer, Ebubekir’den üstün

müdür?) dedi. Ebû Mûsâ-elEşarî bu olayı Hz. Ömer’e bir mektupla bildirdi. Hz. Ömer Dabbe’yi Medine’ye çağırdı. Dabbe Hz. Ömer’in huzuruna gelince: (Sen beni ne hakla buraya getiriyorsun?) dedi. Hz. Ömer’de Ebu Musel Eş’arî ile aralarında geçen olayı sordu. O da olayın hakikatini anlattı. Hz. Ömer meseleyi öğrenince ağlamaya başladı ve (Vallahi sen çok haklısın, benim tarafımdan hata oldu, affet) dedi.

Haccac Bin Yusuf makamına Hatîf Zeyyâd’ı çağırarak: Sen beni nasıl biliyorsun? dedi.

Hatîf: Sen Allah’ın düşmanısın

Haccac: Müminlerin emiri (Reisicumhur) Mervanoğlu Abdülmelik nasıldır.

Hatîf: Asıl suçlu odur. Sen onun maşası, âletisin.

Haccac: Bunun üzerine merhametsizce, acımadan çeşitli işkenceler yaparak onu öldürttü. Fakat Hatit öf bile demedi.

Hârûn Reşid’le Süfyan-ı Sevrî arasında çocukluktan beri süregelen bir dostluk vardı. Hârûn Reşid halife olunca Süfyan-ı Sevrî ile görüşmeyi arzu etti. Fakat Süfyan bu isteği önemsemedi. Nihayet Harun Reşid ona aşağıdaki şu mektubu yazdı.

“Hârûn Reşîd’den kardeşim Süfyân’a:

Kardeşim! Biliyorsun ki, Allah bütün müslümanları kardeşlik bağı ile birbirine bağlamıştır. Seninle benim aramda olan dostluk ve bağlılıklar aynı şekilde devam etmektedir. Bütün dostlarım benim halifeliğe gelişimi tebrik etmeye geldiler. Ben de onlara kıymetli hediyeler verdim. Ne yazık ki şu ana kadar siz beni tebriğe gelmediniz. Eğer halifelik şanına aykırı düşmeseydi, ben senin ayağına gelirdim. Artık mutlaka buraya teşrif ediniz.” Süfyan mektubun kimden geldiğini öğrenince onu fırlattı attı ve;

“Zalimin elinin dokunduğu şeye elimin değmesini istemem” dedi. Daha sonra o mektubun altına şu cevabı yazarak gönderdi.

“Zayıf kul Süfyan’dan devlet düşkünü Harun’a:

Ben sana daha önce benimle senin aranda hiçbir alâkanın kalmadığını bildirmiştim. Sen, kendi mektubunda Müslümanların devlet hazinesinin parasını yersiz ve lüzumsuz olarak harcadığını doğrudan itiraf ediyorsun, bununla da yetinmiyorsun ve benden, kıyamet gününde senin israflarının yalancı şahitliğini yapmamı istiyorsun. Harun! yarın Allah’a cevap vermek için hazır olmalısın. Tahta geçip oturuyor, ipek elbiseler giyiyorsun, kapında da nöbetçiler nöbet bekliyor. Senin devlet memurların kendileri şarap içiyorlar, ama başkalarının şarap içmesine ceza kesiyorlar. Kendileri zina yapıyor ve başka zina edenlere ise zina cezası tatbik ediyorlar. Hırsızlık yapıyorlar, halktan hırsızların elini kesiyorlar. Önce bu suçlardan dolayı sana ve senin adamların olan devlet memurlarına ceza vermek gerekir ki sonra başkalarına verilebilsin. Harun! Öyle bir gün gelecek ki kıyamet gününde sen, ellerin arkanda bağlanmış ve zalim memurların da senin arkanda sıralanmış olarak Allah’ın huzuruna çıkacaksın. Sen, hepsinin lideri ve başı olarak birlikte Cehennem’e gönderileceksiniz. Ben, senin hakkında iyilik isteyen bir kimse olarak vazifemi yaptım. Artık bundan sonra bana asla mektup yazma”

Bu mektup Harûn’a ulaşır okuduğunda kendinden geçerek feryat etti, uzun müddet ağladı.

“Ebul Hüseyin Nûri bir defasında deniz yolculuğu yapıyordu. Gemide pek çok testiği bir yerde dizilmiş olarak gördü. Gemiciden onların içinde ne olduğunu sordu. O da şaraptır, Halife Mu’tedid billâh istetti diye cevap verdi. Ebul Hüseyin eline bir sopa alarak bütün testileri teker teker kırdı. Orada bulunanlar hayret içinde bu cesaretli hareketi seyrettiler. Mûtedid bu olaydan haberdar olunca Ebul Hüseyin’in yakalanıp getirilmesini emretti. Ebul Hüseyin yanına gittiği zaman Mu’tedid elinde bir gürz ile oturuyordu. Onu görünce sen kimsin? Diye sordu. Ebu Hüseyin’de Muhtesibim (Zaptiye nazırıyım) dedi. Mutedid’de seni kim muhtesib tayin etti? Diye sorunca Ebul Hüseyin seni halife tayin

eden etmiştir diye cevap verdi.”

Gazâlî bu çeşit pek çok vak’aları anlattıktan sonra, bunların sonunda, geçmiş âlimlerin davranış tarzlarının bu şekilde olduğunu yazmaktadır. Fakat bugün tamahkârlıklar ve aşırı arzular âlimlerin dillerini bağlamış, bu yüzden de onlar artık susmuş, sessiz sedasız oturmaktadırlar. Her hangi bir şey söyleseler bile sözleri hareketlerine uymadığı için hiçbir tesir yapmamaktadır.

Gazâlî bunlarla yetinmiyor ve gönlü teselli bulmuyordu. O, mevcut devlet yöneticilerinin ve idâri kadronun mayasının bozulduğunu görüyor, bundan dolayı da İslâm esaslarına uygun yeni bir idare tarzı kurulmadan maksadın elde edilemeyeceğini anlıyordu. Ama Gazâlî, ibadet, riyazat, mücahede ve manevi tefekkürden vakit bulup böyle mühim bir işe el atmaya fırsat bulamıyordu.

İhyâ-el- Ulûm adlı eseri her tarafa yayılınca hicrî 501 senesinde bu eser İspanya’ya da ulaşmış oldu. O zaman Ali bin Yusuf bin Taşfîn İspanya sultanı idi. Basit görüşü ve taassubundan dolayı kitabın yakılmasını emretti. Ve bu emir yerine getirildi. Gazâlî bu hadiseyi öğrenince çok üzüldü. Bu sıralarda İspanya’dan bir şahıs tahsil için Gazâlî’nin yanına gelmişti. Bu zatın adı Muhammed bin Abdullah Tumrut olup üstün ve seviyeli bir aileye mensuptu. Onun dedeleri ve ecdadı daima serbest ve geniş görüşlü kimseler olagelmişlerdi. Gazâlî’nin yanında kalarak bu zat bütün ilmî konularda hayli terakki etti. Kendi şahsi cesaretinden mi yoksa Gazâlî hazretlerinin derslerinin feyz ve tesirinden midir? Her nedense, bu zat İspanya’da Ali bin Yusuf’un saltanatını yıkıp yeni bir yönetim ve İslam devlet idaresi kurmayı aklına koydu ve bu düşüncesini de Gazâlî’ye açtı. Gazâlî zaten adaletli bir devlet idaresi isteyen kimseydi. Bu görüşü beğendi, fakat önce bu işi başarabilmek için lüzumlu imkânların olup olmadığını sordu. Muhammed bin Abdullah[48] teminat verince Gazâlî son derece memnun olarak izin verdi. Allâme İbn-i Haldun bu hadise hakkında şöyle yazmaktadır.

“Herkesin bildiği gibi Abdullah Tumrut, Ebû Hâmid Gazâlî ile buluştu ve onunla kendi düşünceleri ve duyguları hakkında fikir teâtîsinde bulunup meşvere yaptı. Gazâlî onu destekledi. Çünkü o g bütün günlerde dünyada İslâm (idaresi) zayıflıyordu. Ve bütün İslâm ümmetini bir arada tutup, İslâm’ı ayakta tutacak kudretli bir sultan da yoktu. Fakat Gazâlî ilk önce ona (Senin yanında o kuvvette imkânlar ve destekleyici büyük bir gurup mevcut mudur, değil midir, tâ ki seni korusun ve yardımcın olsun?) diye sordu.”

Sözün kısası Muahmmmed bin Abdullah Tumrut memleketine geri dönerek emir bil Maruf (İslâm prensipleri ile hareket) ile ahenkleşen yeni bir devletin temelini attı. Muvahhidin namı ile anılan bu idare bir müddet ayakta durdu. Ali bin Yusuf’un idaresinde zulüm ve haksızlık yaygın bir hal almıştı. Ordu mensupları hiç çekinmeden başkalarının evlerine dalarlar, iffet ve namuslu kadınların namusunu kirletirlerdi. Ali bin Yusuf’un hanedanında şu ters düstur da devam edip gelmekteydi. Yani erkek; yüzünü perde ile örter ve kadınlar ise; açık olduğu halde gezerlerdi. Bu bakımdan da bu şahıslara mülessemîn (Peçeliler) lakabı verilmişti. Muhammed bin Tumrut bu iki İslâm dışı hareketi ortadan kaldırmayı hedef aldı ve bu uğurda bir müddet zaman geçtikten sonra da mülessemîn denenlerin idaresi son buldu, yeni bir idare sistemi kuruldu.

Muhammed bin Tumrut’un kendisi saltanatın başına geçmek istemedi, bilakis daha uygun bir şahıs olan Abdülmümin’i tahta geçirdi.

Abdülmümin ve onun hanedanı tam manasıyla Gazâlî’nin görüşlerine uyan bir idare sistemi kurup devam ettirdiler. İbn-i Haldun, Kitab-ı Sâlis’in, berberlerin tarihi bölümünün üçüncü kısmında Abdülmümin ve onun oğulları hakkında şöyle yazmaktadır:

“Onların hükümet ve idare tarzında âlimlere hürmet edilir, bütün meselelerde onlardan fikir alınır, onlara danışılırdı. İmdat isteyenlerin feryatları işitilir, onlara kulak verilirdi. Halka zulmeden devlet memurlarına ceza verilir, zalimlerin eli zulümden alıkonurdu. Saray ve devlet dairelerinde mescidler inşa edilmişti. Avrupa sınırlarının birleştiği hudut kapıları askerî kuvvetle

sağlamlaştırılmış, harp ve fetihler her geçen gün çok daha fazlalaşmıştı.”

Bu hanedanın saltanatında üçüncü sırada tahta çıkan Yakub’un ahvali hakkında İbn-i Hallekân şöyle yazar:

“O âdil bir padişahı. Şeriat’a bağlı, İslâm’ın emirlerini emreder, yasaklarını yasaklar ve bu konuda kimseyi gözetmez, kimseye iltimas etmezdi. Namazı cemaatle kılar, deri veya kaba kumaştan elbiseler giyerdi. En hafifinden bir yardım çağrısı duysa yolda hemen durup onu halleder, ızdırabı dindirirdi. Kendi aile efradı ve hanedanına bile Şeriat’ın bütün emirleirni tatbik ettirirdi. Bütün memleket halkını namaza bağlı kılmış, içki içmeye karşı çok şiddetli cezalar koymuştu. Enteresan bir mesele de: Bütün âlimler ve fakihlere dinî meselelerde Kur’an, Hadis, icmâ ve kıyas meselelerine dayanarak hareket edip hiç kimseyi taklit etmeyin, diye emir vermişti. Nitkeim o devrin en kudretli âlimleri olan, Allâme Abul Hattâb, İbn-i Dihye, Ebû Ömer, Şeyh Muhyiddin Ekber hiçbir kimseyi taklit etmeyen bilginlerdi.

Bu onun hayat tarzı ve dinî yaşayış biçimiydi. Devlet yönetiminde ise Avrupa’ya karşı muhteşem zaferler ve muazzam fetihler elde etmiştir ki ayrıntıları bütün tarih kitaplarında mevcuttur.

GAZÂLÎ'YE TESİR EDEN DIŞ FAKTÖRLER

Gazâlî'nin nasıl bir talim ve terbiye aldığına ve ne şartlarda; nasıl yetiştiğine dair olaylar, tarih ve tezkere (Biyografi) kitaplarında herkesin gözleri önündedir. Gazâlî daha çok bir Fıkıh âlimi eya usulcü (Metodcu) yahut da tasavvufçu olabilir. Bundan da ileri giderek bütün bu vasıfların hapsini temsil eden bir kimse olabilir. Bu değişik ve mesleklerde ictihad derecesine ulaşabilirdi ve ulaşmıştır da. Nitekim kendi dönemindeki akranları, zekâ ve beyin gücünde ondan daha aşağı değillerdi. Ama Gazâlî, akranlarından ayrı olarak terakki mülkünün birçok yeni bölgelerini fethetmişti ki o yerler, akranlarının hayalinden bile geçmemişti. O, yeni bir ilmî kelâmın mücidi idi. Felsefeye dini tanıtmış, makul ve menkul olan meselelerin tatbik edilmesinin temelini atmıştı. Ahlâk ilmine derinlik kazandırdı. Devlet idaresini ıslah edip düzeltmeyi kendisine hedef almıştı. Bu bakımlardan Gazâlî bu büyük meziyetlerin kaynağını ve sebeplerini nereden aldı diye tetkik etmek gerekir. Bu soruya kısaca cevap vermek gerekirse denilebilir ki; Gazâlî yaratılışı itibariyle müceddid ve ıslahatçı olarak yetişmiş bir kimsedir. Ve bu kabiliyet, çeşitli biçimlere girerek çeşitli isimler almışlardır. Ama gerçek şudur ki, müceddid ve ıslahatçı olan kimseler de, dış olaylardan tesir alır ve bu dış olaylar onun tefekkür ve düşünce ufkunun genişlemesinde büyük tesir meydana getirir.

Gazâlî'nin fikrî gelişme ve terakkisi ta Bağdat'tan başlar. Bağdat her millet, he mezhep, her din mensupları ve âlimlerinin merkezi idi. Ve burada her şahıs düşüncelerini, inançlarını gayet serbestçe müdafaa edebilirdi. Gazâlî'nin karakterinde bir meseleyi derinlemesine inceleme, tetkik etme özelliği başlangıçtan beri mevcuttu. Şimdi ise bu kabiliyetin kendini gösterme sırası gelmişti. Bu sıra, diğer âlimlere, çeşitli ilmî dallarda maharet sahibi olan kimselere de nasip olabilir, onlarda bu seviyeyi elde edebilirlerdi. Fakat din âlimleri kendi cemaat topluluklarından başka bir kimse ile buluşmayı veya başka birinin inanç ve düşüncelerini öğrenmeyi dinî vakara aykırı buluyorlardı.

Bütün bunlara rağmen Gazâlî her zümrenin âlimleri ile buluştu, onların düşüncelerinden, inanç tarzlarından malumat sahibi oldu. Bizzat kendi ifadesine göre;

“Yirmi yaşından elli yaşına kadar, Bâtınî, Zâhirî, Felsefeci, Kelâmcı, Tasavvufçu hatta Zındık'ta olsa teker teker bunlarla buluşup tartıştım. Her birinin inanç tarzlarını en derin noktasına kadar inceledim. İncelemelerimin üzerindeki ilk tesiri, taklîd yani başka bilginlerin görüşüne uyma mecburiyeti doğuran bütün fikrî bağlarım koptu, kafamda daha hür ve serbest düşünce doğarak eski düşünce tarzım temelinden sarsılıp yıkıldı.”[\[49\]](#)

Meseleleri inceden inceye tetkik etme arzusundan dolayı Gazâlî akıl, mantık, felsefe kitaplarını da okudu ve bu ilim dallarında ictihad derecesine ulaşan bir terakki gösterdi. Felsefî eserler içinde en çok mütalâa yaptığı kitaplar İbn-i Sînâ'nın eserleri ve İbn-i Miskeveyh'in Tehzibel- Ahlâk isimli kitabı idi. Sahih-i Müslimin şerh edicisi olan İmam Mâzirî'nin ifadesine göre; Gazâlî'nin telebelerinin, kendisine; Gazâlî İhvan-ı Sâfâ risâlelerini ekseriya müt'alea ederdi, dediklerini nakletmektedir. Gazâlî'nin kendisi de bir yerde İhvan-ı Safa'dan bahsetmiştir.

Bu eserleri okuyup tetkik ettikten sonra âlimlerin, -felsefe tamamen dine muhalif olan bir konudur- iddialarının doğru olmadığını gördü, hatta Munkız min el-dalâl adlı kitabından felsefenin bütün konularını ayrı ayrı yazarak birkaç meseleden başka felsefenin hiçbir tarafının dine muhalif olmadığını gösterdi. Gazâlî felsefeyi reddetmek suretiyle İslâm'a en büyük zarar verildiğini mantıklı ve kesin yâdelerle anlatılmış, bu mevzuda da şöylece yazmıştır. İslâm'a verilen en büyük zararlardan biri de şu şekilde meydana gelmektedir. Birçok kimse İslâm'ı savunmayı, bütün felsefî meselelerin dine muhalif olduğunu ispat etmekle olabileceğini zannetmektedir. Ama felsefenin birçok mesele ve konuları kesin delillere dayanmakta ve bu da ispat edilmektedir. O bakımdan bu delilleri bilen ve onları kesin, kat'î meseleler olarak anlayan kimseyi, o meselelerin İslâm'a aykırı olduğuna kuvvetle

inandırmaya çalışmak demek; buna inanacağı yerde aksine bir kısım İslâmî mes'elelerde şüpheyeye düşmeye başlaması, hatta İslam'ın kendisinden bile şüphe duymaya başlaması demektir. Bu bakımdan o cahil dostlardan İslâm'a fecî zararlar dokunmaktadır.

Gazâlî'nin karakteri, zaten felsefî bir yapıda yaratılmıştı. Pek çok âlimin felsefe hakkındaki bu sakat görüşlerinin yanlış olduğu incelemeler sonucu meydana çıktı. Bu da Gazâlî'yi tamamen felsefî bir eğilime soktu. Munkiz min el-dalâl ve Maznun-u Kebîr isimli eserlerinde; ruhun ana yapısı ruhun cevher oluşunu ispat için gösterilen deliller harikulâde haller (kerametler)in aklen ve naklen kısımlandırmaları, kıyamet azabının gerçek anlamı ve ana mahiyeti gibi meseleleri İbn-i Sinâ'nın Şifâ ve İşârât isimli eserlerinde nasıl Şerh etmişse aynı şekilde şerh ve izah etmiştir. İhyâ-el Ulûm'da ahlâkın mahiyeti, ahlâkın çeşitleri, ahlâkî kusurları öğrenme yolları, çocuk terbiyesi gibi bütün konular baştan başa İbn-i Miskeveyh'den alınmıştır. Tetkik ve buluşlar ise bizzat Gazâlî'nin kendine aittir. Onun hamurunun mayası dahi felsefe olmuştur.

Gazâlî'nin eserleri her ne kadar felsefe uslûbu ile yazılmışsa da Gazâlî hakkında sevgi ve saygı beseleyen bir kısım büyük âlimler: Haşâ! Gazâlî'nin felsefeyle ne alâkası var diye karşı koymuşlardı. Çok büyük bir hadis âlimi olan İmam Mâzirî, Gazâlî hakkında "Onun eserlerinde felsefenin tesiri hissedilir" diye yazması üzerine Allâme İbn-i Sübkî, Tabakat-ı Şafiyye isimli eserinde bütün şiddeti ile Mâzirî'ye karşı çıkmıştır. Mezkûr Allâme İbn-i Sübkî'nin deliline geline; (Gazâlî bütün felsefecileri kâfir kabul eden bir kimsedir. Böyle olunca nasıl felsefeyi benimseyebilir) şeklindedir. Gazâlî daha hayatta iken, eserlerine felsefeyi karıştırıyor diye kendisine karşı bir hareket doğmuştu. Çünkü bu felsefe işi o devirde Şeriat'a bağlı olmaya, maneviyata dayanmaya aykırı sayılıyordu. Gazâlî bunun sebebini açıklama mecburiyetini hissetti. Munkîz min el-dalâl'da şu şekilde yazar:

"Benim, Şeriatın hikmet ve sırları hakkında olan eserlerimden bir kısmı (Yani İhyâ-el-Ulûm) hakkında, -ilimde pişmemiş, dinin asıl gayesine erişememiş olan kimselerin bir kısmı benim düşüncelerime itiraz ederek: (Onlardan birçok ifadeler eski Yunan filozoflarından alınmadır) demektedirler. Halbuki, o anlatılanların çoğu kendi düşüncelerini anlatan bana ait sözlerdir adım adım öncekilerin ifadesine tam uyabilirde. Diğer bir kısım dinî kitaplarda da aynı sözlerin bulunması mümkündür. Ve öyle meseleler var ki, onların çoğunun aslı tasavvuf kitaplarında bulunmaktadır."

Tesadüfen uygunluk gösterebilir veya göstermesin mesele değil, fakat bu arada Gazâlî öyle doğru ve fevkalâde bir söz söylemiştir ki onu altın suyu ile yazmağa değer. (Evet kabul et ki, benim yazdığım görüşler ve meseleler, filozof ve hakîmlerin kitaplarından başka hiçbir yerde bulunmasın. Ama eğer o görüş ve sözler makul ise, delillerle ispat edilmişse, Kur'an ve Hadise aykırı da değilse o zaman bunlardan uzak durmanın ve bunları reddetmenin mana ve sebebi nedir? Eğer biz devamlı böyle yaparsak ve -daha önce yanlış akideye sahip bir kimse de bunları böyle kabul etmişti- diyerek bütün bu doğru görüşleri reddedip gidersek sonuçta bütün hak ve doğru görüşleri inkâr etmemiş duruma düşmezmiyiz?

Gazâlî: Felsefenin siyaset ve ahlâkla ilgili bölümlerindeki görüş ve ifadelerin çoğu; geçmiş Peygamberlerin ve hak yoldaki tasavvufçuların söz ve ifadelerinden aktarıldığı ve içine felsefecilerin kendi anlayışlarını da kattıkları görüşündedir. Munkiz min el-dalâl'da bu görüşü ifade ettikten sonra şöyle yazar:

Bu karışma, felsefeye bağlı olanlarla felsefeye karşı olanların her ikisine de zarar vermiştir. Felsefeye bağlı olana nispetle, reddeden dindara daha da çok zarar vermiştir. Çünkü zayıf akıllı kimseler, söz söyleyenin söylediklerinin doğruluğunu tartarlar. Ve bu meseleleri ilk önce felsefecilerden duydukları için hepsinin yanlış ve sakat olduğunu zannederler. Fakat akıllı başında olan kimsenin, sözün aslının doğru olup olmadığı cihetine bakması gerekir. Söz doğru ise, sözü dinleyenin dindar veya dinsiz olması onu ilgilendirmez. Hatta akıl sahibi olan insan, dinsiz imansız olanların

görüşlerinde bile işe yarar bir şey elde edip edemeyeceğine bakar. Çünkü akıl sahibi bilir ki, maden ocağının toprakları arasından, altında çıkmaktadır.

Felsefe; Gazâlî'ye yeni ilmî kelamın temelini atma düşüncesini verdi. Çünkü o, felsefeyi iyice öğrendikten sonra anladı ki; felsefenin doğru olan önerileri dinle asla çatışmamaktadır. Çatışan önerileri ise doğru değil, yanlıştır. Ve sağlam delile dayanmamaktadır.

Mutezile mensupları, yazmış oldukları bu çeşit eserlerde, aklî olanlarla nakle dayananlar arasında bir uygunluk sistemi kurmuşlar, bunlar arasında mutâbakat meydana getirmişlerdir. Ama ehlisünnet mensupları onlardan öyle nefret etmişlerdi ki, onların eserlerine bir göz atıp bakmıyorlardı bile. Baksalar bile onların her söz ve görüşünü küfür ve dalalet eseri olarak görüyorlardı. Fakat İmam-ı Gazâlî'nin duygularından bu tür saplantılar silinip gitmişti. Bu sebepten o, (Doğru ve iyi olanı derhal al) prensibine göre hareket ederek onların eserlerinden de faydalanıyordu.

Ahlâk ilmi konusunda Gazâlî'nin başarısı ve elde ettiği üstünlük, şüphesiz ki, tamamen tasavvuf sayesinde olmuştur. Gazâlî tasavvufu amelî yani uygulamalı olarak öğrenmeyi ve anlamayı gaye edindiği zaman, tasavvufun ilk merhalesi olan ahlâkın tezkiye ve güzelleştirilmesiyle ilgili faziletleri (Üstün meziyetleri) kendisinde toplaması, kötü huylardan ve bayağılıklardan uzak kalması gerektiğini biliyordu. Bu gereklilik onu ahlâk ilmine ait eserleri incelemeye doğru itti. Bu eserlerden Kût-el-Kûlûb en çok yaygın ve makbul bir eser olması bakımından biz de meşhur bir tasavvuf ehlinin eseri olması cihetiyle Gazâlî bilhassa bu eseri mütealâ etti. Fakat bu eserde darmadağınık ve şekilden ibaret meseleler ve ifadeler mevcut olup ahlâk ilminin inceliklerinden bir eser yoktu. Gazâlî felsefeye âşinâ olmuş, onu iyice öğrenmiş, sultnaların makamlarında eğitim ve öğretim yapmış, uzun yolculuklar sebebiyle çeşitli tabakadan insanlarla buluşmuş ve onların ahlâki yapılarını tanımak için pek çok fırsat elde etmişti. En önemlisi onun rûhî durumu çeşitli merhalelerden geçmiş, bir takım manevî halleri yaşamıştı. Talebelik zamanında ise pek çok büyük mevki ve makamlarda kalmış. Nizam-el-Mülk'ün sarayına erişince de debdebeli mevki' ve makam elde etmişti. Bağdat'ta uzun müddet vaazlar yapmış, halkın meyil ve rağbetini çekmek için yapılması gereken bütün hareket ve tavırları yapmıştı. Yani münazara, mücâdele, mevki düşkünlüğü, halk tarafından tutunma, mal mülk elde etme hususlarında, ahlâk üzerinde ne gibi tesirler meydana gelebilirse hepsini şahsen tecrübe etmişti. Bütün bunlar ahlâkın inceliklerini ona öğretmiş ve gözleri önüne sermişti. İşte bu incelikler, derin anlayışlardır ki, ilmî bir şekil alarak İhyâ-el-Ulûm kalıbı içinde ortaya çıkmıştır.

Sultanların karşısında serbestçe, hiç çekinmeden hareket edebilme cesareti dahi tasavvufun ona kazandırdığı bir meziyettir. Tasavvuf âlemine dalarak dünya onun gözünde bir hiç durumuna düşmüş ve o, son derece dervişâne ve zâhidane bir hayat yaşamakla yetinmişti. Bundan dolayı da o, sultanlar ve devlet ileri gelenlerinden hiçbir şey ummamış, beklememiş, dolayısıyla da onlara karşı bir korku ve çekinme hissi duymaz olmuştu. Zaten onun tarikatının şeyhi, şeyh Ebu Ali Fârmidî'nin, sultanlardan çekinmemesi ve onlara aldırış etmemesi en üstün meziyeti idi. Bu bakımdan Nizam-el-Mülk Selçukînin makamına her gidişinde daima açıkça onun haksızlıklarını ve zulümlerini yüzüne söylerdi. Bu örnek hareket de Gazâlî'nin gözleri önünde bulunuyordu. Bütün bunlar, Gazâlî'de serbestlik ve çekinmeden doğruyu söyleme cüretini teşekkül ettirmiştir. Bu sayede Gazâlî öyle işler yapmıştır ki, onları biz (devlet idaresini ıslah etmesi) başlığı altındaki bölümde yazmıştık.

GAZALİ'NİN İNANÇLAR, İLİMLER, FENLER

ve ŞİİR SAN'ATI ÜZERİNE TESİRİ:

AKAİD VE KELÂM

Bugün aşağı yukarı bütün dünyada ilâhiyat, nübüvvet, kıyamet hakkındam üslûmanların inançları ve akideleri, Gazâlî'nin belirttiği inanç ölçülerinden başka bir şey değildir. İlmi kelâm bahsinde okuyup gelmektesiniz ki; Gazâlî akidelerin ve metodların izahını iki tür anlayış ve kavrayış içinde yapmıştır: Zahir ve Bâtın= (Açıktan ve manevi yoldan), çoğunlukla izah ve beyan ettiği akîdeler, zâhirî akîde ve inançlardır. Bu da öyle bir tesir meydana getirmiştir ki, o zamandan bugüne kadar, ne kadar fıkıh ve kelâm âlimleri gelip geçmişse ve ne kadar eğitim programına uygun kitaplar yazılmışsa, hepsi o zahiri akidelerin bir yankısı ve aksi sedası olmuştur. Akâid-i Neseî, Mevâkıf, Mekâsıd, Meârif, Temhîd, Mesâire, yani kısaca ne kadar kelâm ilmine ait yazılmış eserler varsa hepsi, Gazâlî akaidinin sanki izah ve şerhleridir. Belki bazıları, aslında bu imam Ebul Hasan Eş'ari'nin tesiriyle meydana gelmiş görüşlerdir, diye zan edebilirler. Gazâlî'nin peşinden gidenler Eş'ariyyeye bağlı oldukları ve onun görüşlerine sadık oldukları için Gazâlî'ye de bağlı kalmışlardır. Bu bakımdan Gazâlî'nin adı daima Eş'arilerin kelâmcıları arasında zikredilir ve ondan sayılır diyebilirler. Fakat bu doğru bir düşünce olamaz. Şüphesiz Gazâlî, çoğunlukla Eş'ari akaidini benimsemişti. Ama aynı zamanda önemli birçok meselelerde Eş'ariyye'ye açıkça muhalefet etmiştir. Buna rağmen bütün bu ihtilaflı meselelerde Gazâlî'nin görüşü, Eş'arilerin hepsinin görüşü haline gelmiştir. Meselâ Allah'ın arş üzerine istiva etmesi meselesi; İmam Eş'ari eserlerinde gayet açıklıkla ifade etmiştir ki, istivanın manası, mutezile mezhebinde olanların düşündüğü gibi istilâ ve kudret manasına değildir. Bilakis o umumiyetle kullanılan zahiri manasındadır. Nitekim Kitab-el-Makalat'ta şöyle yazar. Mu'tezile der ki: Allah'ın Errahmanü alâ-el-Arşistevâ=(Allah arş üzerine istiva etmiştir) âyetinde istivanın manasını istilâdır diye almıştır. Fakat İmam Eş'arinin mutezileye mensup kıldığı bu sözü, ehli sünnetin husûsi akidelerinden biri saymıştır. Ve hatta İhyâ-el-Ulûm'un akideler babında, istiva kelimesi zahiri manasında kullanılmamıştır, aksi takdirde ortaya muhal bir durum çıkar. Bilakis o kahr ve istilâ manalarına gelir, diye yazmaktadır.

Bunun gibi Kur'an-ı Kerim'de Allah'la ilgili olarak yed, vecih, ayn (el, yüz, göz) gibi bir takım kelimeler zikredilmektedir. İmam Eş'ari kendi eserlerinde açıkça bunların hakiki manalarında kullanıldığını, yalnız şu farkla ki bizim elimiz yüzümüz gibi olmadığını yazmaktadır. Fakat Gazâlî İlcâm-el-Avam ve diğer eserlerinde açıkça bu kelimeleri, kelime manalarında olmayıp mecaz manalarda kullanıldıklarını belirtmiştir.

Bütün bu meseleler üzerinde Gazâlî ne yazmış ve demişse ancak onlar bugün, bütün Eş'arilerin, hatta bütün ehli sünnet mensuplarının inançları ve değişmez akideleridir. Şu kadar var ki bugün herkes bu akidelerin İmam Ebul Hasan Eş'arinin kendine has görüşleri olduğunu zannederek yanılmaktadırlar. Zahir erbabından başka bir de Müslümanlar arasında bulunan ikinci bir zümre daha var. Onlar da Gazâlî'nin (esrar-ı Şeriat) diye tarif ettiği ilâhiyata bağlı olan tasavvuf büyükleri ve İslam alimlerinin tamamıdır. Ve bu çeşit şeriat sırlarının ısrarla herkese yayılmamasını istemektedirler. Tasavvuf ileri gelenlerinin ve İslâm filozoflarının önderleri olan Mevlânâ Rûmî, Şeyhul İsrâk, İbn-i Rüşd ve Şah veliyullah Dehlevî gibi yüce zatların eserleri, hakikatte İmam-ı Gazâlî'nin düşüncelerinin bir benzeridirler. Şayan-ı hayrettir ki, mezhep farklılığına (Şîî olmasına) rağmen Allâme Sadr-el-din Şirâzi ilâhiyat meselelerinde Gazâlî'nin yazı ve ifadelerini sayfa sayfa nakledip gitmiştir.

Gazâlî ilham ve vahyin ne demek olduğunu beyan edip açıklarken demiştir ki;

“Allah insana beş duyudan başka birde ruhani olan manevi duyu vermiştir. Ve o duyu hiçbir eğitim ve öğretime, tahsil ve talime ihtiyaç duymadan eşyayı kavrar.”[\[50\]](#)

Mevlâna Rûmi bu duyuyu şu şekilde anlatır:

“Bu beş duyudan daha başka bir beş duyu daha vardır.

Onlar kırmızı altınlar gibi, bunlar da bakır gibidir.

Gönül aynası öyle temiz ve berrak olmalı ki,

Toprak ve sudan olan şekiller ona aksedip görünmelidirler.”

Nübüvvet, vahiy, ilham, öldükten sonraki haller, kıyamet, kaza ve kader, hayır ve şer meselelerinin gerçek mahiyetinin nasıl olduğunu ve bunları, İmâm-ı Râzi, Şeyh-el- İşrâk, İBn-i Rüşd, Şah veliyullah Dehlevî gibi büyük zatların nasıl ifade edip anlattıklarını ilmi kelâm tarihinde uzun uzadıya yazacağız. O zaman görülecek ki, bu büyük zatlar bu konularda ne demişlerse (Sanki) İmam-ı Gazâlî’den duyarak demişlerdir.

Kısacası; Müslümanlar içinde mevcut olan Zâhir ve Bâtın erbabı veya filozof ve kelâmcılar adıyla anılan iki gurup vardır. İşte bunla Gazâlî’nin düşünce ve tasavvur plâkasının iki ayrı yüzüdürler.

FELSEFE ve KELÂM

İslâmda felsefenin revaç bulması gerçi çok önce başlamıştı. Ama bu çok az sayıda kişiden oluşan bir zümreye inhisar etmekteydi. Hadisçi ve fıkıhçılar o tarafa yüzünü çevirip bakmıyorlardı bile. Elbette kelâmcılar felsefeyi öğrenmişler ve felsefe meselelerine vakıf olmuşlardı. Ama felsefeyi red, iptal ve inkâr etme noktasında onlar o derece aşırı hareket ediyorlardı ki ispatlama ve istekleini kabul ettirme uğruna felsefe ve mantığın deyimlerini kullanmaktan bile çekiniyorlardı. Bu anlayış sebebiyle kendilerine özgü ayrı deyimler icad etmişlerdi. Bu tavır ve hareket bir müddet devam etti. O derecede ki Gazâlî’den daha sonra gelen Şeyh-el-İşrâk, (Hikmet-el İşrak) isimli kitabında mutabakat, tazammun, iltizam-ı Küllî, iltizâm-ı cüz’î terimleri yerine delâlet-el- kasd, hîyta, tetafful, âm, şâhıs terimlerini kullanmıştır.

Gazâlî’nin kendisi bile önceleri bu perde altında bulunmuş, kıstas-ı Müstâkim isimli eserinde dört şeklin bütün durum ve sebeplerini beyan etmiştir. Fakat hepsinin adını değiştirmiştir. Kelâmcılardan, bilhassa mantık ilmini reddetme hususunda kitap yazarların ilki olan Ebu Sait Sîrâfî; içinde mantık kaidelerinin hatalarını açıklamış olduğu bir kitap yazmıştır. Daha sonra Kâdi Ebûbekir Bâkılânî, Kâdi Abdülcebbâr Mutezilî, Cübâî, İmam-el Haremeyn, EbulKasım Ensâri ve diğerleri mantık ilmine karşı koyma hususunda büyük maharetler göstermişler ve ona karşı savaş açmışlardır. Bu hareketlerin sonucu olarak bütün Müslümanlar, bilhassa Fıkıh ve Hadis âlimleri akıl bilgilerinin düşmanı olmuşlar, mantık ve felsefenin birçok meselelerinin İslâm dinine muhalif olduğunu zannetmişlerdir.

Gazâlî, felsefeyi tamamen öğrenip ona hâkim olunca bu büyük zatların sadece Su-i zan ve yanlış anlayış içerisinde olduklarını anladı. Nitekim Münkız min el-dalâl de felsefenin bütün bölümleri, yani tabiat ve yaratılışlar, ilâhiyat, siyaset, ahlâk gibi bölümlerin her biri üzerinde ayrı ayrı bahisler yazmış ve açık bir şekilde, ilâhiyyat’tan başka felsefede İslâm dinine aykırı hiçbir mesele yoktur diye ifade etmiştir. Bundan sonra bizzat mantık ve felsefe üzerinde çeşitli kitaplar yazmış ve Mustasfâ isimli kitabının girişinde, mantık meseleleri; bütün ilmî konular için lüzumludur diye yazmış, mantık meselelerine vakıf olmayanlar, onu bilmeyenler, diğer bütün bilgilerinden hiçbir faydalı netice elde edemezler demiştir.

Bu söze ilk defa İbn-i Sâlâh ve diğer hadis âlimleri son derece sert ve çok şiddetli muhalefet göstermişler, ama Gazâlî’nin doğru sözleri ve isabetli görüşleri tesirsiz kalamazdı. Kısa zaman içersinde bütün mantık deyimleri umumi olarak kullanılmaya ve yaygın bir hal almaya başladı. Allâme İbn-i Teymiyye (Erreddü alel mantık) isimli eserinde şöyle yazar.

“İslâmî görüşe sahip olanlar, daima mantıkçıların metodunu sakat ve kötü kabul edip gelmişlerdi.

Bu metodların benimsenmesi ancak Ebû Hâmid Gazâlî zamanında olmuştur. Çünkü o, eski Yunan mantığının mukaddimesini kendi kitabı Mustasfa'nın girişine dercetmiş, kitabının başına koymuştur.”

Gazâlî bununla yetinmemiş hatta dine ait eserlere bile mantık deyimlerini sokmuştur.

Allâme İbn-i Teymiyye yukarda adı geçen kitabının başka bir yerinde şöyle yazar:

“Eski Yunanlıların mantığını Müslümanların usul ve metodları içerisine karıştıran ilk şahıs Ebû Hâmid Gazâlî’dir.”

Gazâlî’nin bu şekilde hareket etmesinden, eğitim ve öğretim şeklinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu zamana kadar genel eğitimin belirlenmiş ve kararlaştırılmış programı, aklî ilimlerden tamamen mahrumdu. Nizâmiye bir koca bir ilim yuvasında bile aklî bilgilere ait bir tek kitap dahi ders programında yoktu gibi. Hadis, tefsir, Fıkıh âlimleri mutlak surette akıl ilimlerinden habersizdiler. Gazâlî’nin zamanından başlayarak bu durum birden değişmişti.

Akıl ve nakil ilimleri artık birlikte öğrenilmeye başlamış ve bunun üzerinden daha bir asır geçmemişti ki Şeyh el-İşrâk ve İmam Fahreddin Râzî gibi akıl ve nakilde ilim dünyasının sultanı olan muazzam şahıslar yetişmeye başlamıştı.

Bu ıslâh hareketinin en büyük tesiri İspanya’da oldu. Bu vakte kadar bu memlekette akıl ilimlerine karşı öyle bir taassub vardı ki, Gazâlî’nin kitapları buralara ulaştığı zaman, bu kitaplarda felsefî düşünceler, felsefî ifadeler var şüphesi üzerine, bütün ünlü âlimler bu kitapların yakılmasını emrettiler. Ve bu emir yerine getirildi. Ama ne zaman ki Ebubekir Arabî ve diğerleri Gazâlî’den ilim öğrenip İspanya’ya döndüklerinde burada da yeni bir zevk harekete geldi ve her ne kadar en son zamanlara kadar bile felsefe herkes tarafından benimsenmemiş idiyse de, bazı ilim zevkine sahip kimseler tarafından bu ilim dalı hararetle öğrenilmeye başlanmıştır. Ve bu akım; yüz-yüz elli sene içerisinde İbn-i Rüşd, İbn-i Tufeyl, İbn-i Bâce gibi ünlü filozoflar yetiştirmiştir.

Gazâlî’nin kelâm ilminde meydana getirdiği bu hareketliliği biz, bu kitabın kelâm ilmi bölümünden beri yazıp geldik.

FARŞÇA ESERLERİ ve ŞİİR SAN'ATI

Gazâlî'nin zamanına kadar Farsça edebiyat kitapları, Arap ilim ve fenninin feyzinden tamamen mahrumdu. Ünlü bilgin İbn-i Sinâ; Alâüddevle'nin ricası ve isteği üzerine felsefe konusunda, küçükçe bir kitap olan Hikmet-i Alâiyye ismi ile Farsça bir eser yazmıştı. Ama bu eser anlaşılması zor olması sebebiyle benimsenip yaygınlaşmadı. Bu bakımdan başkalarından alınmak suretiyle veya başkaları taklid edilmek suretiyle eser yazmanın Farsçaya hiçbir faydası olmadı.

Şiir san'atında da, kasidelerin övgü bölümünden başka hiçbir bölümü terakki edip gelişmedi. Savaş mesnevîsi her ne kadar yüzlerce sene evvel başlamışsa da Firdevsî bu yayı o derece germişti ki, bundan sonra kimse bu sahaya yanaşmaya cesaret edemedi. İmam-ı Gazâlî, İhyâ-el-Ulûm adlı eserine Farsça elbise giydirip Kimya-ı Saadet'i yazdığında, artık Farsça ile pek çok ahlâki eserler yazılmaya başlandı. Onlardan; Ahlâk-ı Nâsirî, Ahlâk-ı Celâlî, Ahlâk-ı Muhsinî umumî olarak meşhur olmuş ve herkes tarafından benimsenmiştir. Ahlâkî konularda şiirler yazmakda, o devirde başlamıştır. H. 576 senesinde vefat eden Hakîm Senâî'nin (Hadîka) isimli eseri tamamen ahlâk, nasihat ve öğütlerle doludur. Hâkîm Senâî'nin, Gazâlî'ye bir nevi rabîta ve bağlantısı da vardı. Ve o rabîta, onu Gazâlî'nin izinde yürümeye ve ona bağlanmaya sevk etmiş olsa gerek. Bu rabîta şöyle ifade edilir. Hakîm Senâî, Ebu Yusuf Hemedânî'nin mürîdi idi. Ebu Yusuf ise İmam-el Gazâlî'nin pîri (Şeyhi) olan Şeyh Ebû Fârmidî'nin mürîdi idi. Bu akrabalıktan ve bu bağdan dolayı Hâkîm Senâî, Gazâlî'nin manevi yeğeni olmuş oluyor.

Gazâlî'nin zamanında şairlik nehrinin akış yönü, kasidecilik tarafında doğru idi. Ve Selçukluların kerem ve lütuf seli bunun kuvvet ve tesirini gün geçtikçe arttırıyordu. Gazâlî'nin sayesinde Ahlâk felsefesi, edebiyat üzerine tesir yapmaya başladığı zaman onun yaşadığı asra yakın yaşayan şairler meselâ: Mîr Mağzî, Abdülvâsî Cebelî, Nizâmî, Arûzî, Lâmiî, Kirmânî, Enverî, Edip Sâbir gibilerin sözlerinde bir ciddiyet meydana gelmemesine rağmen bunlardan hemen sonraki şiir san'atının ağacında ahlâk dalından filizler fişkırmaya başladı. Öyle ki Hâce Feridüddîn Attâr, Mevlâna Rûmî, Sâdi Şîrâzî'lerin sulamaları bu ağaçta binlerce yaprak ve meyve üretmiştir.

Gazâlî'nin Fars dili edebiyatına katkısının bilhassa fars dilindeki şiir san'atı üzerine yaptığı etkilerin en büyüğü, onda tasavvuf zevk ve neşesinin uyandırılmış olmasıdır. O zamana kadar şiirlerde, şairliğin asıl cevheri olan beşerî duyguların ve insan hislerinin ifade edilmesi asla göze çarpmıyordu. Bundan dolayı da şairlik tamamen tesirsiz bir feryattan ibaretti. Gazel söyleme türü başlamıştı ama, onun temeli de fitratın hilâfına ve yaratılışa ters düşen bir duygu olan, oğlan övgüsü üzerine kurulmuştu. Bu yüzden onun da en ufak bir etki emâresi ve nişânesi yoktu.

Gazâlî Farsçaya tasavvufu tanıtip da, fars edebiyatının kan ve damarlarına, tasavvuf usulüne göre düşünceler sirayet ettirdiği zaman, Farsça şiir san'atında da doğru duygular ve temiz hisler hâkim oldu.

Hicrî 513'de doğan ve bu tarz şairliğin kurucusu olan Hâce Feridüddîn Attâr, bütün bir sâdelikle (Şiirde) tasavvufî düşünceleri kullandı. Rûm ilinin ârifî Mevlâna da bu yolda hararet meydana getirdi. Ve daha sonra Sâdi, Hâfiz, İrakî bu şarabı o kadar keskinleştirdiler ki:

Beyt: Dostlarda ne kafa kaldı ne de kafadaki sarık (cezbe aklı alıp götürdü)

Demek isteriz ki; Farsça şiir sanatında meydana gelen tesir neşesi tasavvuf sayesinde olmuş ve bu dilin ruhuna giren tasavvuf zevki ise Gazâlî sayesinde girmiştir.

GAZÂLÎ'YE YAPILAN MUHALEFETLER

Gazâlî'nin herkes tarafından beğenilmesi ve fikirlerinin hayranlıkla karşılanması her ne kadar ortada pek çok sebepleri varsa da, hatta bu sebeplerin tesiri ile kendisine daha hayatta iken ve bugün dahi devam eden Hücet-el- İslâm (İslâm'ın Hucceti) lakabı verilmişse de ona muhalefet etmeyi gerektiren bir takım sebepler de mevcuttur.

En büyük kusuru Eş'arilere bağlı olmaktan ayrılmış olmasıydı. Birçok meselede Eş'arilere muhalifti. Müttelik ve uyuşmuş olduğu meselelerde de kendisi Eş'arilerin peşine gitmiyordu, aksine onun içtihatları, Eş'arîlere aynı şekilde uygun düşüyordu.

Bir yanlışı da bazı mevzuları felsefi görüşlere göre yazmasıydı. Felsefenin metodlarını olduğu gibi kabul etmesiydi.

Herkesçe benimsenmiş ve yaygın olan Fıkıh ve Kelâm bilgileirinin değerini küçültmüştür.

Akaid konularında olduğu gibi, Fıkıh meselelerinde de kimseyi taklit etmiyor hiçbir müctehide bağlı bulunmuyordu.

İhyâ-el-Ulûm'un, aldananlar bölümünde; fıkıh âlimleri, kelâm bilginleri, vaizler ve tasavvuf önderlerine pek çok kusurlar bulmuş ve ortaya koymuştur.

İşte bu sebepler büyük bir topluluğu öfkeliendirdi. Her zümrenin en büyük âlimleri ona muhalefet etmeye karar verdiler. Fıkıh âlimleri onun eserlerinin, bilhassa İhyâ-el-Ulûm'un okunmasının günah olduğuna fetva verdiler. Liderleri Kâdi İyâd olan İspanya âlimleri Gazâlî'nin eserlerini devrin padişahına arz edip hepsinin yakılmasının gerektiğine hükmettirdiler. Böylece bütün eserleri yakıldı. Bu olay hicrî 500 senesinde Mürve'de meydana geldi. Birçok fıkıh âlimleri; onu Muhammed Şah Selçukî'nin huzurunda da şikâyet ettiler. Bu olayın bütün ayrıntıları Gazâlî'nin hayatı kısmında yazmıştık.

Muhâlefet hareketi Gazâlî'nin ölümünden sonra uzun müddet devam etti.

Muhâliflerin sayısı pek çok olmasına rağmen, onlar içinde ilim, irfanda üstün ve ünlü olanlar, sırasıyla şunlardır: Ebubekir bin El-Arâbî, Mâzerî, Tartûşî, Şifâ kitabının yazarı Kâdi İyad, İbn-el-Münir, büyük hadis âlimi İbn-el Salâh, Yusuf Dimeşkî, Bedr Zerkeşî, Burhân Bukâî, Muhaddis İbn-i Cevzî, Allâme İbn-i Teymiyye, İbn-i Kayyım.

Sadece kin ve hased duygularıyla muhalefet edenleri zikretmek manasız ve faydasızdır. Ama iyi niyetle ve samimi olarak muhalefet edenlerin düşünce ve kanaatleri tetkik edilmeye değer. Bunlardan Sahih-i Müslim'i bütün şerhlerden daha üstün derecede şerh eden, en yüksek derecede hadis âlimi olan muhaddis Mâzirî, Gazâlî hakkında uzun uzadıya fikirler beyan etmiş, bunu da Allâme İbn-i Sübkî, Tabakât-ı Şâfiyye isimli kitabında bütünü ile nakletmiştir. Biz onun özetini buraya naklediyoruz. Mâzirin kanaatinin aksettiren bu sözler içinde ki bazı kelimeler, Gazâlî hakkında çok ağırdır ve haksızdır. Ama onlar mezkur Muhaddisin sözleridir. Biz sadece nakledeceğiz.

“Gazâlî'nin talebelerini ben gördüm. Onlardan Gazâlî'nin ahvâlini ve düşüncelerini o kadar fazlasıyla işittim ki, sanki Gazâlî'nin kendisini görmüş gibiyim. Bu sebeple onun hakkındaki görüşlerimi genişçe açıklıyorum.

Gazâlî Fıkıh usulü ilmine nispetle, Fıkıh ilminde daha ileridir. Kelâm ilminde de eserleri vardır. Ama bu konuda pek üstün tarafı yoktur. Onun da sebebi: Gazâlî'nin, kelâm ilminde bir maharet elde ettikten sonra felsefe kitaplarıyla fazla meşgul olmasıdır. Bu onda öyle bir tesir meydana getirmiş ki, felsefi düşünceler ona tamamen hâkim olmuştur.

Onun, İhvan-ı Safa risalelerini çok kere okuyup tetkik etmiş olduğunu da işittim. Bu risalelerin

yazarı bir filozof olup, felsefeyi dine karıştırmak istemiş ve bu perde altında dini değil, felsefeyi korumuştur. O devirde felsefenin önderi olan İbn-i Sînâ meydana çıkmış ve İslam akaid ve inançlarını tamamen felsefe kalıplarına dökmüş, nitekim kendi üstün kabiliyeti ile gayesinde hayli başarılı da olmuştur.

Gazâlî'nin ortaya attığı pek çok meseleler, İbn-i Sinâ'nın görüş ve düşüncelerine dayanır.

Gazâlî'nin tasavvuf meselelerinde yazdıkları bilgilerin kaynağının ne olduğunu bilmiyorum. Kuvvetle tahmin ediyorum ki, bu kaynak Ebu Hayyan Tevhîdî'nin kitabı olmalı.

Gazâlî İhyâ-el-Ulûm'da son derece zayıf ve uydurma hadisler nakletmiştir.

Gazâlî yer yer (öyle pek çok meseleler vardır ki kitaplara yazmamak gerekir) demektedir. Ama bunun hiçbir makul sebebi olamaz, eğer bu meseleler yanlışsa (yanlışlığını belirtmek için) yine de yazmak gerekir. Doğru ise Gazâlî'nin de düşündüğü gibi niçin yazılmasın ve yazılmamasına sebep nedir”

Bu imam Mâzirî'nin görüşüdür.

Muhallıflardan biri de çok yüksek seviyeli bir bilgin olan Ebu-el- Velîd Tartûşî'dir. O, bizzat Gazâlî ile buluşmuş, onun inanç ve düşüncelerini kendi ağzından işitmişti. O da şöyle yazar.

“Ben Gazâlî'yi gördüm. Şüphesiz o çok zeki, üstün mertebeli, birçok bilgilere vakıf bir kimsedir. O bir süre, çeşitli ilimleri öğrenip öğretmekle meşgul oldu. Fakat sonunda hepsini terk edip, tasavvufun içine gömüldü. Filozofların düşüncelerini, Hallac-ı Mansur'un bir muammâ olan iddialarını dinî görüşler içine karıştırıp, fıkıh âlimlerini ve kelâmcıları kötülemeye başladı. Hemen hemen din dairesinden çıkmaya yaklaşıyordu. İhyâ-el-Ulûm'u yazdı, ama tasavvufta tam bir bilgi ve mahareti olmadığı için ağzı üstüne kapaklanıp düştü, ve baştan başa kitabına uydurma hadisleri doldurdu.”

Allâme İbn-i Sübkî; İmam-ı Mâzirî ve Tartûşî'nin itirazlarını naklederek, gayet tafsilatlı olarak teker teker onlara cevaplar verdi. fakat bazen verdiği cevaplar öyledir ki, o cevaplar hakkında (Söyleyeni dahi tatmin edip rahatlatmayan bir ifadedir demek daha doğrudur. Mesela Gazâlî'nin, dîne felsefeyi karıştırdığı isnadına verdiği cevapta, İbn-i Sübkî; “Gazâlî felsefeye düşmandı. Onun eserlerinin felsefeyle ne ilgisi var.” Diyor. Fakat Gazâlî'nin eserlerini okuyanlar ve felsefeyi tanıyanlar o gerçeği nasıl inkâr edebilirler. Muhaddis İbn-i Salâh ise İmâm-ı Gazâlî'ye şu sebepten kızgındır. “O neden mantık konusunda kitaplar yazmıştır. Mantık'la uğraşmak, mantık öğretmek tamamen haramdır.” Acaba İbn-i Sübkî bu itiraza cevap vermek için Gazâlî'nin mantığa ait eserlerini de inkâr edebilecek mi?

Muhaddis İbn-i Cevzî İhyâ el-Ulûm'un hataları üzerinde müstakil bir kitap yazmış ve adında İ'lam el-İhyâ bi Eğlât el-İhyâ koymuştur. Ebubekir Muhammed bin Abdullah Malikî de Gazâlî'nin maznûn isimli eserine reddiye yazmıştır. Keşfü'z-Zunûn yazarı, Maznûn kitabını anlatırken bu reddiyeden bahsetmektedir.

Gazâlî'ye yapılan tenkit ve itirazların çoğu yersiz ve yanlıştır. Fakat bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki; o devirde Müslümanlar şahısperestlik ve şahsa bağlı kalmak taassubundan ne kadar uzakmışlar. Hatta serbest düşünme cevheri onlarda ne kadar bolmuş. Gazâlî'nin ilmî üstünlüğü ve yüceliği bütün dünyada kabul edilmişti. Bizzat devrin sultanları onun yanında ve etrafında bulunup ondan faydalanmışlardı. İşte bu serbest düşünme o devrin insanlarını, Gazâlî'nin hatalarını çekinmeden ileri sürmeye sevk etmiştir.

Bu olaylardan ders almak gerekirse: İyi bilmeden, tam kavramadan bir şey hakkında fikir ileri sürmek uygun olmamakta ve ileri sürüldüğü zaman doğru çıkmamaktadır. Muhaddis İbn-i Sâlâh, Kâdî

İyâd, Mâzırî, İbn-i Cevzî şüphesiz çok büyük âlîmler ve üstün rütbede kişilerdir. Ama mantık ve felsefe bilmediklerinden ne kadar hataya düştüler ve yanlış fikirler beyan edip, Gazâlî hakkında ne kadar yersiz isnatlarda bulundular. Devrimiz âlimlerinin durumu da bundan ibarettir. Yeni ilim ve fenlerden mutlak surette haberdar olmadıklarından yeni ilimler hakkında çok enteresan ve acayip sû-i zanlara ve hatalara düşmektedirler.

Nihayet şunu da itiraf etmek gerekir ki; Gazâlî'nin bazı eserlerinin bazı sözleri tenkit edilmeye müsaittir. Meselâ İhyâ el-Ulûm'da, hadisleri naklederken fazlaca tedbirsizlik yapılmış olup yüzlerce, binlerce zayıf ve uydurma hadisler nakletmiştir ki; hadis kitaplarının hiçbir yerinde bunların izine rastlanamaz. Hatta hadislerden ibaret değil, eski din büyükleri hakkında yazdığı olayların çoğu bile hakikî olmaktan uzak ve akıldan ıraktır. Avam denilen halk tabakasından başka hiçbir kimse bunlara inanamaz. Bununla birlikte Zühd, Takvâ ve mücâhede konularını izah ve açıklama hususunda öyle şeyler yazmıştır ki, itidâli aşmış ve normalin dışına çıkmıştır. İbn-el Kayyim çok sert bir şekilde bu aşırılıklara hücumlarda bulunmuştur. Nitekim Allâme Murtezâ, İhyâ el-Ulûm şerhinde Gazâlî'nin görüşlerini belirten sözlerini ve İbn-i-el Kayyim'in reddiyelerini bütün genişliğiyle yazmıştır. Allâme Murtezâ, İbn-i-el Kayyim'ın her itirazına cevaplar da vermiştir. İnsafla söylemek gerekirse bazı itirazlar emsalsizdir.

Her ne olursa olsun Gazâlî hazretleri İmam (Dini önder) idi, Peygamber değildi. Peygamber'den başka hiçbir kimse de ismet (günahtır ve hatasız olma) derecesini elde edemez.

En son hedefimiz; âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd etmekten ibarettir.

ŞİBLÎ NÛMÂNÎ

ARALIK 1901

DEKKEN – HAYDARÂBÂD

MEVLÂNÂ ŞİBLÎ NÛMÂNÎ

(1857-1914)

Mevlana Şibli Nûmânî, döneminin büyük bilgini, eşi yeryüzünde belki bir iki tane görülebilecek ölçüde, değişik ilim dallarının bir otoritesi idi. İslam dünyası böyle bir ilim adamına sahip olduğu için bile övünmelidir. Anlatacağımız özellikleri; o müstesna varlığı ile sadece beyin gücüne dayanıp, geniş kafa hangarına kitap yığınlarını dolduran bir kişi olarak kalmamış, bilgilerinin peşinde koşmuş, onların verdiği cezbe ile coşmuş, ışık etrafında döne döne yanan pervane gibi ilminin verdiği İslam cezbesi ile okumuş, yazmış, konuşmuş, koşmuş, okutmuş, öğretmiş, beyniyle, kalemiyle, eliyle, ayağıyla, ağzıyla savaştı; imanı, hakkı, İslamı; haykırmış dehşetli, maharetli, şecaatli, sehavetli, ihlâslı, etraflı bir ferdi ferîd idi.

Mevlana Şibli Nûmânî, döneminin büyük bilgini, eşi yeryüzünde belki bir iki tane görülebilecek ölçüde, değişik ilim dallarının bir otoritesi idi. İslam dünyası böyle bir ilim adamına sahip olduğu için bile övünmelidir. Anlatacağımız özellikleri; o müstesna varlığı ile sadece beyin gücüne dayanıp, geniş kafa hangarına kitap yığınlarını dolduran bir kişi olarak kalmamış, bilgilerinin peşinde koşmuş, onların verdiği cezbe ile coşmuş, ışık etrafında döne döne yanan pervane gibi ilminin verdiği İslam cezbesi ile okumuş, yazmış, konuşmuş, koşmuş, okutmuş, öğretmiş, beyniyle, kalemiyle, eliyle, ayağıyla, ağzıyla savaştı; imanı, hakkı, İslamı; haykırmış dehşetli, maharetli, şecaatli, sehavetli, ihlâslı, etraflı bir ferdi ferîd idi.

1857 yılında Hindistan'ın Kuzey eyaleti (u.p.)'ye bağlı Azamgarh isimli bir kasabada doğmuştu. Soyunda Hindû bir aileden gelir. 300 sene önceleri, aynı şehirde yaşayan Rajput bir ailenin reisinin Müslüman olması ile Şiblî'nin soy kütüğü İslam dinine eklenmiş oldu. Rajputlar Hindistan milletleri ve kabileler mozayikinde önemli bir yer tutan kalabalık bir topluluktur.

Şiblî, önemli ve temel bilgilerini babasından almıştır. Çok samimi ve cezbeli bir Müslüman olan babası, ona ilk bilgileri verirken, pek çok insani özellikleri ve güzellikleri yaratılışında getiren Şiblî'de; onun telkinleri derin izler bırakmıştı.

Babasının bilgisi artık ona yetişemeyince Şiblî; şöhretli, yetenekli İslam bilginlerinden ders almak üzere harekete geçmiş, nerede en değerli âlim varsa ona koşmuş, onda ne buldu ise almış, arkasından hemen bir diğerine koşmuştur. Şükrullah Hoca'dan Arapça ve Farsçayı tam bir maharetle öğrenmiş, Çıryakot'lu Faruk Hocadan -ki bu zat bölgesinde başmüderris idi. Felsefe, cebir, edebiyat konusunda otorite kabul edilirdi- edebiyat ve felsefe okumuştur. Buradan Rampur şehrine geçmiş, isimlerinin hayli yer tutacağı hocalardan dersler almış, oradan Sehrenpur'a geçmiş, o günlerin en güçlü bilginlerine ulaşmış onlarda ne bulduysa mıknaş gibi olan zekâsıyla, sünger gibi olan hafızasıyla hemen hepsini emmiştir. Sehrenpur'da hadis ve fıkıh üzerinde ihtisas bilgileri almış ve henüz 19 yaşında iken hadis ilminin kendine verdiği bir coşku ile hacca gitmeye karar vermiş, arkasından yola revân olmuştur. Hac yolunda Farsça yazdığı, peygamber aşkını, İslam şevkini dile getiren çok duygulu bir şiiri, onun urdu dili nazım edebiyatında hala zevkle okunan etkili yadigâridir. Hac'dan döndükten sonra memleketi Azamgarh'a gelmiş, derin ilmî araştırmalara ve gecesi-gündüzü olmayan sürekli okumalara dalmıştır. Bu arada "Vehhabiliğe Reddiye" eserini yazmış, Arapçası "İskatü'l-Mu'tedî" diye ün salmış bir kitaptır. Bazı kayıtlara göre bu arada avukatlık stajını yapmış, kısa bir süre, o günlerde çok geçerli ve popüler olan avukatlık mesleğini yürütmüş, fakat mizacına uymayan bu mesleği kısa süre sonra terk etmiş, bir daha ayrılmamak üzere kendisini ilme vermişti. Aligarh Müslim Üniversitesinde okuyan kardeşini görmeye gittiğinde, Farsça okutmanlığı teklifini almış ve üniversitede hocalığa başlamıştır. Bu sırada tanıştığı ünlü doğu bilimcisi ve İslama ve

Müslümanlara çok saygısı olan Prof. Arnold ile tanışmıştır . Muhammed İkbal’inde hocası olan bu zatla Şiblî derin dost olmuşlar, Şiblî ona Arapça, o da Şiblî’ye Fransızca öğretmiştir. Urduca, Arapça, Farsça, Hindce, Sanskritçe, İngilizce’yi ana dili gibi bilen Şiblî, kısa sürede fevkalade bir ş ekilde Fransızca’yı da öğrenmiş, daha sonra öğreneceği Almanca ile doğunun ve batının kültür, edebiyat, fen ve bilim dillerine aşına olmuştu. İşte bu Prof. Arnold; Şiblî’den o kadar faydalanmış, ondan o kadar etkilenmiştir ki yazdığı doğuda ve batıda meşhur olan eseri “Preaching of İslam”ı Şiblî’ye borçlu olduğu söylenir. Şiblî olmasaydı, Şiblînin ona yardımları olmasaydı bu eser o değerde olmazdı denir. Şiblî “Aligarh Müslim Üniversitesi”nde okuyan üniversiteli gençlere İslam’ın mazisinden ilham almaları, onlara bir cezbe ve ümit aşılama için 1884 yılında “Ümid Sabahının Yıldızı” isimli mesnevisini yazdı. Arkasından “Müslümanların Önceki dönemlerinde Kültür Faaliyetleri” isimli eserini yazdı. Bu eser onun aynı zamanda büyük bir tarih otoritesi olduğunu ispat eden bir mühür gibidir. Seneler boyu bu iki eser Aligarh Müslim Üniversitesinde özel bir eğitim çerçevesinde okutuldu. Bunları yazdığı zaman yaşının henüz 28 olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu eserlerin etkili oluşu onu; İslam Tarihinin önemli hareketlerini ve ilme hizmet veren kişilerini tanıtır eserler vermeye itti. “El Me’mun” ve “Sîretü’n-Nûman” isimli eserleri bu amacın sonucu yazılmıştı. Bunu bir şaheser olan “El-Farûk” isimli Hz. Ömer’i anlatan ve Türkçe’ye değişik tercümeleri yapılan eseri takip etmiştir. İngilizceden en son tercümesi çok değerli bir İslam mücahidi dostumuz Prof. Talip Alp bey tarafından yapılmıştır. “Aligarh Müslim Üniversitesi”nin kurucusu Sir Seyyid Han’ın ölümü üzerine Şiblî buradan ayrılmıştır.

Allâme Şiblî Nûmânî, ilim meydanında daha genç yaşta o kadar yükseklere tırmanmıştı ki her çeşit ortamdaki etkisi İngiliz idaresini ürkütmüş, ölünceye kadar bir çeşit takip altında tutulmuştur. Hele onun Abdülhamid (Rahmetullahi Aleyh)’i ziyareti, İngilizleri çok tedirgin etmiştir. Hayatının en büyük çalışmalarından birini Asrı Saadet üzerine yapmış Batı’nın kültür ehli salibine verdiği cevaplarla, saldırılarına bir bakıma tek başına karşı koymuştur. Türkçeye Ömer Rıza Doğrul tarafından tercüme edilen Asrı Saadet’in birinci ve ikinci cildi onun eseridir. Müthiş ilmi ve köklü bir araştırmanın şaheseridir. Şiblî çok güçlü bir tarihçi, otoriter Arap ve Fars dilleri edîbi, Urduca, Farsça kalpleri titreten gazellerin şairidir. “Şi’rul Acem” isimli dört cildlik eseri Farsça’nın gelmiş geçmiş, şiir, nesir ustalarının bir tarihi ve dilin özelliklerinin kaynak eseridir. Bütün dünyada kendi sahasında çok önemli bir iki eserden biridir. Böyle çok yönlü bir ilim adamı, insanlık tarihinde az yetişmiştir. Üç dilde şiir yazan bir şair, ilmi kelim konusunda çok önemli iki eseri ile de kendini ispatlamış bir kelimci ve felsefeci, tarihin değişik dönemleri ile ilgili, araştırma eserlerinin tanıklığı ile batı ilim adamlarının da başvurduğu bir tarihçi, fıkıhçı, hadis sahasında söz sahibi biri, gazeteci ve bir münekkiddir.

Şiblînin en büyük davası kültür davasıdır. Onun döneminde Hindistan’da İngiliz hâkimiyeti artık en etkili günlerine ulaşmış, İslam dünyası kesinlikle batının kültür esareti altında dengesini yitirmiştir. Bir tek kurtuluş yolu vardı, o da bilgi ve kültür... Müslümanları ayağa kaldıracak tek iksir, tek hayat suyu, sömürge zehrine biricik panzehir, bilgidir. İslam’ın özü ve önsözü olan ilim kaybedilmiş, İslam dünyası cehaletin pençesine düşmüş, batıdan önce İslam dünyasını cehalet esir almış, arkasından batı; İslam âlemi üzerine koncolos gibi çökmüştür. Öyle ise bu ölümünden diriliş ancak ilimle olacaktır, bu kesin yenilgiden silkinip zafere geçiş, bilgi ile gerçekleşecektir diyerek bütün Hindistan’da bir eğitim hamlesi gerçekleştirmek istemiştir. İlk adımı, İslami eğitim yapan yerlerin daha modern hale getirilmesine doğru atmıştır. İkinci adımı; yeni öğretim yerleri açılmasına doğru atmış ve bu yerlerde İngilizcenin dil olarak ön plana alınmasına, aynı anda İslami tebliğin yapılacağı diller olarak Hintçe hatta Sanskritçenin öğretilmesine çalışmıştır.

Birkaç sene Haydarabat Nizamının yanında kalarak, orada düşüncesine uygun bir okul açmaya

çalışmış ve “Camia-i Osmaniye=Osmanlı Üniversitesi”ni daha modern hale koymuştur. Daha önce “Aligarh Müslim Üniversitesi”nin gelişmesinde, rayına oturmasında büyük hizmetler gösterdiğine değinmiştik. Çok büyük bir mücadele ile uzun münakaşalar ve değişik görüşlerdeki kimselerin karşı çıkışları ile mücadele ederek, senelerce uğraşarak “Dâru’l-Ulûm=Nedvetü’l-Ulemâ”yı kurmuştur . Bugün hâlâ çok önemli İslami, ilmî eserlerin yayımı ile uğraşan “Dâru’l-Musannifin” isimli akademiyi kurmuştur. Bu bitmez tükenmez azim ve yeryüzüne sığmayan enerjinin sahibi insanın küçücük ve zayıf cüssesiyle bunları nasıl başarabildiğini anlamak için şu olayı bilmek yeterlidir.

1907 yılının Mayıs ayının 17’sinde kesif bir çalışma içindeyken birinin elinde kaza eseri patlayan tüfekten çıkan saçmalar dizini parçalamış, bir ayağı dizinden kesilmişti. Hadise üzerinden iki-üç gün geçmişken tekrar okumaya başlamış ve onbeş gün sonra da yazmakta olduğu meşhur eserini büyük acı ve ızdıraplarına aldırış etmeden yazmaya devam etmiştir. “Şi’rul Acem” adını taşıyan bu eserin ilk cümlelerini okuyunca bu mübarek mücahidin ruh dünyasındaki geniş ufku görmek belki mümkün olur:

“İslam bereketli yağmurlar yağdıran yoğun bir buluttu. Ve yeryüzünün pek çok bölgesine bu buluttan yağmur yağdı, sular döküldü, fakat feyiz ve bereket, toprağın verim gücüne ve verim yeteneğine göre oldu. Verim yeteneği fazla olan topraklar yeteneği ölçüsünde bol ürün verdi. Arabistan, İran, Afganistan, Hindistan, Türkistan, Mısır, Suriye, Türkiye, Endülüs hepsi İslam çemberi içine girdi. Ama etkilenmede hepsi aynı seviyede olmadı. Aralarında derece ve seviye farkı vardı. Seviye farkının şekilleri de farklı idi. Bu milletlerde daha önceden var olan yetenekleri İslam parlattı, tazeledi, onlara güç ve ruh verdi. Türk milleti cesurdu, kahramandı, onlar İslama girince daha da cesur, bir başka korkusuz ve kahraman millet oldu. İranlı eskiden beri medeniyet görgüsü olan, şiir ve edebiyat yeteneği fazla olan bir millettir. İslam’a girince ilimde, medeniyette, edebiyatta dünyada benzeri olmayan bir toplum ortaya çıktı...” diyerek İslam’ın her topluma ne gibi güzellikler kazandırdığını harika bir benzetme ile anlatmıştır.

Şiblî Nûmânî, İslam âlemini temsil eden Osmanlı İmparatorluğu’na aşk ve muhabbetle bağlı idi. Bütün çalışmalarını gizli polisle takip edip kendisini taciz eden İngilizlere rağmen, ruhunun ve kalbinin bağlı olduğu hilafet makamını görmeyi çok istiyordu.

1892 yılında bir fırsatını bulup altı aylık bir izin yapmak ilanı ile yola çıktı. Bombay’dan vapura binerek Umman, Yemen, Kızıldeniz, Mısır, Süveyş yolu ile İstanbul’a geldi. Umman sahillerine geldikleri zaman limana yanaşan gemilere denizden yaklaşan Müslüman gençler; Avrupalıların eğlenmek için denize attıkları paraları ta denizin derin suları içinden bulup getirerek maharetlerini sergiliyorlar ve Avrupalılar da bunu seyrederek neşeleniyorlardı. Beş para için, Müslüman gençlerin düştükleri zavallı durumu ve sömürgeci Avrupalı’nın, Müslümanların eti kanı ile semiren batılının, intikam alırcasına onları küçük düşürücü davranışları gördü. Çok üzüldü, uzun zaman bu olay onun şuur altından çıkmadı. Bir aylık yolculuktan sonra 22 Mayıs günü İstanbul’a geldi. İstanbul’da dört ay kadar kalan Şiblî derdini anlatacak, okuduğunu anlayacak kadar Türkçe öğrendi. O zaman henüz 35 yaşında idi. Musullu Mehmed Efendi ona her bakımdan yardımcı oldu. Çok iyi Farsça bilen bu zattan Türkceyi kısa dönemde öğrenebildiği kadar öğrendi. Hemen bir ev kiralayan Şiblî, bütün kütüphaneleri dolaşmaya başladı. Nadir yazma eserleri, özellikle hafıza listesinde olup da o ana kadar ulaşamadığı pekçok eserleri İstanbul’da buldu. “Sefername-i Rûm’u Şâm-ü Hicaz=Suriye, Hicaz ve Anadolu Seyahat Hatıraları” adlı kitabında bu yolculuğu bütün genişliğiyle kaleme almıştır. 1959 yılında bu eseri, yine onun kurduğu Nedve’nin kütüphanesinde okumuştum da onun evrensel İslam davasına, ırk, millet, bölge tanımayan, renklere, iklimlere zerre kadar değer vermeyen mutlak İslam kardeşliği duygusuna hayran olmuştum.

İstanbul’da önemli okulları, askeri ve sivil eğitim kuruluşlarını, üniversiteyi uzman bir eğitimci gözü ile incelemiş ve Hindistan’a dönüşünde Müslümanlara Osmanlı’nın modern eğitim tarzını

benimsemelerini ısrarla önermiş, bir ölçüde başarılı da olmuştur. Kısa zamanda Şiblî Osmanlı idaresinin bir sınıfı tarafından tanınmaya ve değeri bilinmeye başlanmış ve Abdulhamid hazretleri kendisini saraya davet etmiş ve büyük ikram ve izzette bulunmuştur. Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nın aracılığı ile kendisine "Mecîdi Nişanı=Madalyası" verilmiştir. Şiblî, Gazi Osman Paşa ile çok yakın dost olmuş, birbirini çok sevmişler, paşanın çok büyük, cezbeli bir Müslüman olduğunu, alçak gönüllü, ilim ve âlimlere pekçok değer verdiğini belirtmiştir. Gazi Osman Paşa ile Hamidiye Camiinde cuma namazı kıldığını, Sultanın yerli yabancı erkân tarafından nasıl ihtzâmla selamlandığını anlatmaktadır.

Namaz sırasında ve sonrasında gördüğü manzarayı gözyaşlarıyla anlatırken kullandığı o coşkun ifadelerle bir kitap yazılması gerekir.[\[51\]](#)* "Sefername"sine aldığı "Mesnevi-i İdiyye=Bayramlık Mesnevi" adlı şiirinde bütün şairlik yeteneğiyle bu duyguları dile getirmiştir. Hindistan'a dönüşde Mısır'ı, Lübnan'ı, Suriye'yi ziyaret etmiş, ilim sahipleri ile görüşmüş, ünlü ilim merkezlerini incelemiştir. Onu en çok üzen "Camiü'l-Ezher"in hali olmuştur. Orada umduğunu bulamamış, bu asırların ilim menbaini sahipsiz, programsız ve dağınık bulmuştur. Kudüs'de Beytü 'l Mukaddesi ziyaret ederek İslam'ın ilk döneminin hazzını tatmıştır. Mısır'dan doğruca Hindistan'a dönmüştür. İngiliz-Hindistan idaresi Şiblî'ye artık hep eğri gözle bakmış, her faaliyetini engellemeye çalışmış, Abdulhamid'in verdiği madalyayı kullanmasına bile izin vermemişlerdir. Fakat seyahatnamesinin yayınlanması ile tüm Hindistan'da bir heyecan ve sevinç dalgalanması olmuş, sanki bu seyahatname bütün Hindistan Müslümanlarının ruhunda, bu seyahata iştirak zevki tattırmıştır. Bugün hala Hind-Pakistan yarımadasındaki Müslüman-Türk sevgisinin kökleri bu kimselerden ve eserlerinden güç kazanır. Seyyid Süleyman Nedevi Şiblî'nin medarı iftihar ve Pakistan'ın ilk maarif vekili olan zat şöyle diyor:

"Her ne kadar Şiblî'nin seyahati ilmî ve kültürel bir görüntü altında gizlenmiş idi ise de aslında bu seyahatin amacı Hint Müslümanları ile Halife-i Müslimin Sultan Abdulhamid arasında bir bağ meydana getirmektir. Bu gerçekleşmiş ve Şiblî Hind Müslümanlarının ilk elçisi olmuştur. İngilizler bu seyahatin arkasından meydana gelebilecek etkilerden çok kuşkullanmış, özellikle Şiblî'nin kurduğu eğitim teşkilatlarındaki Müslüman öğrencilerde meydana getireceği heyecandan korkmuşlardır."

Sefername, işte bu baskılar altında yazılmıştır. İlk önceleri bu seyahatmamenin yazılmasına engel olmuşlar, ancak ölçünün kendileri aleyhine olmayacağını garantileyince yayımına izin vermişlerdir. İş böyle olunca nice değerli bilgiler ve önemli gerçeklerin Şiblî ile mezara gömüldüğü tahmin edilebilir.

O günlerde Halife Abdulhamid'in Panislamizm propagandası bütün İslam dünyasında sahnede idi. İngilizler en çok bu hareketten korkuyordu. İşte Şiblî'nin Abdulhamid'le görüşmesinden korkmalarının sebebi; onun gizlice Abdulhamid tarafından Panislamizm elçisi olarak Hindistan'da görevlendirildiğini sanmalarıdır.

Avrupalıların özellikle İngilizlerin Osmanlı vatandaşı olan, Hristiyan etnik grupları isyan ettirerek nasıl ayaklandırmışlar, onları imparatorluktan koparmışlarsa, aynı metotla Sultan Abdulhamid'in de Panislamizm yolu ile İslam topluluklarını, İngilizlere karşı isyan ettirip, İngiliz sömürge saltanatının yıkılmasını sağlayabileceğini bildiklerinden, bütün güçleri ve şiddetleriyle Müslüman önderleri takip etmiş, baskı altında tutmuşlardır.

Bir enteresan olay da şöyle olmuştur: Sultan Abdulhamid'in Şiblî'ye verdiği Mecidi Nişanını gölgelemek için İngilizler de Şiblî'ye: "Şemsü'l-Ulemâ=Âlimlerin Güneşi" unvanını vermişler. Bununla Şiblî'ye: biz de unvan vererek bir ilim adamına verilen madalya ve unvana katılıyoruz, bu normaldir demek istemişlerdir. Ama yine de bu Halife nişanını kullanmasına izin vermemişlerdir.

Şiblî hakkında uzunca bir yazı serisi hatta bir kitap yazılmalıdır ki onun bütün yönleri

anlatılabilsin. Onu özetlemek gerekirse; İslam için okumuş, okutmuş, İslam için yazmış, konuşmuş, İslam için koşmuş, boğuşmuş, İslam için yaşamış ve ölmüş nadir insanlardan biridir. Seneler boyu çektiği basur hastalığı onu perişan ve bitkin hale getirmişti. 1914 yılında sıhhati için iyi gelen Bombay’a gelmişti. Devamlı tedavi görüyor, bir taraftan da “Asrı Saadeti=Siret-i Nebi”yi yazıyordu. Son günlerinde kalemi yürütecek gücü kalmamıştı. En değerli talebelerinden Seyyid Süleyman Nedevi’nin bu işi yürütmesini, kitabın müsveddelerine kimsenin el sürmemesini vasiyet etmişti. Süleyman Nedevi’nin anlattığına göre 1500 km. uzakta bir başka şehirde bulunduğu halde içinde hocasını görme arzusu doğmuş, o sırada hocası da hep onu sayıklar olmuştur. Bir gün kimseye haber vermeden hemen yola çıkmış, hocasının son gününe yetişmiştir. Son sözleri, Hz. Peygamberin hayatı ile ilgili olan o muhteşem eserin tamamlanmasını istemek olmuş ve mutlaka, mutlaka, mutlaka bunu başarmış ve o günün sabahına doğru 57 yaşında ruhunu teslim etmiştir.

Haber, gazetelerde yayınlanınca bütün Hindistan mateme boğulmuş, yazarlar, bilginler, siyasi kişiler taziye yarışına girmişler, toplantılar, anmalar birbirini kovalamış ve sekiz sene önce ayağının kaza sonucu yaralanması üzerine kesilip gömüldüğü memleketindeki “Daru'l-Musannifin=Yazarlar Evi” diye isim verdiği, hâlâ önemli bir ilmi hareketin merkezi olan akademisinin yanındaki yere defnedilmiştir.

Kurduğu şanlı ilim yuvası, İman ve İslam ocağı Nedve’de okumakla şeref duyduğum Şiblî’yi birkaç kelime ile tanıtırken, bu güne göre, yüz on yedi sene önce bizi tanımak için İstanbul’a gelen, burada üç-dört ay kalarak bizimle ilgili büyük hatıralar bırakan bu zat için yapmamız gerekenin nesini vapabildik bilmiyorum. Yalnız şunu söyleyelim ki: O İstanbul’a gelip Sultan ile görüşmekle Uzakdoğunun Müslümanlarına ümitler, İngilizlere korkular götürmüştür. Bir de şu ihtimali gözden uzak tutmamalıdır. Abdülhamid gibi dahi Türk, güçlü Sultan ve büyük Müslüman elbette bu görüşmede ona önemli talimatlar vermiştir. Hatta kim bilir, Şiblî’nin İstanbul’a gelişi bile önceden kurulan bir irtibatla sağlanmıştır.

Koca Sultan’a ve büyük âlim Şiblî’ye rahmetler olsun. Benzerleri çok olsun.

Yusuf Karaca

[1] Ebu'l Hasan En-Nedvî, *İslam Önderleri Tarihi*, trc. Yusuf Karaca, İstanbul, 1992, cilt: I, s.184-187.

[2] Bu kitabın yazıldığı 1901 senesinin göz önünde bulundurulması gerekir.

[3] “El-Munkizü mine’ d Dalal” isimli eser, yayınevimiz tarafından neşredilmektedir. Kayıhan Yayınları.

[4] Gazâlî’nin kendisi El-Munkizü mine’ d-Dalâl’in sekizinci sayfasında üç yüz rakamını zikretmişti. Fakat onları talebe kelimesiyle açıklamıştır. Âllâme Murtezâ yirmi beşinci sayfada talebe yerine müderris yazmıştır. Her iki rivayet şu bakımdan yerindedir. Gazâlî’den okuyanlar aşağı-yukarı tahsil devresini bitirmiş olgun kimselerdi. Bu bakımdan bunlara müderris de (öğretici de) denilebilir, öğrenci de denilebilir. Ama devlet adamları sayısını sadece Âllâme Murtezâ yazmıştır.

[5] Allâme Murtezâ Hüseyinî sayfa 42.

[6] İbn-el-Esir, Nizam el-Mülk’ün ölümündeki olaylar bahsi.

[7] Tarihçiler Gazâlî’nin yolculuklarını değişik şekillerde nakletmektedirler. Ben ise bizzat Gazâlî’nin kendi yazılarına itimat ettim. Bkz. El Münküzü Mine’ d-Dalâl.

[8] Mekâtib-i İmâm-ı Gazâlî sayfa 7.

[9] Şer-i İhyâ sayfa 25.

[10] İbn-i Esir’in Kâmil isimli eseri hicrî 488 olayları bölümü.

[11] İhyâ Şerhi sayfa 45.

[12] El Münküzü Mine’ d-Dalâl sayfa 129.

[13] İhyâ-el-Ulûm şerhi (Abdül Gafir Tarihine havale ederek).

[14] İbn-i Hallekân (Alparslan hakkında olan bölüm).

[15] Gazâlî’nin düşmanlarının hücumu ve Devlet âlet edilerek onun haysiyetinin ve şerefının yok edilmesi gayreti, şüphe götürmez bir hakikattir. Fakat bu olayın bazı özellikleri son derece incelenmeye değer.

Mutlak suretle Padişahın kim olduğu bilinmemektedir. Ben Sancar adını zikrettim. Birkaç sebebi var. Birincisi Şems-el-Eimme kurderî’nin Menhûl’ü reddetme hususunda yazdığı kitapta Sancar adını açıkça belirtmiştir. İkincisi de; Mükâtebat-ı İmam-ı Gazâlî’de; Padişah, Muîn-el-mülk’e, Gazâlî’yi yanına getirmesini emretmişti ve Muîn-el-mülkün ise Sancar’ın veziri olduğunda şüphe yoktur, demektedir. Nitekim İbn-i Esir hicrî 521 olayları bölümünde açıkça şunu yazmaktadır: Fakat anlaşılması güç olan şudur ki, Mükâtebat-ı Gazali de, Gazali’nin bu olaydan sonra nasihat-el-Melik adında bir kitap yazarak İslâm Padişahına gönderdiğini yazmıştır. Keşfüzzünûn sahibi (ettebrul mesbuk) ismi adeta eserin haşiyesinde –ki bu kitap nasihat-el- Mûlûk kitabının tercümesidir –

Gazâlî'nin bu kitabı Melikşah'ın oğlu Muhammed Selçukîye gönderdiğini yazmaktadır. Melikşah oğlu Muhammed hayatı boyunca taht ve tacın asıl sahibi olmuş Sultan Sancar ise naibi olarak bu işi yürütmüş olması bunu teyid etmektedir.

Menhûlün hangi devreye ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Mükâtebât-ı İmam-ı Gazâlî ve Tâbâkât-ı Şâfiyye Tâceddîn Sübkî gençlik devresinin eseri olduğunu yazmaktadır. O zamanda İmam-el-Haremeyn hayattaydı. Fakat İmam-ı Gazâlî'nin kendi kitabı fikh usulünde yazılmış olan mustasfada yazmaktadır ki “Menhul, İhyâ –el – Ulûm, Kimya-ı Saadet, Cevahir-i Kur'an'dan sonra yazılmış bir eserdir.” Menhûlü gözden geçirdim, yazılış tarzı açıkça belirtmektedir ki o ilk devrenin eseridir. Bilhassa İmam-ı Azam hakkındaki uygun olmayan sözler, asla onun Tasavvufla ilgilendiği ve Dünya ile ilgisini kestiği devresinin olamaz. Çünkü o bu çeşit yazılar yazmaktan kati olarak tövbe etmişti. Mükâtebât'da şunu da yazmaktadır: Gazâlî hazretleri İmam-ı Azam hakkında ben asla uygunsuz sözler söylemedim diyerek o sözleri red ettiğini yazmıştır. Böyle olunca da İmam-ı Azam hakkındaki o satırlar ya başkalarının ilâvesidir, yahut ta Gazâlî'nin gençlik devresinin eseridir. O da menhul değil belki de başka bir kitabdı. Gazâlî daha sonra bu kitabı, kendi eserleri arasından çıkarmıştır.

[16] Mükâtebât.

[17] Melikşah ölünce geriye üç oğul bıraktı. Berkıyarık, Sancar, Muhammed. Sancar en küçüğü idi. Berkıyarık ve Muhammed ikisi de Padişahlığın kendi hakları olduğunu iddia ediyorlardı. Bu yüzden aralarında devamlı kardeş kavgası sürüp gitmiştir. Berkıyarık H. 498 de vefat etmiş, sonuçta Muhammed padişah olmuş, Sancar'ı da veliaht yapmış, bunun üzerine Muhammed, yaşadığı sürece hiçbir hak iddiasında bulunmamıştı.

[18] Bu fihrist İhyâ Şerh'inden alınmıştır.

[19] Keşfüzzünûn'da bu kitabın beş bölümden oluştuğu; Mantık, Kelâm, Söz söyleme, yazı yazma, ödev konuları olarak özet bir kitap olduğu kaydedilmektedir.

[20] Hafız İbn-i Âsâkir'in Tebyînü Kizbül Müfteri isimli eserinde.

[21] Şerh'i İhyâ-el-Ulûm, Mısır baskısı, Cild I, Sayfa 32.

[22] Keşfüzzunûn'un (zikrû vesâil fil fîrûğ) bölümündeki bilgilerden alınmıştır.

[23] Adı zikredilen eser; Abdülhalim Mahmud'un Şerhiyle beraber Yayınevimiz tarafından neşredilmektedir. El Munkizü Mine'd-Dalal Şerhi ve Tasavvufi İncelemeler (Tercüme: Salih Uçan).

[24] Profesör Munk'un (Melanges de Philosophie Juiv-et-araps) munk “İmam-ı Gazâlî'nin hayatı” bölümüne bkz., sayfa 366-383.

[25] Eser İran'da yakın bir zamanda İbn-i Hallekân tarzında yazılmış bir kitaptır.

[26] Keşfüzzunûn Kitabül ahlâk bahsi.

[27] Felsefe Tarihi George Henri Luis 4 sayı. Cild 2. Sayfa 50. Londra baskısı.

[28] Bütün bu satırlar İhyâ el-Ulûm'dan olduğu gibi tercüme edilmiştir.

- [29] Gazâlî dört kısım yazmış, dördüncüye de Adalet demiştir. Fakat bizce bu doğru değildir.
- [30] Bütün bu geniş tafsilat, İbn-i Miskeveyh'in Tehzibül Ahlâk adlı kitabından alınmıştır. Aynı kitabın Mısır baskısının 12. sayfasına bkz.
- [31] Riya'nın bu iki şeklini Gazali İhlasın Beyanı bölümünde yazmıştır.
- [32] Burada biz özet yazdık ama kendi tarafımızdan hiçbir ilâve yapmadık (Şiblî Numânî).
- [33] El Münkizu Mine'd-Dalâl isimki kitabından alınmıştır.
- [34] Bu ifadeyi mezkûr âlim "Milel ve Nihal" kitabında belirtmiştir.
- [35] İbn-i Sîna, İşârât adlı eserinde ruhun varlığı konusunda bir çok deliller ortaya sürmüş, ama eski Yunan filozoflarının ki gibi bunlar, laf ebeliğinden başka bir şey değil.
- [36] Kimya-i Seâdet. Ahiret bölümü, dördüncü mesele.
- [37] Maznun bih ... sayfa 14.
- [38] Maznun bih ... sayfa 21.
- [39] Maznûn bih ... sayfa 26.
- [40] Maznun bih... sayfa 28.
- [41] Risale-i Kuşeyriyye, Zikri Meşâyih-i Tarikat.
- [42] İhyâ el-Ulûm ilham ve teallüm arasındaki farkın açıklanması konusu.
- [43] İhyâ el-Ulûm cild 1, farzı kifâye olan ilmin beyanı, mükâşefe ilmi babı.
- [44] İbn-i Hallekân Abdülkerim Ebul Kâsım Kuşeyrî bahsi.
- [45] İbnü Sübkînin, Tabakat-ı Şafiye kitabı, Gazali ve İhyâ-el-Ulûm bahsi cildi 1 sayfa 8.
- [46] İbnül Esir Tarihi H. 497 olayları.
- [47] Selçuklular Tarihi, Kâtip Isfanai. Avrupa baskısı s. 272.
- [48] Ve böylece Muhammed bin Abdullah, Gazâlî'nin prensip ve görüşlerine, amacına uygun olarak muazzam bir devlet idaresi kurdu. Bu sebeple biz onu İbn-i Sübkî'nin Tabakat-ı Şafiye isimli kitabından kısaca tanıtalım.

Muhammed bin Abdullah uzak batı ülkesi olan Faslı (Merakeşli) idi. İlk çağlarını kendi memleketinde yaşadı ve orada yetişti. Sonra doğuya sefer yaptı. Fıkıh ve Kelâm ilimlerini öğrendi. Son derece iffetli, ibadetine düşkün ve tokgözlü, kanaatkâr bir insandı. Tahsilini bitirdikten sonra halkı iyiliğe sevk edip İslâm'ın men ettiği şeylerden alıkoymak için harekete geçti. Mısır'a

vardığında halkı kötülüklerden öyle bir şiddetle men etti ki halk ona düşman oldu ve onu şehri terk etmeye mecbur etti. Mısır’dan İskenderiyye’ye gidip birkaç gün orada kaldıktan sonra mağrip memleketlerine doğru azimet etti. Hicrî 505 senesinde Mehdiye kasabasına varıp kendi işleriyle uğraştı. Oradan ayrılarak Becâye şehrine oradan da Merakeş’e gitti. Burada da bütün cesaretiyle İslâm’ın emirlerini (Emir bil mârufu) tatbik koyuldu. O derecedeki Padişah ve saray erkânına karşı çıktı. Devrin padişahı olan Ali bin Yusuf Taşfîn onu makamına çağırttı. Saray âlimleri ona; böyle adaletli ve insaflı bir padişahın idaresine kızmanın ve ondan memnun olmamasının sebebi nedir dediler. Muhammed bin Abdullah bütün heyecanı ile “Bu şehirde alenen şarap alınıp satılmıyor mu, yetimlerin malları gasp edilmiyor mu?” diye bir hitabede bulununca onun bu heyecanlı konuşmasından padişah ta duyulandı, hatta gözlerinden aşlar boşandı. Muhammed Merakeş’ten çıkıp Ağmat’a geldi. Gittikçe çoğalan büyük bir kalabalık onun etrafında toplandı. Sonra Tîymel de ayaklanarak Mesâmide kabilesinin yardımı ile yeni bir devlet idaresinin temellerini attı ve amacında muvaffak oldu.

[49] Munkız mineddalâlden.

[50] Bu kitabın ikinci bölümü olan İlmî kelâm bahsinin Nübüvvet kısmında bu mesele geniş olarak anlatılmıştır.

[51]* Daha önce tercüme ettiğimiz ‘Sefername’ isimli eserde bu konuya geniş yer verdik. Yusuf Karaca.